

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

→* हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला *

६

* श्रीः *

धर्मराजाध्यरीन्द्रकृता

वेदान्तपरिभाषा

श्रीशिवदत्तकृतार्यदीपिकाटीकासहिता

वेदान्ताचार्यपण्डितश्रीज्यम्बकरामशास्त्रिकृतटिप्पणीसंयलिता

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

२०११]

[ई० १९२४

सन्ति । एतन्मनेके सूरयो व्याख्यातवन्तः । यथा मूलशृङ्गं रामशृङ्गा-
ध्वरिः वेदान्तसिद्धामप्याख्यटीकया विभूषितवान् । तां टीकां चामर-
दासः स्वामी मणिप्रभयाऽऽहकार । पण्डितः शिवदत्तोऽर्थदीपिकाया,
पण्डितकुलधनिर्जोयानन्द आशुजोषिन्वा, साख्यानन्दसरस्वती भूतपूर्व-
सारदापीठाधीशः पदार्थमञ्जुषया चायुजुजत् । अपुनैव पण्डितप्रवरै-
र्महामहोपाध्यायैरनन्तशृङ्गताग्रिभिश्चापि स्वनिमित्तटीकया मुद्रापि-
तम् । तथैवास्य ग्रन्थस्य मुद्रणमप्यनेकवारं शिलाशरैरायसाशरैश्च
जातमित्येतन्मयं ग्रन्थवैशिष्ट्यसूचनायास्त्वमेव ।

सन्ति यद्यप्ये ग्रन्था वेदान्तदर्शने परब्राह्मण्य ग्रन्थस्य प्रमाप्रमाण-
प्रमेयप्रतिपादनप्रकारः सर्वाननिरोधे । तत्र चानेकविषया उक्ताः सर्वेऽ-
प्यावश्यकं एव, तथाऽपि विविष्टविषयास्त्वेते—

मनस इन्द्रियादखण्डनम्—यद्विमान् पर्वत इत्यत्र पर्वतोऽथे इत्य-
न्वयवस्था—ज्ञानगतविषयगतप्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रयोजनभेद—साक्षादपि प्राय-
श्चज्ञानोत्पत्तिप्रकार—जातिनिरासः—अर्थापर्यनुपलब्धयोः तृयप्रमा-
णत्वम्—एतैः प्रामाण्यवादश्चेति ।

अस्य ग्रन्थस्य काशीस्थानजड्डीयपाठशालाशास्त्रिपरीक्षापरीक्ष्य-
ग्रन्थेषु प्रथमपर्यं निषोजनतो वेदान्तमप्यमादिपरीक्षाया अभावाच्च स्वा-
करणादिमध्यमोशीर्णानामिमं विपटीपूर्णां हृषोर्ध्वं स्फुटमेवानधिगतद्-
र्शनशास्त्राणां छात्राणामिति चिन्तयन् छात्राणां पाठशालां परिमन्व-
स्मिन्मन्त्रे ते किञ्चित्तमन्यभवेन्तत्र तत्र स्वहृषोऽपि जड्डीयपाठशालाम् ।

अन्यस्य मोदमयी (पंथई) मुद्रितपुस्तकेऽनेकस्थले मूले टीकायां
च पाठः पण्डितो वर्तते, यत्र विरामानपेक्षा तत्र विरामः, यत्र विरामा-
पेक्षा तत्र तदभावाच्च । पूर्वटीकाग्रन्थस्य परंपरा योजनादिकं यदुल्लेख्य-
म्यते, तैस्तेदोषैः पाठनायसरे विद्याचिन्तितस्य शुद्धमुद्रणार्थं सम्प्रार्थित-
श्रीगम्भारंशृङ्गग्रन्थमालाऽप्यस्यैः पाठानुसंग्य संशुद्धतमं मुद्रणमकारयम् ।

मया ह्यस्य स्वहृत्तटिपण्या पुस्तकान्तराध्यायभेदेभूतटीकायोरान्त-
श्रुत्याद्यद्वेदान्तं च परिष्कृत्य संशोधितः । तथैव तत्र तत्रापुनःपुनः
शोधनं च कृतम् । यथा प्रथमपरिच्छेदान्ते टीकायां 'प्रदेतो प्रदेताय-
न्यार्थम्' अत्र पुस्तकत्रयेष्वपि पाठस्यायुक्तत्वं दृष्ट्वाऽमदगुरुर्यममदाम-
होपाध्यायपदवीविमूषणैर्ज्ञानिदधीष्टमनशास्त्रिभिस्तथासौ द्वापुषादौ

पण्डितप्रवरश्रीसोतारामशास्त्रिभिश्चैतच्छोधितमिति तेषामुपकारं सध-
न्यवादं प्रकटीकरोमि । अन्येऽप्यस्मिन्संशोधनकार्ये बहुपकारकाः सन्ति
तेषां नामानि कृतञ्च तथा सधन्यवादं प्रकटीकरवाणि ।

काशीस्थराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः कविराजश्रीगोपीनाथश-
र्मभिर्यद्विपिकाटीकाया हस्तलिखितमेकं पुस्तकं पण्डितश्रीनारायण-
शास्त्रिणः सरस्वतीभवनहस्तलिखितपुस्तकालयाध्यक्षेभ्यः सकाशात्
प्रदायितमिति ताम्भ्यां बहुपकृतोऽस्मि ।

महामहोपाध्यायपदध्वलझारभूतेभ्यो गुरुवर्येभ्यः श्रीनिस्थानन्द-
पन्तप्रवर्तीयेभ्योऽपि बहुवारं, परिश्रमो दत्तः । टीकास्यान्तिमरलोकम्पा-
रक्यानन्तु गुरुवर्यगोस्वामिप्रोदामोदरालपण्डितैः कृतमस्ति । राजकीय-
पाठशालाध्यापकानां गुरुवर्यश्रीपण्डितचालयोधमिश्रणां तथा गुरुवर्य-
पण्डितश्रीगणपतिशास्त्रिणामपि तत्काले सविशेषसूचनातो बहुप-
कृतोऽस्मि । सर्वापेक्षया च पठनार्थं वटपुरं (बलसाढ) गतस्यापि
ग्रीडारतस्याज्ञस्य मम दर्शनशास्त्रास्वाददातॄणां पथिमापकानां पुत्र
इय जनकानां प्रेमेकमूर्तिनां गुरुवर्याणां मोतीरामशास्त्रिणामधिकतरमु-
पकारमाजीवनं न विस्मरिष्ये । जन्मप्रदात्रोर्जनकजनन्योरीश्वरस्य कोप-
कृतयः केन शक्यन्ते वाचयितुमपि । प्राथमिकेऽस्मिन्शोधनकार्ये पण्डित-
श्रीदुण्डिराजशास्त्रिभिरन्यैश्च मित्रवर्यैर्बहुपकृतोऽस्मि ।

आवश्यकं यम् ।

निपुणं निरीक्ष्यमाणेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे सीतकाचरयोजकश्रीपादशरदो-
पाद्वा अचराजामतिसूचकत्वाच्च वाः पुरुषमतिमुलभाः काश्चनाष्टय्यो
जाहास्ताः चन्तव्याः ।

पाठभेदार्थं पुस्तकानां स्वल्पतमाः 'क ख ग घ च छ' इत्यादयः
संज्ञाः कृतास्तस्याः सूचकं पत्रमन्यत्र निवेशितं तदप्यवरयं द्रष्टव्यम् ।

अन्ते च श्रीकाशीपुराधीश्वरयोः पार्वतीव्यम्बकयोर्ययोः प्रसादादिद्वं
पूर्तिमगात्तपोरुपकारान्तास्मरन् सर्वेभ्यः परिश्रमसाफल्याय प्रार्थयते—

सं० १९८४, }
काशी

विदुषामनुचरः—
ज्यम्बकरामशास्त्री

ॐ तत्सत्

वेदान्तपरिभाषाविषयसूची

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रत्यक्षपरिरक्षेदे विषयाः		विषयप्रत्यक्षानिष्टृष्टलक्षणम्	३९
महत्त्वपरणम्	१	कृतेभ्यामुपिष्यम्	४०
मोक्षस्य परमपुरवार्थत्वम्	८	सपरित्यक्तनिर्विकल्पभेदात्म्यस्य	
प्रमाणलक्षणम्	९	देहिष्यम्	४०
धारागारिकद्वितीयादिदुर्घो प्रमा		शब्दत्वेन प्रसिद्धस्य सोऽयमि-	
लक्षणसमन्वयः	११	त्यस्य ज्ञानस्य निर्विकल्पक-	
प्रमाणसाक्षात्प्राप्त्यर्थानम्	१४	प्रत्यक्षत्वस्य ब्रह्मप्राप्त्यर्थम्	४१
प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्	१५	वेदान्तानामगण्यार्थपरत्वम्	४५
प्रत्यक्षे भ्रमवर्णनमृतिनिरूपणम्	१६	जीवसाक्षीपरमाश्रयेणैवात्म्य-	
अन्तःकरणस्य साधवत्त्वनिरूपणम्	१७	सर्वविषयम्	४५
मनस इन्द्रियवैराग्यजनम्	१९	विशेषणीयाध्वोर्लक्षणे	४६
ज्ञानगणप्रत्यक्षत्वप्रयोजनवर्धनम्	२२	मायाया एवैवम्	४८
कृतेर्बहिर्निर्गमनप्रकारः	२३	मायावद्विषयस्य जगत्स्य लक्षणम्	५०
समर्पमाणसुरो प्रत्यक्षलक्षणानि-		दक्षिणतमस्य ज्ञानान्वयलक्षणम्	५२
ध्यासिगमिदासी	२५	शुक्तिरजतो प्रत्यक्षविचारः	५४
ब्रह्मबन्धुमितिस्थले सर्वभावे प्रत्यक्ष-		अनिर्वचनीयव्यक्तोत्पत्तिः	५६
त्वमपिपादनम्	२७	परिणामविषयैर्लक्षणे	५८
प्रसङ्गाज्जातिगण्यजनम्	२९	रजतस्य साऽप्यवस्थासः	६०
समवायराग्यजनम् (टीकायाम्)	३०	साक्षिण्यध्यासे पुरोवर्तिप्रत्यक्षानु-	
ज्ञानप्रत्यक्षानिष्टृष्टलक्षणम्	३३	वपत्तिरुद्भासमापी	६०
विषयगणप्रत्यक्षत्वप्रयोजननिर्व-		विविधाध्यासिब्रह्मत्वमयः	६१
धनम्	३३	रजतयोचराविद्याकृतेनिष्प्रयोजन-	
विषयप्रत्यक्षत्वे उद्भासमापी	३५	त्वउद्भासमापी	६२

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
रञ्जनवृत्तीरवृत्त्योर्मिन्नविषयत्वे		प्रमाणो द्रव्यत्वाभावः	९७
गुरुमनप्रवेशापत्तिः	६३	उपमानपरिच्छेदे विषयाः	
प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्भेदः	६४	उपमानलक्षणम्	९९
स्वान्तपदार्थविचारः	६४	उपमानस्थान्यप्रमाणैरगतार्थत्वम्	१०१
कार्यविनाशद्वैविध्यम्	६८	आगमपरिच्छेदे विषयाः	
प्रातिभासिकमत्त्वाम्युपगमे निषेधानुपपत्तिः	७०	आगमनिरूपणम्	१०३
व्यधिकरणाभावस्वीकारेणानुपपत्तिनिरासः	७०	वाक्यजन्यज्ञानेकारणनिरूपणम्	१०४
उक्तप्रत्यक्षस्य पुनर्द्वैविध्यम्	७४	माकालक्ष्णाम्यरूपम्	१०५
इन्द्रियाणि पञ्च	७५	बलबलाधिकरणविचारः	१०७
अनुमानपरिच्छेदे विषयाः		योग्यतानिरूपणम्	११३
अनुमानलक्षणम्	७६	जातचित्तिनिरूपणम्	११३
तृतीयादिप्रारम्भशेषण्डनम्	७८	पदार्थद्वैविध्यम्	११५
वेदितमानित्वनुमितिप्रयोजकनिरूपणम्	८१	शक्तिनिरूपणम्	११६
प्राप्तिरूपम्	८२	जातिशक्तिव्यवस्थापनम्	११७
अनुमानस्यान्वयिमिप्रप्रकार- खण्डनम्	८३	गवादिपदार्थव्यक्तिमाने कल्पा- न्तराणि	११७
स्वार्थपरार्थभेदाद् अनुमानद्वै- विध्यम्	९२	लक्ष्यपदार्थनिरूपणम्	११९
अनुमाने अवयववित्त्वव्यवस्था- पनम्	९३	लक्षणाद्वैविध्यम्	१२०
मिथ्यात्वे अनुमानम्	९३	लक्षितलक्षणाया गौण्यन्तर्भावः	१२१
अद्वैतसिद्धौ यं मिथ्यात्वलक्षणम्	९४	प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा	१२१
चित्सुखीयं	९५	सौख्यं देवदत्त इत्यत्र स्वमतम्	१२२
मिथ्यात्वलक्षणस्य प्रत्यक्षवाच- शङ्कासमाधी	९६	लक्षणाया वाक्यवृत्तित्वमपि	१२४
		वाक्यैकवाक्यत्वम्	१२६
		तात्पर्यनिरूपणम्	१२८
		तात्पर्यनिराकरणपरमविवरणवा- क्यस्याशयोद्धाटनम्	१३१
		सिद्धार्थवाक्यानामपि प्राधान्यम्	१३२
		वेदनिवृत्त्यादिनिवृत्तः	१३२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अर्थापत्तिपरिच्छेदे विषयाः		प्रत्ययचातुरिध्यम्	१७१
अर्थापत्तिनिरूपणम्	११६	सुसह्यगृहादविशेषशङ्कासमाप्ती	१७२
प्रमाप्रमाणयोरर्थापत्ति पदस्य		लयक्रमनिरूपणम्	१७५
विग्रहः	११७	सृष्टिवाक्यानां तात्पर्यनिरूपणम्	१७७
अर्थापत्तिद्वैविध्यम्	११७	उपासनाऽऽदिवाक्यानां तात्पर्य-	
सुतार्थापत्तिद्विविधा	११८	निरूपणम्	१७८
अर्थापत्तेरनुमानेऽनन्तमात्रः	१३९	ईश्वरजीवचैतन्ययोर्मैत्रभेदाः	१७९
अनुपलब्धिपरिच्छेदे विषयाः		स्वपदार्थनिरूपणम्	१८२
अनुपलब्धिर्लक्षणम्	१४१	जीवस्वावस्थापन्ननिरूपणम्	१८३
योग्यानुपलब्धेरित्यत्र योग्यता-		भन्तचरणकृतेः प्रयोजने	
स्वरूपम्	१४२	मतभेदाः	१८४
इन्द्रियेणैवाभावाप्रसङ्गोऽस्तु इति		जीवस्य स्वयमकाशरश्मिनिरूपणम्	१९०
शङ्कासमाप्ती	१४३	तत्त्वमोदैक्यप्रतिपादनम्	१९०
अभावचातुरिध्यम्	१४७	प्रयोजनपरिच्छेदे विषयाः	
इतः प्रामाण्यविचारः	१५३	प्रयोजनलक्षणम्	१९६
अप्रामाण्यपरतस्त्वविचारः	१५६	प्रयोजनद्वैविध्यम्	१९६
विषयपरिच्छेदे विषयाः		अपरोक्षज्ञाने मतभेदाः	१९९
प्रामाण्यद्वैविध्यनिरूपणम्	१५७	अपरोक्षज्ञाने पक्षपादाधार्यमतम्	१९९
लक्ष्यनद्वैविध्यम्	१५८	“ वाचस्वरतिमतम्	२०७
कर्तृलक्षणम्	१६०	सर्वनादीनां ज्ञानसाधनत्वम्	२०३
नबलक्षणानि (टीकायाम्)	१६७	नवादिनिरूपणम्	२०४
जगती अन्यक्रमनिरूपणम्	१६४	सर्वनाद्वत्स्वमनननिदिध्यासनयोः	२०४
यक्ष्मभूतानां गुणाः	१६५	सर्वनाद्वत्स्वं न तात्त्विकशेषत्वम्	२०५
शब्दस्याकाशमात्रगुणत्व-		जमादिनिरूपणम्	२०८
निराकरणम्	१६५	महालोकगतानां मुक्तिः	२०९
पञ्चीकरणप्रकारः	१६८	महात्मसाक्षात्कारवतः प्रारम्भा-	
निद्राचरीरोत्पत्तिनिरूपणम्	१६९	दिक्मौविचारः	२१०
भूतार्थलोकोत्पत्तिः	१७०		

* श्रीः *

वेदान्तपरिभाषा

‘अर्थदीपिका’ टीका सहिता

प्रत्यक्षपरिच्छेदः १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(१) यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ॥

(२) यत्तु यत्तु देवं हरमचलमाराध्यममरैः,
सहोराप्यं वीर्यं खड्गजिनदुरापं शुभकरम् ॥

नत्वा साम्ब सननय ध्वम्बक न्यम्बक प्रमुद ।

वेदान्तपरिभाषायाद्विष्णुगीमद्विभाषे ॥ १ ॥

(१) यस्य परमात्मन अविद्या बीजाग्निना ब्रह्मविद्या तस्या विद्यासेन
पनाः भूतभौतिकसृष्टयः भवन्तीति शेषः । इदं जीवब्रह्मभेदरहितम् आत्मानं
नौमीति । नतु तस्यैव तस्यैव उत्कर्षापरिपूर्वाभावात् कुतो नमस्कार्यतेति चेत् ।
कस्मिन्भेदमादाय व्यवस्थोपपत्तेः । अविद्याप्रतिबिम्ब कर्तृत्वविशिष्टमपकृतं
नमस्कृतं, तद्वत् सर्वव्यापित्वविशिष्टं नमस्कार्यमिति संबन्धनायोज-परमेति ।

(२) यत्तु यत्तु हरमिति विशेषणवयेन सृष्टि-रिषिनि-कथ-कर्ता परमात्मा
मज्जनकर्मत्वेन विवक्षितः । तेनैव यत्तुमिति प्रथमप्रयोगेण सत्त्वप्रधाने बालनक्षत्र-
व्याधिराशिगो दर्शितः । होराभिः सद्बर्चने वे सहोराः शाखयाः होराद्वेषु
राश्यर्द्धे शाखरेखामिदोरापोति द्वैमकोशात्, तैराप्यः तं सहोराप्यम् । वीर्यं विमलं ।
सहजनाः कामिनस्तदुरापम् । अतनीत्यन्यम आत्मा तम् । विष्णुमहं भक्त इत्यन्वयः

परेशं सर्वेषामतसममृतं सर्वमतुलं,

भजेऽहं ते विष्णुं शिवमखिलवेदान्तमिदितम् ॥ १ ॥

सुम धीराक्षगोपालदीर्घान् व्यासमुखान् मुनीन् ॥

विष्णुहस्तान् गणेशादीन् पण्डितान्श्च विमरसरान् ॥ २ ॥

पितर मातरं नत्वा स्वीयनिर्वन्धयन्निवृत ॥

करोमि सुतयोधाय परिभाषाऽर्थदीपिकाम् ॥ ३ ॥

धीमर्हदान्तार्थनिर्णयात्मक प्रकरणभारममाणो धर्मराजाध्वरीन्द्रो
ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजनमविगीतसिद्धाचारानुमितश्रुति-
प्रमितकर्तृश्रुताक मङ्गलभावनं प्रेक्षावत् प्रकृत्यङ्गभूते विषयप्रयोजने
दर्शयति—यदिति । ननु शिष्टाचार किमाचारत्वाद्देदमूलतां कल्पयति
उत धर्मत्वात् ? नाद्यो निष्ठीयनादेरपि (१)नरकल्पकत्वप्रसङ्गात् ।
न द्वितीय धर्मत्वसिद्धौ वेदमूलतत्त्वं वेदमूलत्वे च धर्मत्वमित्यन्योन्या-
ध्यादिति चेन्न । शिष्टैर्धर्मनुद्धृष्टानुष्ठीयमानस्याचारस्य (२)नरकल्प-
कत्वान् । न च शिष्टासिद्धिः, वेदिकार्थानुष्ठातृणां (३)नरत्वात् । ते परं
परमेष्ठरं तत्पदयाच्य भौमि । परम् एव सत्ययिषु तदस्यलक्षणमाह-
यदिति । यस्याविद्यामदविद्या यदधिष्ठिता यदधीना मायेत्यर्थः ॥
'मायो तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' [२वे० ४-१०] 'देवी
त्वेना गुणमयो मम माया दुरत्यया' (भ० गो० ७-१४) इति श्रुति
स्मृतिभ्याम् । तस्या विलास कार्याकारेण परिणामस्तेन भूतानां विष-
यादीनां सूक्ष्मासूक्ष्माणां गौतमिणानां पराचरानां भूतकार्याणां च दृश्य ।
सृष्टिमहण स्थितिप्रत्ययोरप्युपलक्षणम् । सृष्टिस्थितिप्रलया ३ व-
न्तीत्यप्याहार 'अत्रामेवां लोहितशुक्रकृष्णां यदी प्रजा सृजमानो
सकृदाः' (२वे० ४-५) 'मयाऽप्यचेन सृष्टि सृजते सवराचरम् (भ०
गो० ९-४) इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । एवं तदस्यलक्षणमुपस्था स्वरूप

(१) वेदमूलत्वप्रसङ्गात् । (२) वेदमूलतान्धवत्वात् । (३) शिष्टत्वात् ।

तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

संज्ञणमाह—यदिति । एतेन शून्यवादिनः साङ्ख्यवैरोपिकादेश्च मतं निराकृतं वेदितव्यम् । न तावत् शून्यं जगत्कारणं भवति 'कथमसतः सञ्जायेत' इति तर्कानुद्घोषिताया शून्याऽसतस्तत्कारणत्वप्रतिषेधान् । निरधिष्ठानप्रमानुपपत्तेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६-२-१) 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' इत्यादि शून्या सत एव जगत्कारणत्वादगमाच्च । 'असद् वा इदमग्र आसीत्' (तै० २-७) इति श्रुतिस्थाप्यत्वं तु अनभिध्वजनामरूपत्वेन गौण्या दृष्ट्या सत्येव योजनीयम् 'समाकर्षात्' (म० सू० १-४-१५) इति न्यायात् । प्रकृतस्यैव सत्यज्ञानादिलक्षणस्य सन्वद्भूतारूपादिरादित्येन प्रतिपादनादिति सूत्रार्थः । नापि प्रधानपरमात्मादेर्जगत्कारणत्वं सूत्रच्छब्दे 'सोऽकामायत बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २-६) आनन्दादप्येव सत्त्वित्वमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यमित्यभिप्रेशन्ति (तै० २-६) इत्यादि श्रुत्या विदानन्दात्मकस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपादनात् । परमेश्वरस्य तादृश्यं वाचयति—आत्मानमिति । अन्तर्यामिश्रमित्यर्थः । 'एषत् आत्माऽन्तर्याम्यमृत' (हृ० ३-७-२-१) इति श्रुतेः । तद्वत्पक्षे तु तं परं मायादिपरं तदसंस्पृष्टं शुद्धं तत्पदार्थं नौमि । तमेव संज्ञयति—यदिति । यत् तस्मिन् । अविद्याया अविज्ञानात् तस्मिन् (१) तथा च तस्मिन् अविद्याविज्ञानाभावावति भूतमौत्तिकमृश्यो नैव सन्ति 'नेह नानाऽस्ति क्वचन' इत्यादि श्रुतेः । तत्स्वरूपं दर्शयति । सच्चिदानन्दविग्रहमिति । सदादिपदलक्ष्यत्वात् तदात्मकमित्यर्थः । तद्विज्ञानात्मनं वाचयति । आत्मानमिति । त्वं पदवाच्यतद्वत्पदार्थावप्यनेन श्लोकेन दर्शितौ । तथा हि तदात्मानं नौमि । देहाद्यन्मवादिनां मतं निराकृष्टे—परमिति । तत्र न तावत् लोकायति-

(१) सः अविद्याविज्ञानः तस्मिन् अविद्याविज्ञाने इति शेषः ।

केषु स्थूलोऽहं कुरोहमित्याद्यनुभवात् पृथिव्यादिभूतचतुष्टययोगप्रवेत्त-
 न्यवान् स्थूलदेह एवात्मेति केषांचिदभिमत आत्मा, देहस्य स्वप्नऽ-
 पुस्तयोरभोक्तृत्वात् । योऽहं वाक्ये पितरो अन्वभूय सोऽहं स्वविरे-
 नप्सुन् अनुभवामोति प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेः कृतहा-यकृताभ्यागमापत्तयः ।
 नापि पर्याम्यहं शृणोम्यहमित्यनुभवादि द्विष्याम्यहमा इत्यपरेप्राप्तमभि-
 मत तेषां सहतानामात्मत्वे एव विनाशोऽप्यात्मनाराप्रसङ्गात् । प्रत्यकमा-
 र्मत्वे विद्यद्विद्विषयतया शरीरोन्मयनतावातात् । अग्निवत्क्षयापाताय ।
 नाप्यशितपोतादिभोक्ता प्राण आत्मेत्यग्न्येवामभिमत, सत्यपि प्राणो-
 सुषुप्तौ तस्य भोक्तृत्वाददर्शनात् । नापि सुषुप्तौ दुःखदमित्यनुभवा-
 स्सुप्तादिधर्मक मन आत्मेत्यपरेषामभिमत, सर्वेन्द्रियानुमाहृतया तस्य
 करणत्वानुभवात् । तथा धौर्देयविविक्तं रूपं विज्ञानमात्मा तच्च क्षणिकं
 प्रदोषकलिकावदिति योगाचारायभिमताऽप्यात्मा न सम्भवति, उक्तप्रत्य-
 भिज्ञाविरोधात् । तदेतत्सर्वमभिप्रत्योक्त—परमिति । देहादिभ्योऽ-
 क्षमयादिकोरोम्य परं प्वतिरिक्तमित्यर्थः । एव परमिति विशेषणे-
 नैव चन्दनविन्दुवदेकदेशस्थरवेऽपि सर्वाङ्गोपलब्धत्वापत्तमोपपत्तरणुरना-
 गातु रगुणदुःखादिमानिन्येकदेशिमत, देहादिसंज्ञो देहपरिमित इत्या-
 र्हतमत च निराकृत वेदितव्यम्, परं प्रकृतं विभुमित्यर्थावगमात् ।
 आत्मनोऽणुरवे चन्दनविन्दुसौत्पद्यत् स्वाध्यासप्रसर्पणशरा निरराया
 आत्मोपशब्धे सर्वाङ्गसङ्घित्वासम्भवेन गङ्गाजलनिमग्नस्य गुणसर्वा-
 ङ्गोपलब्धत्वापत्तमभाषप्रसङ्गात् । 'वातामरातभागस्य शतपा कल्पि-
 तस्य च । भागो जीवः स विशेषः स चानन्त्याय बलवते' (श्वे० ५-९)
 'अणोरणीयान्' (श्वे० ३-२०) इत्याद्यां श्रुतिस्तु 'महतो महीयान्'
 (श्वे० ५-२०) इति वाक्ययोषात् 'महानञ्ज' (मृ० ४-४-२२) इति
 श्रुत्यन्तरायात्मनो दुर्लभत्वमात्रपरम् । नापि देहपरमित, एकस्याम-
 मनःकणाय गन्धमुष्णशब्दराशेरप्राप्तावयवाऽपचयस्यावसरच्छेदोनामि-

त्यत्वापातात् । एवं देहाद्यात्मवादिनो निराकृत्य शून्यमात्रेति वादिनो माध्यमिकान्, विभुत्वेऽपि तत्तदान्ममनसा स्वस्वामिभावसम्बन्धवशेन तत्तदात्मनि तत्तन्मन संयोगवमुसदुःखादिवस्योपपत्तेरनेको नित्यो-
ऽजोऽजरोऽपि बुद्धिमुसदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्मादिगुणाना-
माश्रयः कर्ता भोक्ता चेति वादिनः तार्किकवैशेषिकप्रामाण्यान्, ब्रह्म-
मनुभवस्योभयात्मत्वदर्शनात् अजबोधरूप इति वादिनो भाष्येन निरा-
चष्टे—सच्चिदानन्दविग्रहमिति । 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य' इत्या-
दिभुते' निरभिष्टानकप्रमाऽसम्भवात् स्तनपानादिप्रवर्तकजन्मान्तरी-
यसंस्कारावुत्पत्तिदर्शनाच्च सदात्मकमित्यर्थः । एतेन शून्यवादमर्तं
निरस्तम् 'अनाय पुण्यं स्वयं ज्योति' (६. ४-३९) 'सयं हानम-
नन्त ब्रह्म' (तै० २-१-१) 'अयमात्मा ब्रह्मसर्वानुभू' (इ०
२-५-१९) इत्यादिभुत्या स्वयं प्रकाशत्वेन स्वयंप्रकाशज्ञानात्मत्वेन
च प्रतिपादनात् विशदमकमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य कथं स्वप्रकाशतेति
चेत् । विषयव्यतिष्ठानानां त्रयाणामपि अजत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गान्
विज्ञानस्य विज्ञानान्तरसापेक्षत्वे तस्याऽपि अदत्तेनाऽनवस्थापनाच्च ।
(१) अत्रार्थं प्रयोपः । विमतं विज्ञानं स्वसमानाश्रयस्वसमानकालस्व-
गोचरसंवेदनविरहप्रदुक्तम्यवहाररहितं न भवति विज्ञानत्वाद् अनन्त-
रम्यवर्तमानविज्ञानवदिनि । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' इत्यादिभुतौ
मत्वर्थादाव्प्रययं प्रकृत्य विज्ञानमस्यास्तीति विज्ञानमिति व्याख्यातं
तु नादरणीयम्, स्ववित्त(२)स्वरोच्चारणसम्प्रदायविरोधान् । आत्मनो

(१) विज्ञानस्य विज्ञानान्तरसापेक्षत्वाभावे इदमनुमानम् । पक्षीभूत-
विज्ञानशब्देनाद्यान्तरवारणाय विन्नमिति पशुविज्ञेयान् । नैयायिकादीनां
मते न्य० साधारण स्वगोचरानुभवाभावाच्चानुक्तम्यवहारमुक्तं भवतीति बाधः
स्यात्तदर्थस्वसमानकालेति । पुराणान्तरीयशानाभावमादाय मिदसाधनवार-
णाय स्वसमानाश्रयेति ।

(२) विज्ञानमानन्द ब्रह्म इत्यादिभुतिस्त्वविज्ञानशब्दे 'अर्शमादिभ्योऽच्'

विज्ञानात्मत्वे स्वयं प्रयोग, विज्ञाता न स्वातिरिक्तविज्ञानाधीनप्रकाश-
विज्ञानकर्मतामन्तरेण अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । यदा विज्ञाता स्वप्र-
काशास्त(१)त्वात्तदिति । अतः परमानन्दस्वभाव परमेमात्पद-
त्वात् व्यतिरेके षष्ठ्यदित्यादियुक्त्या 'आनन्दो ब्रह्म' (तै० ३—६)
इत्यादिश्रुत्या आनन्दात्मकमित्यर्थः । अद्यावदात्मइत्येव विरोधादेव न
सम्भवति । एतेन तार्किकादिमतं पराङ्मत् । तस्य ज्ञाननिवार्यत्व-
बोधयितुं प्रपञ्चस्य जीवाधिताज्ञानकस्मितत्वं दर्शयति—यदिति ।
यदाधिताऽविद्याऽज्ञानाद्यज्ञानं तस्या विलासेन भूतभौतिकगुह्ययो भव-
न्तीत्यर्थः । साध्यपक्षे तु तं परमज्ञानादिसमस्तोपाधिविलक्षणमात्मानं
नौमि । परमिति विशेषणनाऽऽज्ञानमित्येकवचनेन च तस्य भोवतुत्व-
मनेकत्वं च यदन्तः सादृश्या पातञ्जलाच्च पञ्चकृता वेदितव्या ।
शिष्टं तत्परदलदयवयोजनोपमम् । अलङ्कारोऽप्यनेन श्लोकेन दर्शितः ।
तथा हि तं परमात्मानं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं नौमि । तज्ज्ञाननिव-
र्त्यत्वबोधनाय तद्विषयकाऽज्ञानकस्मितत्वं नापरस्वारमकप्रपञ्चस्य दर्श-
यन्ति-यदिति । यदविद्या यद्विषयकपञ्चानिर्वचनोपमज्ञानं तस्या
विनाशेन भूतभौतिकगुह्ययो भवन्तीत्यर्थः । समानवचनम् । तथा चाऽ-
नेन श्लोकेन यन्महत्याऽविद्यानिवर्त्यत्व तत्त्वं पदाक्षगद्यार्थस्य प्रदर्शयता
जीवमज्ञानादौपमेयाऽज्ञातं तद्विषयो ज्ञातं सात्प्रयोजनमिति प्रत्यक्ष-
भूते विषयप्रदात्रे प्रकाशिते ॥ १ ॥

इत्यनेन मत्सर्वोपमात्पत्ययमानित्वं विज्ञानात्मकमात्मानं मन्यते तार्किका ।
विज्ञायते यत्तद् विज्ञानं विज्ञात्रिणं विज्ञानं इति त्रयमभिभावे वा ह्युटि विज्ञा-
नस्वरूपं ददातीति चेदातिनः । तत्र तार्किकमते "विजि" इति एवेत्यनोदा-
हृतं स्यात् तत्र विज्ञानशब्दस्य स्वरितान्तात्पर्यसम्प्रदायविरुद्धम् ॥

(१) विज्ञानात्स्वप्रकाशं विज्ञानकर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवत् ॥

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्तिरस्ता भेदिवारणाः ॥
 तं प्रणौमि नृसिंहाख्य यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥ २ ॥
 श्रीमद्वेङ्कटनाथास्यान् वेलाङ्गुलिनिवासिनः ॥
 जगद्गुरुनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्त्तकान् ॥ ३ ॥
 येन चिन्तामणौ टीका दशटीकाविमञ्जिनी ॥
 तर्कचूडामणिर्नाम कृता विद्वन्मनोरमा ॥ ४ ॥
 तेन बोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी ॥

एवमिष्टदेवता नमस्कृत्य गुरुप्रसादात् परमात्मलाभ इत्यादिना
 गुरुप्रसादस्य विद्याप्राप्तिं प्रत्यन्तराजत्वप्रतीतिर्गुरोऽवश्यं पूज्या इत्यभि-
 प्रायेण परमगुरुन् प्रथमं प्रणमति-यदिति । अन्ते समीपे वस्तुं शील-
 मेया तेऽन्तेवासिनः शिष्यास्ते एव पञ्चास्याः सिंहास्तौ यदन्तेवाधिप-
 चास्यैर्भेदवादिलक्षणा वारणाः गजा निरस्तास्तं यतीनां यत्नशीलानां
 परमहंसपरिब्राजकानामिन्द्रं नृसिंहसंहकं परमं गुरुं प्रणौमि प्रकर्षेण
 मनःकायवाक्प्रणिधानेन नौमोत्तर्य ॥ २ ॥

एवं परमगुरुं प्रणिपत्य साक्षाद्विद्यागुरुमभिवन्दते-श्रीमद्वेङ्कट-
 नाथार्यामिति ॥ ३ ॥

चिकीर्षितप्रन्यस्योपादेयतासिद्धये स्वकीर्त्यनुवृत्तये च स्वस्य नाना-
 विधप्रन्यकर्तृत्वप्रदर्शनपुरस्सरं चिकीर्षितं प्रतिबानोते येनेति द्वा-
 म्याम् । येन दशटीकाविमञ्जिनी विद्वन्मनोरमा तर्कचूडामणिसंश्लेषा
 प्रसिद्धा चिन्तामणौ टीका कृता तेन धर्मराजाध्वरीन्द्रसंज्ञेन परिभाषा
 वितन्मते इति यजना ॥ ४ ॥

प्रयोजनं निर्दिशति-बोधायेति । मन्दानां मन्दबुद्धीनामलसा-
 नामिति वा बोधाय तत्त्वज्ञानाय । यद्यपि बुद्धिमतामनलसानां सूत्र-
 भाष्यादिकं बोधे साधनमास्त्येव तथाऽपि मन्दानुपादकोऽयं प्रन्य इति
 बोधनाय मन्दानामित्युक्तम् । बोधयोग्यतां दर्शयितुं विशिनष्टि-वेदा-

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते ॥ ५ ॥

इह सलु धर्मार्थकाममोक्षारूपेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष
एव परमपुरुषार्थः 'न स पुनरावर्तते' छा० ८-१५-१ इति
श्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात् । इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण,

न्तेति । वेदान्तानां श्रुतिमन्त्राकार्यान्तरतन्वितुं शीलमस्या अस्ती-
ति तथा । एवं चास्य समस्तवेदान्ततात्पर्यप्रतिपादकस्येतरतंशित-
प्रत्यक्षमतात्पर्यता इति बोध्यम् ॥

एवं देवतापुष्पप्रतिपुरस्सरं प्रत्यक्षकरणं प्रतिज्ञाय इदानीं वरिष्य-
माणप्रत्यक्ष्य शारीरकमीमांसया सङ्गतिं योतयितुं प्रत्यक्षप्रतिपाद्यं दर्श-
यति-इहेत्यादि निरूप्यते इत्यन्तेन । इहास्यां परिभाषायाम् ।
सत्त्विति वाक्यालङ्कारे, प्रदा तज्ज्ञानं तदप्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते
इति संबन्धः ॥

कुत इत्यत आह-धर्मोत्पादिना(१) ॥ यद्वा इह लोके वेदे च ।
सलु प्रसिद्धं धर्मार्थकाममोक्षसंज्ञकेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु-पुरुषैरर्प्यमा-
नेषु-मोक्ष एव परम-उत्तमं पुरुषार्थः । परमत्वं न-निरतिशयतरे
सति क्षयरूप्यत्वं तच्च मोक्षस्यैवास्तोत्यत उक्तम्-'एवेति' । मोक्षस्य
परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिबोधितम् । नित्य-वे हेतुमाह-नेति । 'स प्रब्रज-
नेन मुक्तः पुनर्भूयो नाऽऽवर्तते पुन पुनर्जन्ममरणवृत्तयोः सद्यति न
भजते' इति श्रुत्या मोक्षस्यैव(२) -नित्यत्वमुक्तम् । एवं मोक्षस्य
परमपुरुषार्थत्वं हेतुमुक्त्वा धर्मोद्विप्रकाशा(३)नदभावेऽप्यप्रत्यक्षेण, यदु-
क्तं तदनित्यमिति सामान्यतो दृष्टानुमानाऽपुष्टातपु-या चावगतं तेषा-
मनित्यत्वं हेतुमाह-इतरेषामिति । इतरेषां धर्मोद्विप्रकाशाम् ।

(१) धर्मोत्पादिना मनुष्यानादिशिव-जन ।

(२) मनुष्यलोके कदाचिददवमध्यन्ती मयाः प्रमादतो अष्ट इति विदा-
यते । यपुस्तके वर्तते ॥

(३) तदभावे-परमपुरुषार्थ-धर्माभावे-प्रत्यक्षेण श्रुत्या चावगतमनित्यत्वं
हेतुमाहोपबन्धः ।

‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ ब्रा० ८-१-६ इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वा-
गमात् । स च ब्रह्मज्ञानात् इति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च
सप्रपञ्चं निरूप्यते ॥

तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् (१) । तत्र (२) स्मृतिव्यावृत्त

तद्यथा इहास्मिन् लोके कृष्यादिकर्मणा चितः सचित सस्यादिलोक-
कृतकत्वाद् क्षीयते तद्वदेव अमुत्र परलोके पुण्यादयेन सञ्चित स्वर्गादि-
लोकः क्षीयते इति श्रुत्या चानित्यत्ववधमात् । तत्रार्थनामयोः प्रत्य-
क्षेण श्रुत्या च, धर्मस्य तु श्रुत्या इति विभागः । यद्वा प्रत्यक्षस्य कृत-
कत्वबोधनद्वारा धर्मानित्यत्वबोधनसामर्थ्यामित्यविरोधः । तथा च तेषा-
मपि पुरुषार्थत्वादिना नित्यत्वानुमान पदार्थत्वादिना बहुधाप्यनुमा-
नब्रह्मवितविषयम् ‘अपामसोमममृता अभूम’ ‘अश्वप्यं ह वै चातुर्मा-
स्पयाजिनः सुकृतमवति’ इत्याद्या स्मृतिव्यावृत्तानुपपत्तेरुदाहृतश्रुति-
विरोधेन प्रलयपर्यन्तस्यामिकलाभिप्राया इति भावः । एव मोक्षस्य
परमपुरुषार्थत्वं प्रसाध्य ‘ताति लोकमात्मवित्’ ‘तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ (श्वे० ६-११) इत्यादि श्रुत्या तस्य
साधने ब्रह्मज्ञानमित्याह-स चेति । स च मोक्षः ब्रह्मज्ञानदेव इत्ये-
वधारोऽनुपपद्यते । यतो मोक्ष एव परमपुरुषार्थः स च ब्रह्मज्ञानदेव
यतश्च भवतीति हेतोर्मन्दानां अनुभूत्यानुपकाराय ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्र-
माणं चेति नित्यं सपरिकरं निरूप्यते इत्यर्थः ॥

एवं प्रत्याभिधेयं प्रदर्श्य ब्रह्मपस्तज्ज्ञानादीनिनिरूपणत्वात् तस्य च
तत्प्रमाणायत्तनिरूपणत्वात् प्रथमं प्रमाणनिरूपणमारभते-तत्रैत्या-

(१) इदं प्रमाणमित्युक्तं दण्डादावतिव्यापारविधमावदम् । तथा चैदं
प्रमाणसामान्यलक्षणम्, प्रमाणाविशेषलक्षणं तु प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाण
मित्यादिकमूढम् ।

(२) तत्रैति प्रमाणसामान्यलक्षणघटकप्रमाणपदार्थविज्ञासायान् । अत्रेदं

प्रमात्वं, अनधिगताधाधितविषयज्ञानत्वम् । स्मृतिसाधारणं त्वधाधितविषयज्ञानत्वम् । (१)निरूपस्यापि काल-

दिना । तत्र तेषु मध्य तद्वानतत्प्रमाणेषु । प्रमाया करणं प्रमाणं कर-
णस्य चाऽसाधारणकारणत्वे सति व्यापकत्वे तेन परामर्शादौ सभ्या
पारे मममि न नातिप्रसङ्गः । प्रमाया लक्षणं किमित्याकङ्क्षायां तल्ल
क्षणमाह-तत्रेति । तत्र प्रम करणमित्यत्र । स्मृतिव्यावृत्त प्रमा-
त्यमिति । तथा च तस्या अन्तरूपस्यास्य तत्राभ्यासिरिति भावः ।
स्मृतावति-यासिकारणायानधिगतेति विषय विरोधनाम् । शुक्तिरूप्यत्रा-
नादौ तस्मिन्नायम अवाधितेति । ज्ञानपदं तु स्वरूपकथनात्, इत्यत्रा
द्योनाम् आशयविशेषणेनैव निरासात् । यत्र चतुरादिष्वति-यासिवार-
णार्थं ज्ञानेति, तेषामपि फलदाया यत्रादिविषयत्वाभ्युपगमात् । (२) ज्ञान-
ज्ञानं तेन न तत्कारो ज्ञानेऽतिव्याप्तिः । स्मृतावपि प्रामाण्यं यवहार-
ज्ञानादाह स्मृतीति । ६०१ दे (३) व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानपदम् । नन्वयं घट
अयं घट इत्येवमादिरूपधारणादिकुबुद्धिस्थलं द्वितायादिज्ञाननामधिग-
मविषयत्वात् प्रथमतः लक्षणं तत्राऽभ्यासमिति अतनाह-नौरूपस्येति ।

बोध्यम् । ज्ञान द्विविधं यथायंमवधार्यम् । आद्यद्वया सृष्टिरनुभवम् । तत्रा
नुभव एव प्रमा या हि प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्बन्धते सृष्टिस्तु यथायंमपि सरकारज्य-
न्वात् संस्कारस्य प्रमाणश्रमायाश्च प्रमेयि चेदित् । तन्मतेन अगपिपतेत्यादि
प्रथम प्रमालङ्घनम् । तदपि सत्यकारकत्वं सत्यस्य सृष्टिजनकत्वं वा प्रमात्वमिति
गतं सृष्टेरपि तयात्वात् प्रमात्वमिति मतेन द्वितीयमिति ।

(१) नीलरसश्चेति । कालस्य रूपरहितत्वाच्चेन्द्रियवेदनेति वादिनः । तत्र सते नीलरस्यापि रूपस्य चागुपत्वमप्या तदा व्याप्त्त्यापि कुतो नेति सिद्धान्तिनः । तदा च भवेत् पट भवेत् पट भवेत् पट इत्यादी द्विनोवादिषानानां विषयो पटः पूर्वशुभविशिष्टोऽभिगतोऽपि द्विनोवप्राविशिष्टपदस्य अनभिगतत्वनकरूपेवेति ।

(२) ध्यातेऽनेन तन्म्यानमिति करणश्रुत्यया ज्ञानशब्दार्थं चपुरा
दिह न च चपुराचरितमिच्छनमिच्छमवापिनमिति प्रथमद्वयगत्य चपुरादा-
वनिष्पत्तिनिदा भा संश्रुत्यरवाऽनययम् । (३) आदिपदेन कृष्णादीनां प्रवृत्त्यम् ।

स्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धाराग्राहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञाना-
विषयवत्तत्त्वगाविशेषविषयकत्वेन न तत्राभ्यासिः ॥

(१) किञ्च सिद्धान्ते घातवाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः, किन्तु यावद्घटस्फुरणं तावत् घटकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न

इदानीं घटो वर्तते इत्येव रूपानन्यथासिद्धप्रतीतिवलेन महत्त्वसमानाधि-
करणोद्भूतरूपवत्त्वस्य कानानिरिच्छद्वयबाधुपनाप्रयोजकत्वकल्पनात्,
प्रयोजकानुसारेण प्रतीतिकल्पने नु नीरूपस्य रूपस्याऽबाधुपनकारणे,
नीरूपस्यापि कालस्य ग्रन्थप्रमाणजन्यानुभवविषयत्वस्वीकारेण धारा-
बाहिकनुदरेपि पूर्वपूर्वज्ञानविषयवत्तदुत्तररूपविशेषविषयकत्वेनाऽधि-
गतविषयत्वमावाप्तं तत्र धाराबाहिकनुदिस्वप्नेऽन्याप्तिरित्यर्थः । न चैवं
शाब्दधाराबाहिकद्वितीयदिक्षानेव व्याप्तिरिति शङ्क्यम्, आकाङ्क्षायाः
पदार्थज्ञानस्य चानावेन तत्र धाराबाहिकनुदरेवासिद्धेः । अत एव न
धापबाहिकद्वितीयाद्यनुमेतावन्व्याप्तिद्वितीयाद्यनुमितिशङ्के प्रथमाद्यनुमितेर्वि-
नष्टत्वेन तस्या अनविषयविषयत्वात् ॥

नन्वेवं सर्पाद्यशो वृत्तादेतिप्रतीतिवत्तादाकारस्यापि प्रत्यभूतं
स्यात्, न चेशपनिस्तन्मद्भावे शब्दलिङ्गधनुमानप्रमाणानुसरणाऽनुप-
पत्तः । 'अप्रत्यक्षे ह्याकारो बालास्तत्त्वमलिनताग्रभ्यस्मन्ति' इति
माय्यहृदयविरोधाच्च । नौरूपस्य रूपस्य चाधुपत्वं त्वद्व्यन्तादवि-
वक्ष्यम्, तस्मात्तुरभिवन्दनमित्यत्र यथा सौरभ्याशो परोक्षत्वं तद्व-
त्त्वनाशो परोक्षत्वमेवान्युपेयं न चाधुपत्वं । तथा च नौरूपस्य तत्-
त्त्वजस्याऽच'धुपत्वात् धारायादिकुबुद्धावन्वयमिन्दवस्पेत्यद्वयेराह—
किंचेति । ननु वृत्तस्तत्र ज्ञानवेदो नास्तीति शून्यनि-किन्त्विति ।

(१) इदानीमयं यत् एति प्रतीती कष्टस्यापि प्रत्यक्षत्वे आकाशे पदवि-
रिति प्रतीत्या आकाशस्यापि प्रत्यक्षत्वं निदानानभिमतव्याप्येऽ प्रतीति-
मान्यार्थिः हेतोः प्रत्यक्षत्वेमाप्यव्याप्तिनिपकारणं किञ्चेत्यादिना ।

तु नाना, घृत्तेः स्वविरोधिघृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात् । तथा च तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशङ्काऽपि ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् तत् ज्ञान कथं प्रमाणम् । उच्यते । प्रत्यक्षात्कारानन्तरं हि घटा-

यावत्कालम् अस्ति प्रकाशत इति घटस्य स्फुरणतावत्कालं लापयनं घटाकारान्तं करणवृत्तेरेकत्वादित्युत्तरमाह—बाधविति । एवकारण्यावर्त्यमाह—न तिष्ठति । गौरवादिति भावः । नन्वतिलापकारं सुषुप्तिपर्यन्तमेवैव इति कृतो नाङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्य स्वविरोधिघृत्त्युत्पत्तिकाले तत्तिष्ठतेरसम्भवेन न तस्यास्तत्पर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगम इत्याह—घृत्तेरिति । प्रवृत्तवृत्तरित्यर्थः ।

ननु ज्ञानभेदनिरागार्थं वृत्तरेकत्ववर्जनमयुक्तं सिद्धान्ते चैतन्यस्य ज्ञानत्वादित्याशङ्क्य वृत्तिप्रतिफलितस्यैतस्य घटादिज्ञानत्वेन तदेकत्वमिदं वा तत्प्रतिफलितं चैतन्यरूपघटादिज्ञानस्याप्येकत्वं सिद्धयतीत्याशयेमाह—तथा चेति । वृत्तिभेदाभावे सिद्धे सति तत्र घातावाहिकस्य लेयावत्कालीनं घटस्फुरणं तावत्कालीनमेकमेवेति हेतोरव्याप्तिशङ्काऽपि नास्ति । अन्येकमपि विरोधिघृत्त्युत्तरं पुत्रायमानस्य पदादिज्ञानस्याधिगतविषयत्वेन तत्राव्याप्तिरिति चेन्न, अनधिगतविषयपदेन स्वाऽन्यूनविषयकाऽभवाऽन्यत्वस्य विनिमित्तकारः ॥

ननु सिद्धान्ते घटादेः शुचिरूपवन्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् तज्ज्ञानस्याऽप्रमात्वेन लक्ष्यत्वाभावात्तत्राव्याप्तिशङ्का तन्निरासावनुपपत्त्यादित्याशयेन शङ्कते—न तिष्ठति । कथं प्रमाणम् ? प्रमात्वेन लक्ष्यं न भवतीत्यर्थः ॥ समाधानं प्रतिजानीते उच्यते इति । किं प्रत्यक्षाभारानन्तरं घटादीनां बाधः ? उत शुचिरूपवत् सत्तात्पर्यायम् ? इति विदुष्याश्चमद्गीकरोति—प्रत्येति । तत्र धूर्तिप्रमाणवति—यत्रेति । यत्र

दीना बाधः (१) । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्' (बृ० ४-५-१५) इति श्रुतेः, न तु ससारदशाया बाधः, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति' (बृ० ४-५-१५) इति श्रुतेः । तथा चाबाधितपदेन ससारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामव्याप्तिः । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिक तद्वदेवेद् प्रमाण त्वाऽऽत्मनिश्चयात् ॥ १ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः । लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः ॥

यस्या तत्त्वसाक्षात्कारदशायाम् । अज्ञानावस्थायैलक्षण्ययातकस्तु-
राब्दः । अस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवत् सर्वमात्मैवाभूत् तत्तस्या दशाया
केन कारणेन क विषय पश्येत्सर्वस्यापि तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वादित्यर्थः ।
द्वितीय निरस्यति—नन्विति । अत्रागि श्रुति प्रमाणवति—यत्रेति । यत्र
यस्या ससारदशाया द्वैतमिव तत् तस्यामितर सवितर पश्यतीत्यर्थः ।
तथा च ससारदशाया घटादेरबाधितत्वेन तदज्ञानस्य लक्षणात्तत्रा-
व्याप्तिशङ्का सन्निरासावपेक्षितावेवेति भावः । नन्वेव सति घटादे काल-
त्रयेऽबाधितत्वाभावादुक्तलक्षणं तत्राऽव्याप्तमिति चेत्तत्राह—तथा चेति ।
संसारदशायामबाधितत्वेन घटादिप्रमाया लक्ष्यत्वे मति तत्राव्याप्तिनि-
रासायाबाधितपदेन ससारदशायामेवाऽबाधितत्वं विवक्षितमिति न
तदप्रमायामव्याप्तिरित्यर्थः । स्तोक घटादिज्ञानप्राप्त्याम्यमभियुक्तवचनेन
द्रव्यिणुमाह—तदुक्तमिति । आत्मनिश्चयस्य ससारदशायामपि सत्त्वा-
दाह—यत्रेति । लौकिक प्रत्यक्षजन्यज्ञानमात्रमिति ध्रुववच्छेदायाह—
घटादिति । आ आत्मनिश्चयाद् इत्युक्तत्वेन ब्रह्मातिरिक्तवस्तुज्ञानं

(१) स्वोपादानेन सह स्वनिवृत्तिर्बाधः यथा शुक्तिरजनस्थले शुक्तिरि-
यमित्याकाररूपज्ञानेन रजनस्य तदुपादानस्य शुक्तिस्वाज्ञानस्य च निवृत्तिरिति ।

तानि च प्रमाणानि यद्, प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्था-
पत्त्यनुपलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्ष(१)प्रमायाः कर्णं प्रत्यक्ष-

सर्वं तेन प्राप्यमित्यर्थः । तेन स्वर्गेष्टसाधनतादिज्ञानस्यालौकिकत्वेऽपि
न क्षतिः ॥

एवं लक्षणलक्षितप्रमाकरणं प्रमाणं कतिविधमित्यपेक्षायामाह- ता-
मीति । प्रत्यक्षमेवमिति चावाकं, प्रत्यक्षानुमाने इति कणादनुगतम-
सानुयायिनं, शब्देन सह श्रुतीति साहचर्यं, प्रत्यक्षानुमानोपमानश-
ब्दाः प्रमाणानीति नैयायिका, अर्थापत्त्या सह वयेति प्राभाकरास्तेषां
निराकरणाद्येक्तं-यदिति । तानि कानोत्प्रेक्षायामाह-प्रत्यक्षेति । तत्र
प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणोपपत्त्युत्पत्त्येष्टत्वाच्च तात्पर्यमेव अप्रमत्तम-
ते-तन्नेति । तेषु प्रमातोष्वित्यर्थः । अनुमानादावतिश्यासिचारणाय प्रत्य-

(१) अक्षरं बोध्यम् । प्रत्यक्षशब्दो हि प्रमाप्रमाणयोर्द्वयोरपि वर्तते, यथा

यदेतद्भुः सन्निकर्षान्तरम् अवदुत इत्याकारप्रमाप्रमाणयोराने आद्यते तत्प्रत्यक्षप-
दाभिधेयम् । तज्ज्ञानस्य करणं चतुरपि प्रत्यक्षपदाभिधेयम् । (यथा च वेदान्तमत-
मनन्त इन्द्रियत्वनिराकरणे प्रत्यक्षप्रमाणानि पञ्चेन्द्रियभेदादीनीति धेयम्) महा-
मत्तादी गृहीतव्याप्तेः पुनरप्यपदाविशेषतादी आन्विष्यमूलभूतदर्शनानन्तर-
व्याप्तिस्मरणं तदनन्तरं बह्विमानयम् इत्याकारः प्रमा या साऽनुमितिरप्यप्या-
तत्करणव्याप्तिज्ञानमनुमानपदाभिधेयम् । ज्ञाने दृष्टादोषिण्डस्य पदाविशेष-
तस्य गोसदृशगवयविण्डेनेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं पूर्वदृष्टयोषिण्डमदृष्टोऽप्यपि
प्रतीतिर्जायते तदनन्तरं तस्य निश्चयो भवति 'अनेन सदृशो गवोवादीरिति' इय-
मपि उपमितिशब्दवाच्यः । तद्वत्तत्तादृशज्ञानम् उपमानपदवाच्यम् । 'अदृष्ट-
सत्त्वमुपासीत' 'वत्सं वधानं' इत्यादिर्बोद्धव्यमपि वदन्तमनुमानं व्याप-
माना मानान्तराशयित्वा 'वदन्तिषीधू' मगमस्य प्रमा साऽनुमितिशब्दभिधेया
तत्करणं बोद्धव्यं यथा तात्पर्यवद् वाक्यज्ञानं साध्यमापदाभिधेयम् ।
प्रत्यक्षशब्दवदेव अर्थोऽस्ति शब्दोऽपि प्रमाप्रमाणमाधारणं, यथा धोनी देवद-
सोऽयदिवा न मुदुर्त्त इति शब्दमवगमनान्तरं दृश्यमानस्य मूलमानस्य वा धो-
नस्यैव शक्तिभोजनाभावेऽनुपपत्तिः अत्रानेन धोनात्त्वज्ञानेन व्यापमानं 'अ-

प्रमाणम् । प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्य(१)मेव 'यत्साक्षा-
जेति । शुक्तिरूप्यज्ञानादिसाधने(२)तन्निरासाय प्रमापदम् । ननु अन्य-
क्षप्रमात्वमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं श(३)नाजन्यज्ञानत्वं वा ज्ञानाकरणज्ञानत्वं
वा । नाशः, सिद्धान्ते मनमोऽनिन्द्रियत्वेन भुक्तादिप्रत्यक्षेऽ(४)व्याप-
कत्वान् । न द्वितीयः, मनान्तरे प्रत्यक्षज्ञानमात्रस्वैश्वरज्ञानजन्यत-
या तत्राव्यापकतापातान् । नापि तृतीयः, अनुभवस्य संस्थाने उपपत्ती-
णतया स्मृत्यकरणत्वेन(५)तन्नानिभ्याप्तेः, संस्कारद्वारा करणत्वे प्रत्य-
क्षज्ञायामव्याप्तेः । इत्येवं प्रत्यक्षप्रमाया इरुपपादत्वात्सुपपादः पक्ष
आश्रयणीय इत्यभिप्रायवानाह-प्रत्यक्षप्रमा चेति । तत्र शुक्ति प्रमाण-
यति-यदिति । प्रमाणद्वारक-त्यक्षत्वव्यवृत्त्यर्थं साक्षात्पदम् । अप-

राभाववदय मुक्ते' इत्याकारा या प्रमा सा अर्थार्थविषयविधेया तस्याः प्रमायाः
रुपादकपीनत्वज्ञानमपि अर्थार्थविषयविधेयम्, परन्तु तत्प्रमाणमेव । निर्वेदे
देशे यदाभावाकारा याविलक्षणप्रमा सा अभावावुपपन्न इत्यादिपदविधेया
तस्याः करण यदानुपलब्धिः सा अनुपलब्धिपदविधेयेति संक्षेपः ।

(१) वेदान्तनये ज्ञान चैतन्य तद्वत्त्वाद्यनर्पान्तरम् । ज्ञानविशेषः प्रमा,
तथा च प्रत्यक्षप्रमाया एव चैतन्यत्वकथनं युक्तमित्याशयः ।

(२) शुक्तिरूप्यज्ञानसाधने साधुमि तन्निरासाय-प्रत्यक्षप्रमाणरक्षणा-
तिव्याप्तिनिरासाय प्रमापदम् । तथा च प्रत्यक्षज्ञानकरण प्रत्यक्षप्रमाणमित्युक्तौ
रजतमिदमित्यस्यापि प्रत्यक्षज्ञानस्य करण साक्षी तस्मिन्नतिव्याप्तिः स्यात्
तन्निरासाय प्रमापदमावश्यकमिति भावः ।

(३) अनुमित्युपमितिशब्दार्थवत्त्वमात्रप्रमाणानां व्याप्तिज्ञान-सादृश्य-
ज्ञानतात्पर्यवत्पदज्ञान-पीनत्वज्ञाना-नुपलब्धिज्ञानजन्यानां सर्वानामेव तदि-
तरप्रमाणवचीना ज्ञानजन्यत्वम् इत्यनः पारिवेश्यात् ज्ञानाजन्यज्ञानत्व प्रत्य-
क्षप्रमाणशून्यमिति द्वितीयकत्वानुसरणम् । (४) लक्षणस्याव्याप्तिः ।

(५) पूर्वानुभूतस्य पदार्थस्य संस्कार आत्मनि वर्तते अदृष्टवशात् तस्य
पुनः सन्निकर्षादिना संसारोदोषेऽस्त्युक्तिर्वायते । ज्ञानाकरणक ज्ञान प्रत्यक्षनि-

अपरोक्षादुच्यते' (बृ-३-४-१) इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति । उच्यते । चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिध्यङ्गकान्तकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्ट चैतन्यमादिमदित्युच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानस्योपधारः । तदुक्तं विवरणे—

रोक्षप्रमाणाद् प्रमाणसाक्षात्त्वमिति भ्रमनिरासायाह—अपरोक्षादिति । ननु चैतन्यस्याऽ(१)नादित्वेन करणाकाङ्क्षान्मत्वा चक्षुरादेस्तस्य करणत्वेन प्रमाणत्वं कथमिति शङ्के—नन्विति । तत् तस्मात् । चैतन्यस्यानादित्वेऽपि चैतन्याभिभ्यञ्जकान्तकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जन्यत्वेन तद्विशिष्टचैतन्यस्यादिमत्वाया सुवचनेन चक्षुरादेस्तत्करणवत्त्वमेव प्रमाणस्योपपत्तमैवमिति परिहरति—उच्यते इति । अविशिष्टचैतन्यं प्रति चक्षुरादेरकरणत्वं विशष्टमेव तस्य स्वप्रकाशत्वेन स्वगतमिति प्रमाणव्यापारानपेक्ष्यादिति भावः । ननु वृत्तिरेव प्रत्यक्षप्रमा किं न स्यात् ? तस्यां ज्ञानमवधारणस्यैव, स्वस्फोटोद्भिद्यजन्यत्वापत्तेः इत्याशङ्क्य तस्य ज्ञानमित्यादिश्रुत्या चैतन्यस्यैव सुवचनान्तरावगममाह, वृत्तञ्जलान्तकरणधर्मत्वेन जलवाक्च तस्या प्रत्यक्षप्रमात्वमपि तु तस्यां चैतन्यरूपज्ञानावच्छेदकत्वात् (२)स्वोपधार

स्यभ्युपगमे स्मृतेरपि संस्कारजन्यत्वाच्च प्रमात्वापात्तः, अनुभवगतत्वेन तस्मात् स्वोपधीनतया स्मृती करणत्वावोगादित्यतिश्यासि प्रत्यक्षप्रमाणत्वेति । स्मृती संस्कारोऽवान्तरव्यापारः करणन्तु अनुभव एव व्यापारवत्तरात्वं करणावातिथिरेव, तर्हि सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे स्मृतिज्ञाकरणोऽन्यासिरेति ॥

(१) चैतन्यस्यैव प्रत्यक्षप्रमात्वे तस्या नादित्वाच्च तत्र एवाभ्यन्तस्याह करणानपेक्षा । कारणविशेष कारणम् । कारणं च कारणमेव तेन चैतन्यप्रमाणतया चैतन्ये विमलनिर्वाणतया । तद्वत्त्वं, कर्तुं तस्य कारणत्वाभ्युपगमेनेति उद्गात्रमिमात्रम् । प्रत्यक्षप्रमाणेन अविशिष्टत्वेन वेदतिशयापात्रमात्रेऽपि अन्यत्वं वृत्तिविशिष्टत्वेन वेदतिशयापात्रमात्रसम्भवेन परिहाराभिप्रायः । (२) ज्ञानस्योपधारः ।

‘अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्’ इति ॥

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम् ? इत्थम् । न सावदन्तःकरणं निरवयवं सादिद्रव्य-

इत्याशयेनाह—ज्ञानेति । नन्विदं वेनाचार्यैर्नोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—
तदुक्तमिति । तथा च प्रकाशात्मकसंज्ञकैराचार्यैर्विवरणाहये ग्रन्थेऽ-
भिहितत्वाच्चायमपसिद्धान्त इति भावः ॥

(१) नन्वन्तःकरणं न परिणामि निरवयवत्वादाकाशवदित्यनुमा-
नादन्तःकरणस्य परिणामात्मिकाया वृत्तेरेवासम्भवेन तद्वृत्तिविशिष्टं
चैतन्यं ज्ञानमिति यत्रनुमशयत्वेनाऽऽमभिन्नमेव ज्ञानं तच्चेन्द्रिय-
जन्यत्वात् प्रत्यक्षमिति नैयायिके शङ्कते—नन्विदं । कथं ? कथ-
मपि नास्तीत्यर्थः । अन्तःकरणं निरवयवं न भवति सादिद्रव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन भवदुपहेतोः (२) रसिद्धरवेन सादिद्रव्यत्वहेतुना सिद्धेन
सावयवत्वेन तत्परिणामित्वानुमानात् तत्परिणामात्मिकाया वृत्ते सम्भ-
वात् तद्विशिष्टमात्मचैतन्यमेव ज्ञानं न तु तद्विज्ञमित्याशयवान् परि-
हरति—इत्थमिति । आत्मादौ व्यभिचारनिवृत्तौ ‘सादीति’
रूपादौ तद्वारणाय ‘द्रव्यत्वेति’ ।

नन्वन्तःकरणस्य सादित्वे प्रमाणभावाद्विशेषणासिद्धौ हेतुरिति

(१) नैयायिकैर्ज्ञानस्यात्मगुणत्वमङ्गीकृतम् । वेदान्तिभिस्तु वृत्तिविशिष्टं
चैतन्यमेव ज्ञानमित्यङ्गीकृतम् । नान्तःकरणस्य निरवयवत्वात् तेनैव च परि-
णामाभावात् परिणामरूपवृत्तेरसम्भवः । ततश्च तद्विशिष्टचैतन्याभावात्
प्रत्यक्षप्रमाणाभाव इति निष्कर्षः शङ्कया ।

(२) तन्मनोऽध्वजतेत्यादिश्रुत्या मनसः सादित्वसिद्धिः सादित्वेन हेतुना
सावयवत्वसिद्धिः सिद्धेन सावयवत्वहेतुना परिणामित्वं सिध्यति, अतो न
सत्यनिषेधः । इदमत्रानुमानशरीरम्—अन्तःकरणं परिणामि अन्त्यावयविमि
श्रत्वे सति सावयवत्वात् शृङ्खल ।

त्वेन सावयवत्वात् । सादित्यं च 'तन्मानोऽस्तृजत' इत्यादिश्रुतेः । धृतिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च 'काम' सङ्कुन्पो विचिकित्सा अद्धा अघद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' (धृ०-१-५-३) इति धृतिर्मानम् । धी(१)शब्देन धृतिरूपज्ञानाभिधानात् । अत एव कामादेरपि मनो-धर्मत्वम् ॥

ननु कामादेरन्त करणधर्मत्वेऽहमिच्छाम्यहं जानाम्यहं विभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमान कथमुपप-

येत् तस्मादित्ये भगवत्या धृते प्रमाणत्वात्तत्त्वं—सादित्यं चेति । तत् प्रश्नं मन अन्तःकरणमस्तृजदित्यर्थः । एवमन्तःकरणस्य सादित्ये प्रमाणनुवृत्त्या तत्परिणामित्वे न केवलमनुमानमेव प्रमाणम्, अपि तु भगवति धृतिरप्याह—धृतिरूपज्ञानस्येति । चकारादनुमानसमुपपत्त्यः । अम इच्छा, विचिकित्सा सहायः । ननु धुनी ज्ञानस्यानुवृत्त्यास्य मनोधर्मत्वे धृते कथं मानतेति चेत्तत्राह धीशब्देनेति । ननु धीशब्दाभिहितं ज्ञानमन्तःकरणं पादानकं न भवति मानसप्रत्यक्षत्वात्, न च धृतिविरोधः मनोजन्यत्वपरत्वाद्भिः तदुपपत्तिरित्याह उपपद्यते इत्यादिषत् 'सर्वं मन एव' धृ०-१-५-३ इति सामानाधिकरण्यधृतेरनुपादानपरत्वात्तदुपपत्त्या कामादेरपि तदुपादानकत्वात् तद्व्याप्तस्य साम्यविकलरूपेण ज्ञानमन्तःकरणं पादानकमेवेत्याशयेनाह—अत एवेति सामानाधिकरण्यधृतेरेवेत्यर्थः ॥

नन्वहमिच्छाम्यहं जानामीत्याद्यनुभवस्य कामादेरामधर्मत्वेनावगाहमानस्य विरोधात्तदामन्तःकरणधर्मत्वं नोपपद्यते, धृतिस्तु प्रायुर्वै पृथगिति च हेतादुपचरितार्येति शङ्केति-नन्वितीति । कामादेरन्तःकर-

घटे । उच्यते । अथ पिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाश्रय-
रहितादात्म्याध्यासात् यथा अयो दहतीति व्यवहारस्तथा
सुखाद्याकारपरिणाम्यन्त करणैक्याध्यासात् अहं सुखी दुःखी-
त्यादिव्यवहारः ॥

नन्वन्त करणस्येन्द्रियतया(१)ऽतीन्द्रियत्वात् कथम-
हमिति प्रत्यक्षविषयतेति । उच्यते(२) । न सायदन्त कर-
णमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । 'मनः पञ्चानीन्द्रियाणि'
इति भगवद्वाक्येन प्रमाणमिति चेत्, न, अग्निन्द्रिये

णधर्मत्वमेव उक्तव्यवहारस्तु सुखाद्याकारपरिणाम्यन्त करणैक्याध्या-
सादुपपद्यते, यथाऽयं पिण्डस्य दग्धत्वाभावेऽपि दग्धत्वाश्रयवह्नितादा-
त्म्याध्यासादयो दहतीति व्यवहारः सन्नदिति समाधत्ते उच्यते इति ।

नन्वस्तु वक्ष्येयं पिण्डयोक्तव्योरपि प्रत्यक्षविषयत्वेन तदारम्भा-
ध्यासादुक्तव्यवहारः, आमान्त करणयोस्तु प्रत्यक्षविषयतदविषयता
रतत्वाभावात् कथमुदाहृतव्यवहारः ? न चात करणस्य प्रत्यक्षविषयता
तस्येन्द्रियतयाऽतीन्द्रियत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियवदिति शङ्कते—नन्विति ।
अन्त करणस्येन्द्रियत्वे प्रमाणाभावाद् अतीन्द्रियत्वासिद्ध्या प्रत्यक्षवि-
षयताऽभावासिद्धिरित्याशयेन परिहरति नेति । यष्टस्य मनस ईन्द्रिय-
त्वप्रतिपादकस्य भगवद्वाक्यस्य परमप्रमाणस्य सत्त्वात्मानं नास्तीत्ययु-
क्तमिति बोधयति मन इति । अग्निन्द्रियेणापि मनसा इन्द्रियगतपञ्च-
त्वसद्व्यापारणाविराधेन उदाहृतभगवद्वचसस्त(३)दिन्द्रियत्वे प्रमाणात्वा-
भावान्नैवमित्याह—नेति । तथा च श्रुतेरनुपलम्भान् स्मृतेश्च तदिन्द्रि-

(१) अन्त करणमतीन्द्रियम् ईन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवत् त्वनुमानशीरम् ।

(२) सिद्धेन ईन्द्रियत्वहेतुना अन्त करणस्यातीन्द्रियत्व साधनीयम्, ना-
सिद्धेन । अत्र च हेतोरैवासिद्धिरित्युत्तरमाह—उच्यते इति ।

(३) तस्य मनस ईन्द्रियत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

णाऽपि मनसा पटत्वसद्व्यापूरणाविरोधात् । न हीन्द्रिय-
गतसद्व्यापूरणमिन्द्रियेणैवेति नियमः, 'यजमानपञ्चमा
इडां भक्षयन्ति' इत्यत्र ऋत्विग्गतपञ्चत्वसद्व्याप्या अन्त-
स्विजाऽपि यजमानेन पूरणदर्शनात् । 'वेदानध्यापयामास
महाभारतपञ्चमान्' इत्यत्र वेदगतपञ्चत्वसद्व्याप्या अवे-
देनापि महाभारतेन पूरणदर्शनान् । 'इन्द्रियेभ्यः परा
हार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' (का० १-३-१०) इत्यादिभूत्या

यत्वाशेषकत्वाच्च मानमस्तीति सुखम् । न च मन इन्द्रियम् इन्द्रिय-
गतसद्व्यापूरकशक्तित्वनुमान मानमिति शङ्क्यम्, अनिन्द्रियेणापि
तद्वत्तत्त्वसद्व्यापूरणाविरोधेनाप्रयोजकत्वात् । किञ्चोक्तानुमाने यदिन्द्रियगत-
तत्त्वसद्व्यापूरकं तदिन्द्रियमिति विशेषाभ्याप्तेर्मूलम् उत यद्यतत्त्वसद्व्यापूरकं
तत्तज्ज्ञातीयं यथा—'पशौ प्रतिप्रस्थातुपशुकस्त्विजः' इत्यत्र नास्तिवगत-
राग्यापूरकस्त्विज्ज्ञातीय इति सामान्यन्यासिः इति विकल्प्य नोभय-
मिरयाशयेनाह—न ह्येति । दृष्टान्ताभावेनाद्यनिरासमभिप्रेत्य द्वितीये
व्यभिचारक्षेत्त्याशयेन हेतुमाह—यजमानेति । तथा च यजमाने
कस्त्विग्गतसद्व्यापूरकत्वं वर्तते तज्ज्ञातीयत्वं नास्तीति व्यभिचार-
इति भावः ॥

एवं धृतौ व्यभिचारं प्रदर्श्य स्मृतावपि तं दर्शयति—वेदानिति ।
अवेदेनापाति । वीक्ष्येयस्येतिहासत्वेन प्रतिद्वन्द्वस्य वेदस्यप्रतिद्वन्द्वेति
भावः यथा—'नशत्रागामह शशो' इति पञ्चन ॥ शशिनो नशत्रायां
प्रमाणं तथा—'इन्द्रियाणां मनसास्मो'ति भगवद्वाक्यमपि मनस इन्द्रियस्य
॥ प्रमाणमित्यपि श्रेयम् । ननु मनस इन्द्रियस्येवाप्यकामाशात् किमर्थ-
मेवमुच्यते इत्याशङ्क्यावच्छेदाय हेतुन्तरमाह—इन्द्रियेभ्य इति ।
इन्द्रियपदार्थेभ्यः परस्वप्रतिपादनेन मनसोऽनिन्द्रियत्वज्ञापकत्वेत्यर्थः ।
ननु मनोव्यापितरिक्तेन्द्रियेभ्यः परादर्या इति व्याख्यानमप्येव न

मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च । न चैवं मनसोऽनिन्द्रियत्वे
सुरादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं (१) न स्यादिन्द्रियाजन्यत्वा-
दिति वाच्यम् । न हीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्तम्,
अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः, ईश्वरज्ञा-
नस्यानिन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च ॥

तस्य (२) तत्त्ववाचकम् इति शङ्कानिरासाय 'एतस्माज्जायते प्राणो-
मनः सर्वेन्द्रियाणि च' सु० २ । ३ इत्येवमादिधृतिरादिपदेन संगृहीता
तथा आदिपदोपासधृत्येकवाक्यतामापन्नोर्यं धृतिरिन्द्रियपरेभ्यः परत्वं
मनसः प्रतिपादयन्ती तस्यानिन्द्रियत्व बोधयतीति भावः । ननु मनसो-
ऽनिन्द्रियत्वे प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वादिन्द्रियमनोजन्यसुखाद्युपलब्धे-
प्रत्यक्षत्वं न स्यात् तस्मात्तत्प्रत्यक्षत्वसिद्धये तस्येन्द्रियत्वमवश्यमभ्युपे-
यमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । हि यस्मादिन्द्रियजन्यत्वं
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं न भवति तस्मादिन्द्रियाजन्यत्वेन सुखा-
द्युपलब्धेरप्रत्यक्षत्वं स्यादिति न च वाच्यमित्यर्थः । तस्य तत्प्रयोज-
कत्वे किं बाधकमिति चेत्तत्राह—अनुमित्यादेरिति । उक्तप्रयोज-
कानुसारेण सुखादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धये मनसोऽपीन्द्रियत्वाभ्रयणा-
न्मनोजन्यानुमित्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्यापि केत्यर्थः । नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रि-
यजन्यत्वमेव (३) तत्प्रयोजकम्, अनुमित्यादेस्तु मनस्त्वेन तज्जन्यत्वा-
त्तत्प्रसङ्ग इत्यत आह—ईश्वरज्ञानस्येति ॥

एवं निरस्तस्वाभिमतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकः सिद्धान्तेऽपि प्रयोजका-

(१) प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । इन्द्रियजन्य ज्ञान प्रत्यक्षम् इति प्रत्यक्षज्ञान-
वादिनः तादृिकस्य प्रत्यक्षत्वानमिरन् ।

(२) तस्य—मनसः । तत्त्ववाचकम् इन्द्रियत्वे वाचकम् 'इन्द्रियेभ्यः परा-
क्षणां भवेन्मयश्च परं मनः' इति कुत्रिवचनमिति शेषः ।

(३) तत्प्रयोजकम्—प्रत्यक्षताप्रयोजनमित्यर्थः ।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किं (१)मिति चेन्, हि ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किं वा विषयगतस्य । आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद इति ज्ञमः । तथा हि—त्रि(२)विधं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम्, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् ॥

न्तरमपश्यसाक्षिपति-सिद्धान्त इति । किम् ? न किमपीदृशः । सिद्धान्ते तत्प्रयोजकस्य सत्त्वादाद्येव गतिद्येनय पृच्छते-किमिति । ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वत्तामोति चेत्तत्राह-आद्य इति । नन्वेत-यादिनस्तव कथं चैतन्यभेदो येन प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्येनामे-दस्य ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्व भवेत् इत्याराद्वैपीपिक वेदमुप-पादयति-तथा हीति ।

नन्यन्तं करणस्य वृत्तेरेवासम्भवात् तदवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचै-तन्तमित्युक्तिर्युक्ता, न तदुपपरिमाणस्य तस्य इति सम्भवति । न च तत्परममहत्परिमाणम्, प्राणशक्त्याधयस्य तत्त्वैरेत्यस्तिग-दादिभय-

(१) प्रत्यक्षस्वरूपवर्तमानत्वेदस्य प्रयोजकेन केनापि भाव्यम् । तथे-न्द्रियजन्यत्वमिति तार्किकः । मनस इन्द्रियस्वनिराकरणेन अन्यस्य चानुपप-न्नेन भद्रमुत्तीत्यादिसाधारणास्तु परवस्तुत्वात्तुभूयमानास्तु सान्त्वयित्वानुगत-प्रयोजनमावादेव प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति कर्कशाजय साक्षिपति-विनिति ।

(२) अतीतकलियुगानां सनेवा पदार्थानां प्रमातृ-प्रमाण-प्रवेदेभ्यन्त-र्भावात् तैश्च तत्रैः पदार्थैः । यथा घटवत्तत्त्वमिति कथमिति दधनादिभिर्बहुभेदवृत्ति-विद्वत्प्रमपि विद्वत् परिशिष्टपत्रे, एवम् अनवच्छिन्नप्रमपि चैतन्यमवच्छिद्यते, यस्तु तथैवन्देहमेवेति न विरोधोऽत्रैवमुक्तेः इति तत्रम् ।

तत्र यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना के-
दारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणयकार भवति तथा तैज-
समन्तकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषय
देशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परि-
णामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु नान्तकर-
णस्य घट्यादिदेशगमनं घट्यादेशचक्षुराद्यसन्निकर्षात् ।
तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्ते
अवहिरेकत्र देशे समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमे-
कमेव, विभाजकयोरप्यन्तं करणवृत्तिघटादिविषययोरेक-

णाद् । नापि मध्यमपरिमाणम्, तथात्वे देहवन्मन्दगतित्वेन ऋदिति वि-
षयप्रतिमासंनुपपत्तः । आन्तरस्य अवहिर्निर्गमनानुपपत्तेश्चेत्याशङ्क्या
न्तकरणस्याप्युच्यते देहस्यापि पुष्पापुपलब्धनुपलब्धनुपपत्तिम्, तस्य
प्राणराशस्याश्रयस्य दूरवर्तिभुवादिपर्यन्तगमने तदवच्छिन्नजीवस्यापि
गतत्वेन देहस्य निर्नीवत्वमस्ति चाभिप्रेत्य तस्य मध्यमपरिमाणत्वमाश्रि-
त्योत्तरमाह-तत्रेति । तेषु त्रिपूषाभिध्वित्यर्थः । तैजसमित्यनेनातिस्व-
च्छविरलतैषद्वयतया सन्नितुकिरणवच्छीघ्रप्रसरोपपत्तिर्बोधिता । ननु
अनुमित्यादिस्थलेऽप्यन्तकरणस्य घट्यादिदेशगमनेन वृत्त्यवच्छिन्नस्य
तदवच्छिन्नाभेदादुक्तप्रयोजकं तत्रातिन्यासमित्याशङ्क्याह—अनुमि-
तीति । तत्र हेतुमाह—घट्यादेरिति । ननु प्रत्यक्षस्थलेऽपि वृत्ति-
घटयोर्भेदाद्विज्ञोपाधिकयोः प्रमाणप्रमेयचैतन्ययोर्भेदावरयमावादुक्तप्र-
योजकं तत्रातिन्यासमित्यन आह—तथा चेति । चक्षुरादिषल्लिकरस्यले
मनोनिर्गमने सिद्धे सतीत्यर्थः । समवधानात्तद्व्यावस्थानात् तदुभ-
यावच्छिन्नं घटादितदाकारवृत्त्युपहितम् ॥

ननु विरोपण्यारिषोपाध्यारेकदेशमित्यतत्वेऽपि भेदजनकत्वात्कथ-
मुपहितचैतदैकस्वमित्याशङ्क्य तथाप्योभिन्नदेशस्वत्वेनैव भेदजन-

देशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत एव मठान्तर्वर्तिघटा-
वच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्विद्यते । तथा चार्ध-
घट इति घटप्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्धटसयोगितया
घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्न-
तया तत्र घटज्ञानस्य घटाशे प्रत्यक्षत्वम् । सुप्ताद्यवच्छि-
न्नचैतन्यस्य (१) तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदे-
शस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वात् नियमेनाहं सुप्तीत्यादि-

कव, न तु विशेषणयोरिव स्वरूपेणापीत्याशयेना-विभाजकयोर-
पीति । भिन्नदेशस्थत्वेनोपपेयभेदप्रयोजकयोरपीत्यर्थः । ननु लाप-
नात्स्वरूपेणैव भेदजनकत्वमुपाभ्योरप्यस्त्वत आह—अत एवेति ।
एकदेशस्थितत्वेनोपाभ्योर्भेदाजनकत्वादेवेत्यर्थः । एव च प्रामाणिकत्वा-
द्वीरत्वं न दोषावहमिति भावः । पतितमाह—तथा चेति । एकदेश-
स्थितत्वेनोपाभ्योर्भेदाजनकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः । तद्वृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य-घटवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य । तत्र-अयं घट इति प्रत्यक्ष-
स्थले । ननु चतुराश्रयजिह्वे सुप्तादौ तद्वृत्त्यनुदयात् कथं तदशे
प्रत्यक्षत्वमित्याहाह तस्यान्तरत्वेन चतुरादिसन्निकर्षानपेक्षणादित्या-
शयेनाह-सुप्तादीति । तत्-सुप्तादि । (२) एकस्मिन्मन्त कर्णरूपे
देशे स्थित यदुपाधिद्वयं सुप्तादि तद्वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नत्वात् ।

(१) सुप्ताद्याकारात्प्राप्तत्वात् कर्णवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च ।

(२) भवेदं तत्तत्-वेदान्ततन्त्रे सुप्तादीनामन्त कर्णधर्मत्वेन तेषामन्त-
कर्णदेशस्थत्वम्, सुप्ताद्याकारा वृत्तिरपि तदा भन्त कर्णस्था, इति सुप्ता-
वच्छिन्नसुप्ताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य पूर्वपदं हि—(उपाभ्योरेकदेशस्थत्वेन
उपपेयभेदाप्रयोजकत्वमिति) दिष्टा एकरत्वात् सुप्ताद्ये प्रत्यक्षत्वम् । वाच-
रिष्याकारवृत्तिरिन्द्रियसन्निवर्तिवैश्या, आन्तरविषयाकारवृत्तिरुत्पन्न एवेति
आन्तरवाचविषयवोक्तिश्च ।

पूर्वं सुखीत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विष-
यविशेषणं देयम् । नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमा-
नौ यदा शब्दादिना ज्ञायेते तदा तादृशशब्दज्ञानादावति-
व्याप्तिः, तत्र धर्माद्यवच्छिन्नवद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वा-
दिति चेन्न । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अन्तः-
करणधर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदयोग्यं किञ्चियोग्यमित्यत्र
फलफलकत्वस्य स्वभाव एव शरणम्, अन्यथा न्यायमतेऽ-

स्मर्यमाणगुणादेरवर्तमानत्वेन न स्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्यप्यव-
र्तमानस्यानुपाधित्वेन विषयावच्छिन्नेनैवोपातिव्याप्तिनिरासः, तथाऽपि
विषयस्योपलक्षणत्वनिरासद्वारोपातिव्याप्तिनिरासाय वर्तमानत्वं विष-
यविशेषणमपेक्षितमिति ध्येयम् । ननु वर्तमानस्य विषयविशेषणत्वेऽपि
धर्माधर्मविषयकशब्दादिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तयोर्वर्तमानत्वादिति शङ्कते-
नन्विति । एकदेशस्यत्वं योषयितुं स्वकीयेत्युक्तम् । भवान् धार्मि-
कस्त्वमधार्मिक इत्यादिरानन्दः । आदिरानन्देनाहं दृष्टत्वादृष्टवान् दृष्टि-
त्वाद अहं दुष्कृतादृष्टवान् दुष्टित्वादित्यनुमानादिकं प्राप्यम् । तत्र-
शान्दज्ञानादौ । (१) नद्धर्मादिप्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानविषयावच्छिन्न-
चैतन्याभिन्नत्वमिति । प्रत्यक्षत्वप्रयोजके येष्वस्त्वस्यापि विषयविशे-
षणत्वाद्भेदेऽतिव्याप्तिव्याप्तिरिति परिहरति-नेति । योग्य-
त्वस्य—प्रत्यक्षयोग्यत्वस्य । ननु गुणादेर्धर्मादेधान्तःकरणधर्मत्वा
विशेषणत्वस्यचियोग्यत्वं कस्यचिन्नेत्यत्र किं नियामकमिति चेत्तत्राह-
अन्तःकरणेति । विषये बाधकमाह—अन्यथेति । फलफलकत्वस्य-

(१) तेषु धर्मादिषु यानि प्रमाणानि शब्दादीनि तदवच्छिन्नचैतन्य
स्य तद्धर्मादिप्रमाणचैतन्यस्य वर्तमानधर्मादिविषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो वर्तन-
रिति पुनः प्रत्यक्षत्वावधिरिति ।

प्यात्मधर्मत्वाविशेषात् सुखादिवद्भूमदिरपि प्रत्यक्षत्वाप-
त्तिर्दुर्वारा ॥

न चैवमपि वर्तमानतादशायां त्वं सुखीत्यादिवाक्यज-
न्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । 'दश-
मस्त्वमसि' इत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्ष-
ज्ञानाभ्युपगमात् । अत एव पर्वतो बहिमानित्यादिज्ञान-
मपि बह्व्यंशे परोक्षं पर्वतांशेऽपरोक्षम् । पर्यताद्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य बहिर्निःसृतान्तः करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यामे-
दात् । बह्व्यंशे त्यन्तःकरणवृत्तिनिर्गमनासम्भवेन बह्व्य-
वच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्परं भेदान् ।

स्वभावस्याशरणत्व इत्यर्थः ॥

ननु योग्यत्वविशेषणदानेऽपि मुखवर्तमानतासमये त्वं सुखीति
वाक्यमन्वज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादित्याशङ्क्येष्टाश्रया परिहरति-न चै-
वमिति । ननु त्वं सुखीत्यादिवाक्यं न स्वविषयपरोक्षज्ञानजनकं
वास्यत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदित्यनुमानात्कथमुक्तवाक्यादपरोक्षज्ञा-
नमिति चेत्, दशमस्त्वमसि इत्यादिवाक्ये व्यभिचाराभेदाद्-दशम
इति । उक्तानुमाने सन्निकृष्टविषयत्वमुपाधिरोप्यशयेनाह-सन्निकृ-
ष्टविषय इति । नन्वेवं तर्हि पर्वतो बहिमानित्याद्यनुमितेरपि प्रत्य-
क्षत्वं स्यादिति चेत्, तत्र किं पर्वतांशे तदापाद्यते बह्व्यंशे वा ? नाद्यः
इष्टत्वादित्याशयेनाह-अत एवेति । प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमान-
विषयचैतन्याभेदस्य प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । द्वितीयं
प्रत्याह-षड्व्यंश इति । आद्ये हेतुमाह-पर्वतादौति । द्वितीये हेतु-
माह-षड्व्यंशे त्यति । ननु 'सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्ष-
वेन सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनमिति भट्टपादैरुक्तत्वाद् लक्षणेन

तथा चानुभव. 'पर्वतं पर्यामि बाह्वमनुमिनोमीति' ॥

न्यायमते तु पर्वतमनुमिनोमीत्यनुभवरसायापत्तिः । असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सरोरोऽपि ज्ञान परोक्षम् । सुरभिचन्दनमित्यादिज्ञानमपि चन्दनखण्डादौ अपरोक्ष सौरभादौ तु परोक्ष सौरभ्याय चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्व-
घटितस्य निरुक्तलक्षणभावाभावात् ॥

प्रसिद्धस्यानुमिति यस्य निर्वर्तनमयुक्तमिति चेत्तत्राह तथा चेति । अनुभवोऽपोक्ष्यः । तमेवापेक्षति पर्यस्तमिति । तथा च तस्यां प्रसिद्धेऽप्यविषयत्वाच्च सन्निवर्तनमस्माभिः श्रियते इति भावः ॥

एवं स्वपक्षे प्रसिद्धानुमानं प्रदर्श्य परमतेऽतदतिक्रमणमापादयति-
न्यायमत इति । स्वपक्षात्तत्रैवैतदक्षय्योक्तकस्तुसन्द । पृथिवी-
परमाणवो गन्धवन्तः पृथिवीत्वात्, पद्मदिवदित्यादावप्रत्यक्षपक्षका-
नुमितौ पक्षे साध्ये च ज्ञान परोक्षमेवेत्याह-असन्निकृष्टेति । ननु
सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभ्यादौ ज्ञान परोक्षमपरोक्ष वा ? नाह (१)
तत्सामर्थ्याभावाद्यविषयत्वाच्च । न द्वितीयः, तदाकाररूपभावा-
दित्याशङ्क्यापक्षमवलम्ब्याह-सुरभीति । आदिपदेन मधुरमात्रक-
लमित्यादिपरिमहः । परोक्षमिति । आप्रातर्त्वं तसौत्तम चेत्तर्हि
तत्र ज्ञानं स्मृतिः अनाप्रातर्त्वं चेत्तर्हि (२) चन्दनखण्डत्वादिज्ञानानुमि-
तिरित्यर्थः । ननु सौरभ्यस्यापि योग्यविषयत्वात्तदोऽपि ज्ञानपरोक्ष-
मेव किं न स्यादिति चेत्तत्राह-सौरभ्यस्येति । तथा च तत्तदिन्द्रिय-
योग्यत्वघटितलक्षणस्याभावादप्य इत्यर्थः ॥

नन्वसन्निकृष्टपक्षकानुमितित्यले पक्षापरोक्षतायां यथाऽसन्निकृष्टत्वं

(१) परोक्षत्वमात्रमाकाङ्क्षः । परोक्षज्ञानसामग्री च सुरभिचन्दनादौ चन्द-
नराश्ट्रत्वमिति व्याप्तिज्ञानादिरूपा । तस्यां सुरभिचन्दनमित्याकारकज्ञाना-
त्पूर्वमभावादिस्थितिः । विषयस्यापि योग्यत्वेन अनुमानस्यानुपयोग्यः ।

(२) अयं चन्दनखण्डः सुरभिचन्दनखण्डत्वात् चन्दनराश्ट्रानरत्वः ।

न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे त
योर्जातित्व (१) न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । जाति

वाचक तथा सन्निकृष्टपक्षानुमितिस्थले सुरुभिचन्दनमिम्यादौ परोक्ष
त्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे प्रसिद्धजातिवाचकमाहुर्यप्रसङ्ग वाचकस्तथा
ननेद युक्तमित्याशङ्क्य विराचष्ट-न चेति । एवम् उक्तप्रसारेण जायु
पाष्णुदासीनार्जमात्रस्याभ्युपगमेन । तथा जातित्वामावस्येष्टत्वादिति हे
तुमाह इष्ट-वाचित्ति । ननु घटत्वादिवत्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि प्रामा-
णिकतया प्रसिद्धस्यास्यानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह-जातित्वे
ति । ननु नीलघटत्वादाउपाधित्ववद् घटत्वादौ जातित्वं कुतः न
प्रामाणिकमित्याशङ्कानिरोपपाधित्वग्रहणम् । घटत्वादौ जातिवमि
त्येवरूपा परिभाषा तथा नीलघटत्वादाउपाधित्वमित्येवरूपा या परि-
भाषा तयोर्द्वयोरपि सकनप्रमाणाविषयतयाऽप्रामाणिकत्वादिनि परि-
भाषाया एवोभयत्र सम्यन्ध । अप्रामाणिकत्वाच्चातित्वापाधित्वय रिति
शेष इति कश्चित् (२) । ननु कुतः सकनप्रमाणावाचरता घटाऽपमिति

(१) पादनीवहिनान् इति वदितक रव-पर्वतविशेषश्च सयोगममगक
विशिष्टज्ञानम् एवमेव । एवस्मिन्नत्र ज्ञाने पर्वतरूपविशेषाद्यै प्रत्यक्ष-वे बहुरूप-
विशेषगाद्यै परोक्षत्वे स्वीकृत्ये तु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्जातित्व न स्यात् , साक
र्यरूपज्ञानिवापवधित्वात् । परस्परत्वन्नामावसमानाधिकरणवमयोरेकत्र
समावेश मद्भा । पृथिवीपरमाण्वीग-परतत्त्वानुमितौ भवरोक्षत्वात्पन्नामाव
समानाधिकरण परोक्षत्व वनते, घटोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञाने परोक्षत्वात् नामाव
समानाधिकरण प्रत्यक्षत्व वनते । तयो परस्परविरुद्धधर्मयो परोक्षत्वापरोक्ष
त्वयो एवत्र पदनीवहिनानित्यत्र समावेश इति तयोर्जातित्व न स्यादिति
तार्किकानामाशेषः ।

(२) केचित्-शिक्षामगिकारा । 'घटत्वनीलत्वत्वयो नानित्योपाधित्वयो-
रिति शेष ' इति शेष प्रपूर्व व्याख्यानवन्तः । तच्च युक्त इत्यप्ये परिभाषाया अप्रा-
माणिकत्वोक्तावपि फल्य घटत्वनीलत्वत्वयोरेवाप्रामाणिकत्वग्रहण न स्यात् ।

त्वोपाधित्वपरिभाषायाः (१) सकलप्रमाणगोचरतया अप्र-
माणिकत्वात् । घटोऽयमित्यादि प्रत्यक्षं हि घटत्वादि-
सद्भावे मानं न तु तस्य जातित्वेऽपि ॥

जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धी तत्साधकानुमानस्याप्य-
नयकाशात् । समवायासिद्ध्या प्रत्यक्षनिमित्तप्रपञ्च-
स्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्वघटितजातित्वस्य घट-

प्रत्यक्षगोचरत्वादित्याशङ्क्य तस्य तत्सद्भावं एवोपशीणस्य तज्जाति-
त्वेसाधने उदासीनत्वादित्याह—घटोऽयमिति ।

ननु प्रत्यक्षाभावेऽपि घटत्वादिव जति उपाधिभिन्नतामान्यधर्म-
त्वात्तत्साधित्वमुमानमस्तु तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह—जातिस्वेति ।
जातिरूपस्य नित्यानेकसमवेतत्वलक्षणस्य साधारण्यं (२) प्रसिद्धी
तदायत्त-यातिज्ञानाभावेननुमानमवसरादित्यर्थः । नन्वत्र भूजाति-
त्वात्प्रसिद्धायपि तदुपपत्तिरित्यावेक-वाचकसमवेतत्वात्तत्साधारण्य-
घटादिषु सिद्धिरिति सामादय तदुपपत्तिजातिरं घटत्वादौ सत्य-
सौत्याशङ्क्याह—समवायेति । ननु रूपो पदो घट पट इति
प्रत्ययस्य समानान्वगादितया परिणोपात्तमवायं सिद्धयतीति चेत् ।
न । गुणगुणिमोक्षगणवयन्निबन्धात्यन्तभेदे तत्सम्यग्भस्य च (३)

परीक्ष्यगित्यादिप्रत्यक्षरूपं पटत्वसद्भावंऽप्रमाणस्य प्रदर्शयतीत्यर्थः ।

(१) परिभाषातद्वेन अ देवोर्बृंह्यादिरिव स्वररश्मौ वगणा इति यावत् ।

(२) साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावे साध्याप्रसिद्धिः, यथा घटत्वं जाति-
रित्यत्र जातिरवश्यं नित्यानेकसमवेतत्वरूपस्याप्यप्रसिद्धिः । तत्रात्रात्राश्रयमपवदि-
मान् इत्यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवच्छादानरूपपरामर्शप्रति-
ब्धादनुमित्यभावः, तथैव प्रकृतेऽप्यनुमित्यभावः ।

(३) तत्सम्यग्भस्य—समवायस्य च तथापि भवत्यन्तभेदे सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तेः । न हि जातु दण्डं पुरुष इति मर्त्याः । भवति तु शुक्लो य-
स्य सूर्यस्य इत्यादि भगोऽभेद एव शुक्लपटवोरिति । तथा च दण्डं पुरुष इति
भविरेकोदाहरणम् ।

तथात्वे दण्डपुरुषादाविव शुक्रो घटो मृदघट इति समानाधिकरण-
प्रत्ययानुपपत्तेः । किञ्च समवायिभ्यां सम्बद्धः समवायो(१)विशिष्ट-
प्रत्ययनियामक उतासम्बद्धः ३ नाद्यस्तस्यान्यस्तस्याप्यन्यः सम्बन्धः
कल्प्य इत्यन(२)वस्थाप्रसङ्गात् । ननु समवायिभिर्नित्यसम्बद्ध एवायं
गृह्यतेऽतो नोक्तदोष इति चेत्तर्हि संयोगोऽपि संयोगिभिर्नित्यसम्बद्धत्वा-
सम्बन्धान्तरं नापेक्षेत । अर्थान्तरत्वादपेक्षत इति चेत्, तर्हि समवा-
योऽपि तत्पात्वात्कुतो नापेक्षेत । संयोगो गुणत्वात्तयेति चेन्न । गुणपरि-
भाषाया अतन्त्रत्वादपेक्षाकालस्य च नुल्यत्वात् । न(३)द्वितीयोऽतिप्र-
मत्तात् । किञ्च स अनेक एको वा ? आद्येऽपक्षिद्धान्तो गौरवं च, द्वितीये
रूपज्ञानादिसमवायस्य वायुपटादिवृत्तिसमवायाभेदाक्षुपवान् वायुः घटो
विलक्षणगतिमानिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । न च सत्र(४) रूपाद्यभावा-

(१) दण्डा पुरुष इतिवदरूपो घट इति विशेषितविषयकप्रत्ययनियामक
इत्यर्थः ।

(२) रूपी घटः इत्यत्र रूपपटावत्यन्तमिष्टौ सम्बद्धौ च । अयुगसिद्धयोर-
नयोर्न संयोगादिः सम्भवति, अतो नित्यसम्बन्धस्य समवायस्य निश्चिर्नैवापिका-
नाम् । तत्रेदं प्रतिवक्तव्यम् । समवायेऽपि सम्बन्धः स च तत्त्वादेव द्विष्टः रूपे
घटे च वर्तते न रूपघटात्मक एव । रूपतत्त्वमवायाव्यत्यन्तमिष्टावेव इत्यन्तभेद-
साम्यात्तावपि न सम्बन्धान्तरमृते सम्भवत्यन । असम्बद्धेन अतदात्मना च सम-
वायेन उपकाराधानासम्भवात् । तथा च कल्पिनीऽपि रूपसमवाययोः सम्बन्धोऽपि
सम्बद्ध एव अतिशयाधानममर्थो नासम्बद्ध इति भवेदनवस्था समवायरूपने ।
समवायस्य रूपपटयोः स्वरूपेणैव स्थितिरुत्पत्तेः तु संयोगस्यापि घटपटयोः
स्वरूपेणैव स्थितिरुत्पत्तेर्नैव सामञ्जस्ये संयोगस्य समवायेन स्थितिकल्पना
अकारिणः स्यात् तस्माद् रूपघटयोस्तादात्म्यमेव । विस्तरस्त्वाक्रे द्रष्टव्यः ।

(३) द्वितीयः पक्षः उत असम्बद्ध इति । असम्बद्धेन चेत्समवायेन रूपी
घट इति प्रत्ययः तदा असम्बद्धत्वाविशेषात् असम्बद्धेन पटेनापि रूपो घट
इति प्रत्ययप्रसङ्गः ।

(४) तत्र वायौ घटे च, रूपविच्छाङ्गात्वाद्यभावात् ।

त्वादावसिद्धेऽपि (१) । एवमेवोपाधित्वमपि निरसनीयम् ॥

नोक्तप्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । (२) नदूरुतित्वप्रयोजनकसम्बन्धे
सति तदभावव्यवहारस्य व्याहृतरत्वात् । इत्येवं समवायसिद्ध्या प्रत्य-
क्षेण, कार्यत्वप्रद्व्यभिक्तत्वलिङ्गकानुमानेन, 'सदेवसेम्येदमप्र भासीत्'
(सूत्र ० ६-२-१) इति धृत्या च द्व्यभिक्तसकलप्रपञ्चास्यानित्यतया च
नित्यत्वसमवेतस्य पटित्वात् जातित्वस्य पटत्वादावसिद्धेरेत्यर्थः । अप्रा-
माणिकत्वमिष्टस्य हेतुस्तत्र (३) प्रत्यक्षस्य पटत्वादेर्जातिरूपे मानभावा-
दिहेतुत्रयम् (४) । ननुपाधित्वपरिभाषाया अप्यप्रामाणिकत्वं प्रति-
ज्ञाय कथं जातित्वपरिभाषाया एव (५) तस्य हेतुपन्यास इत्याशङ्क्यो-
क्तहेतुभिरेव तस्य अप्यप्रामाणिकत्वसाधनस्य सुवचत्वादित्याशयेना-
तिदिशति पथमिति । तथा च नीलपटत्वादेरुपाधित्वपरिभाषा न
प्रामाणिकी नीलोऽयं पट इत्यादिप्रत्यक्षस्य नीलपटत्वसद्भावे मानतया
तस्योपाधित्वेऽमानत्वात् । उपाधित्वरूपसाक्षात्प्रसिद्धौ तस्मादकस्य-
नीलपटत्वादिकमुपाधिः जातिभिन्नसामान्यरूपत्वात् आकाशत्वादिव-
दित्यनुमानस्य अनवकाशात् समवायसिद्धौ उपाधित्वासिद्धेरेत्येवं
निरसनीयमिदमर्थः ॥

(१) पटत्वस्य जातिरे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाणे मार्गि देशेति तयोरेव्यथा-
सिद्धत्वपर्यवसानं ताभ्यां पटत्वस्य जातित्वे सेतयनीति तात्पर्यम् । पटत्वस्य
उपाधित्वमपि प्रत्यक्षानुमानबोध्यवासिद्धत्वपर्यवसानं निरसनीयमिति ।

(२) बाधौ दूरुतित्व-रूपवृत्तित्व-प्रयोजके रूपसमवायसम्बन्धे सत्यपि
रूप नास्तीति तदभाव-रूपाभाव-व्यवहारस्य व्याहृतादित्यर्थः ।

(३) अप्रामाणिकत्वे ।

(४) प्रत्यक्षस्य पटत्वसद्भावे प्रमाणत्वं न तस्य जातिरे इति पथो हेतुः ।
जातित्वरूपमाप्याप्रसिद्ध्या अनुमानस्यानवकाश इति द्वितीयः । जातिलङ्घन-
पटिनित्यत्वसमवेतस्य तदभावसिद्ध्यापि जातिव्याप्तिरिति तृतीयः ।

(५) तस्यै-अप्रामाणिकत्वे ।

पर्वतो वह्निमानित्यादौ च पर्वतांशे वह्न्यंशे चान्तः—
करणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरेकत्र (१) चैतन्ये वृत्तौ न विरोधः । तथा च तत्त-
दिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदा-
कारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् ॥

(२) घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम् ।

तन्वैवमप्येकस्यैव चैतन्यस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वात्मविबुद्धधर्माका-
न्तत्वं विबुद्धमित्याह—पर्वत इति । चैतन्ये प्रमात्रकचैतन्ये ।
एवं सतीदं फलितमित्याह—तथा चेति । तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य
तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तस्मिंस्तस्मि-
न्ज्ञानांशे प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमिति ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाण-
चैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तप्रयोजकेन विवक्षित-
मित्यर्थः ।

(१) एतद्वेति । मूले, घटावच्छिन्नप्रकाशो घटावच्छिन्नप्रकाशाच्च भिषते
विभाजकयोरेकमठयोरेकदेशस्थत्वात् । एवम् अन्यः करणवृत्तिपदयोरेकदेशस्थ
त्वाभ्योपधेयभेदकत्वमित्युक्तमप्यस्मात् । तथा च पर्वतवद्वयोरप्येकदेशस्थोपाधिद्वय-
योर्नोपधेयचैतन्यभेदकत्वमिति कुतः परोक्षत्वापरोक्षत्वे एकस्मिन्नेव चैतन्ये
सम्भवतः इत्याक्षेप मनसि निभाय उत्तरयति—पर्वतो बहोत्यादिना । तथा च
अयं घट इत्यादौ घटावच्छिन्नप्रमत्तः करणावच्छिन्न च चैतन्यम् एकमेव, पर्वता-
कारा वृत्तिस्तु चतुःस्रत्रिकर्षाञ्जना वायुनोचरा, नदवच्छिन्न चैतन्य पर्वत-
देशीयम्, वद्वयाकारा वृत्तिस्तु व्याप्तिज्ञानजन्या हृदयदेशीयचैतन्यावच्छे-
दिता, अतः परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरविरोध इत्याशयः ।

(२) द्वितीये घटादेरित्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरेषु म च युक्ततः ।
किं ज्ञानगतेत्यादिना विरुद्ध्य आद्ये प्रमाणचैतन्येत्यादिना दत्तोत्तरत्वादत्र द्विती-
यकल्पस्य निराकरिष्यमाणादिति । अत्र प्रत्यक्षत्व तु इत्यस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोज-
कम् इत्यर्थः, तथैवोपमान्तत्वात् । अनेदमूहम् । अयं घट इति ज्ञानमपि प्रत्यक्ष

ननु कथं घटादेरन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्याभेदः ? अहमिमं पश्यामि इति भेदानुभवविरोधादिति चेत् । उच्यते । प्रमा

एव ज्ञानश्रुत्यश्रुत्यस्य प्रयोजकमभिधाय प्रमेयगतस्य तस्य त(१) दाह घटादेरिति । तुरानन्देन्द्रियजन्यज्ञानविषयस्य विषयश्रुत्यश्रुत्यमित्यादिसल्लक्षणनिरासः । मनःरूपेन्द्रियजन्यानुमितिज्ञानमि(२)ष्येति व्याप्तः । प्रमात्रभिन्नत्वमिति । घटादेर्विषयस्यत्यनुप(३)पद्यते । ननु विषयस्य घटादेः प्रमात्रभिन्नत्वमुच्यते तदवच्छिन्नचैतन्यस्य वा । नायं, तस्य जडत्वेन तत्त्वासम्भवात् । न द्वितीयः, अहं मनुष्य इति प्रतीतिरस्य १ । न च सापेक्षभ्यये, उपलभ्यते च तद्विरुद्धम् । अहमिमं पश्यामिति भेदप्रतीतिरस्य च कथं विषयस्य प्रमात्रभेद इति शङ्कते—न न्ययति । प्रमात्रभेदा नाम घटादेः(४)तदवच्छिन्नचैतन्यस्य नैक्यं न निवृत्तिरिति दनं विरोधस्तथापि त्वन्यदेव । तदभिज्ञत्वमिति समाधत्त—उच्यते इति । प्रमातृसत्तेत्यस्य प्रमातृलक्षण

ज्ञानविषयो घटो हि प्रत्यक्षः । अतस्तु घटज्ञानप्रत्यक्षमिति स्वपक्षे द्वितीयस्य च प्रत्यक्षमिति । तत्र ज्ञानगतप्रत्यक्षप्रत्यक्षयोर्वचनमुक्तं विषयगतस्य तस्य प्रयो जडमिग्नानोमाह—प्रमात्रप्रत्यक्षमिति । अत्र दधरि घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वं ज्ञानस्य तु प्रत्यक्षस्य पूर्वोक्तमेव, अनुमित्वादिज्ञानाणां विषयेन स्थाप्यमानत्वेन प्रमात्रत्वेन विषयगतवच्छिन्नत्वेन घटेराभावादेव अनुमितिविषये नानिष्पन्नम् । तथापि विषयपरत्वापरोक्षे सतिद्वेदात् इति विवरणं विषयगतप्रत्यक्षस्य प्रमात्रभेदवैरोधत्वादेवनुत्पत्तिरिति तत्रम् ।

(१) तस्य—प्रत्यक्षप्रत्यक्ष, तस्य प्रयोक्तृत्वं भाह ।

(२) न्यायमते मनसः श्रुतिवत्त्वात् तद्व्यन्यानुमितिर्विषये परमाख्याश्रुतिव्याप्तिरिति । (३) घटादेर्विषयस्य प्रमात्रभिन्नं च प्रत्यक्षप्रत्यक्षमिति ।

(४) तदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमात्रभेदवैरोधत्वादेवनुत्पत्तिरिति तत्रम् । तयोः पूर्वोक्तप्रकारेणैव ।

त्रभेदो नाम न तदैक्यम्, किन्तु प्रमातृ(१)सत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । तथा च घटादेः स्वरच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैः घटादिसत्ता, अधिष्ठानसत्ताऽतिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात् । विषयचैतन्यद्वय(२) पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति(३) प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वम् ॥

अनुमित्यादिस्थले स्वन्त करणस्य बह्व्यादिदेशनिर्गमनाभावे बह्वधरच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यानात्मकतया बह्व्यादिसत्ता प्रमातृसत्तातो भिन्नेति नातिव्याप्तिः ।

(४) नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले

सत्तेत्यर्थः । न तु तन्निष्ठसत्ताऽस्ति, प्रमातृप्रमेयनिष्ठसत्ताकानेरेकतया तन्निष्ठसत्ताऽतिरिक्तसत्ताया असिद्धेः । तथा च प्रमात्रभेदस्योक्तलक्षणे सत्ताद फलितमित्याह—तथा चेति । प्रमातृचैतन्यमेवेति । अतः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्तारून्यत्वं घटादेरपरोक्षत्वं मिदमित्यर्थः ।

अनुमेयगङ्गादेशैत-यसत्ताऽतिरिक्तसत्तारून्यस्येऽपि तस्य प्रमा-प्रनात्मकतया नातिव्याप्तिरिति चैतन्यपदं विहाय प्रमातृपदोपादानमित्याशयेनाह—अनुमित्यादीति । नन्वेवमप्यतिव्याप्तिरस्तीति शङ्कते-नन्विति । प्रत्यययोग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वेन ये स्थविषयस्य

(१) बहिमान् पर्वत इत्यत्र बह्वधरच्छिन्नस्य देवदत्तावान् करणावच्छिन्नस्य च चैतन्यस्य वस्तुतः पणत्वादिनिर्वाप्तिरित्यादौ चैतन्यपदं विहाय प्रमातृपदोपादानं कृतम् । तच्च मूले अनुमित्यादिस्थले त्वित्यादिना स्पष्टीकरिष्यते ।

(२) पूर्वोक्तेति । यथा तटागोदकं कुत्वात्मनेत्यत्रोक्तेनेत्यर्थः ।

(३) इतिशब्दो हेत्वर्थः ।

(४) एवमपि प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तत्वादित्यक्षणास्य अनुमेयबह्वधरानुमित्या-प्त्यभावेऽपि । तथान्तःकरणमनाभावादिति भावः ।

धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृ-
चैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति
चेत् । न । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषगत्वात् ॥

(१) नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरि-
माणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य परिमा-
णाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्र-
भिन्नतया परिमाणादिसत्तायाः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तस्याभावा-
दिति चेत् । न । तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृ-
विशेषगत्वात् । रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकारवृत्त्य-
भावेन परिमाणाद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताक-
त्वाभावेनातिव्याध्यभावात् ॥

प्रमात्रभिन्नत्वरूपलक्षणस्य धर्मादावभावात्तात्त्विकस्यातिरिक्तात्—नेति ।

ननु घटगतरूपप्रत्यक्षदशायां तद्वत्परिमाणादावतिभ्यामिति, रूपा-
वच्छिन्नचैतन्यस्यैव परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपतया तस्य (२) तद-
भिन्नप्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वाभावादिति शङ्कते—नन्वेवमपीति ।
परिमाणादेः प्रमातृसत्ताऽतिरिक्तसत्तायून्यत्वेऽपि परिमाणाद्याकारवृत्त्यु-
पहितप्रमातृचैतन्यसत्ताऽतिरिक्तसत्तायून्यत्वाभावात्तात्त्विकस्यातिरि-
क्तात्—नेति ।

तत्र परिमाणादावतिभ्यामिति कारणाय तत्तदाद्यवृत्त्युपहितत्वस्यापि

(१) योग्यत्वं विषयविशेषगत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) तस्य परिमाणादेः, तदभिन्ना परिमात्राभिन्ना, या प्रमातृसत्ता तद-
तिरिक्तसत्ताकत्वाभावादित्यर्थः । परिमाणादीनां वृत्तिगत्वेन रसादिज्ञानभूत-
चैतन्यमत्तात्तत्वात्, तस्य च प्रमात्रविशेषादिति भावः ।

(१) नन्वेवं वृत्ताभ्यासिः, अनवस्थाभिया वृत्तिगोचर-
वृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणा-
भावादिति चेत् । न । अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविष-
यत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमा-
तृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वरस्य तत्रापि भावात् । एवं चान्तः-
करणतद्वर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्य-
भ्युपगमेन उक्तलक्षणस्य तत्रापि सस्यान्नाभ्यासिः ॥

प्रमातृविशेषणत्वे वृत्ताभ्यासिरेति शङ्कते—नन्वेवमिति । अनव-
स्थामयेन वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेऽपि घटमहं ज्ञान मीति वृत्ते स्वविषय-
त्वाभ्युपगमा-स्येतरवृत्त्यवच्छिन्नचतन्याप्रधिरयन्या स्वावगच्छितचैतन्य-
प्रकाशयत्वे सति प्रकाशमानत्वाच्चन्यासिरित्याशयेनाह—नेति । यथा-
वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमादभ्यासिनिराम एवम-
न्तःकरणस्य तद्वर्माणां कामादीनां च केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि वृत्ति-
विषयत्वस्वीकारात् तत्राभ्यासिरित्याह—एवं चेति । आदिना प्राति-
मासिकजटादिसंग्रहः ।

(१) जटा. सर्वे पदार्थाः भगवानावृता जटो च प्रकाशन्ते, तद्गोचरवृत्त्या
भावरणनाशेन ते प्रकाशन्ते । यथा घटादयो जटाः स्वगोचरवृत्तौ वादमासन्ते,
तथैव वृत्तिरपि जटा न स्वतो मानयोग्या भतस्तद्वारणनिवृत्तिपूर्वकं तस्या
मानं वक्तव्यम् । तथा च तदर्थं वृत्त्यन्तरानुसरणैकनवस्था, वृत्त्यभावे मानाभाव
शङ्कामयः वागारञ्जुतिरिति शङ्ककस्याशयः । यद्यपि जटानिरिक्त सर्वमेव जड,
तथापि प्रत्यङ्गोऽनुभूयमानवैतच्छब्देन कस्यचित् किञ्चित्स्वभावविशेषादिकमा-
त्येयम् । यथा घटदीपकौ द्वौपि जटौ तथाऽपि घटस्य स्वमाने आलोकजपु-स-
त्रिकर्षाद्यपेक्षा प्रदीपस्य तु आलोकानपेक्षा स तु घट प्रकाशयत् स्वात्मानमपि
प्रकाशयति, एवमेव वृत्तिरपि विनैव वृत्त्यन्तरं तदर्थं जटा ■ प्रकाशयन्ती
स्वात्मानमपि प्रकाशयिष्यतीति समाधातुर्वैश्वान्नोऽभिप्रायः ।

न चान्तःकरणतद्वर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे के-
वलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् । न हि
वृत्तिरिति साक्षिविषयश्च केवलसाक्षिवेद्यत्वं किन्त्व-
न्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तरेण साक्षिविषयत्वम् (१) ।
अत एवा (२) इकारटीकायामाचार्यैरदमाकारान्तःकरण-
वृत्तिरङ्गीकृता, अत एव च प्रातिभासिकरजतरङ्गले रजता-
कारादिद्यावृत्ति साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता, तथा चान्तःकरण-
तद्वर्मादिषु केवलसाक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य
सत्वाच्चाध्याप्तिः ॥

ननु वृत्त्यादिभ्यामन्तःकेवलपदविरोधात् कथं वृत्तिविषयत्वमभ्यु-
पगन्तु शक्यमित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । केवलपदं न वृत्तेर-
साक्षार्थमपि स्थिन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारनिवृत्त्यर्थम्, अतो न
तद्विरोध इत्याह—न हीति । स्वोच्छर्धे प्रमादाचार्यसम्मतिमाह—अत
एवेति । यतो न वृत्तं केवलपदम्यावर्त्यत्वमत एषाहं ह्यवनिह-
मेवान्तःकरणं चैतन्यविषयभावमावधान इत्यहं ह्यारटीकायामाचार्यैरह-
मित्याधारात् करणविषया वृत्तिरङ्गीकृत्यर्थः । साम्प्रदायिकैरिति ।
(३) गर्वदनुनिप्रमुषे । अन्तःकरणदीनां वृत्तिविषयत्वे निर्विनादे सति
फलितमभ्याप्तिरिति साक्षरूपमुपसंहरति—तथा चेति ।

(१) केवलसाक्षिविषयमिति बोधना ।

(२) अहंकारटीकायामिति । 'अवातो ब्रह्मविदासा' इति ह्यस्य द्वाप्यं
तस्य शास्त्रीयमाप्तराजिषा टीका पञ्चमशब्दस्य पञ्चमदिगारदा तद्वति
वदिरणं श्रीमद्विद्याचार्यैरुक्तं सा अहंकारटीका तस्याम् । प्रमादशब्दे 'अहं
वृत्त्यवच्छिन्नप्रमेयस्य चैतन्यस्य विषयभावमावधाने' इत्यत्र इदं विषय-
मन्तरिरीकृतुमिति आह—के ५५ पृष्ठे २१ पङ्क्तिं दृष्टव्यम् ।

(३) सर्वदनुनि - सर्वदेवद्वारादीनामपार्थक्यम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः, स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्य-
सत्ताऽतिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्य-
क्षत्वम् । तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निरुपार्गां चेत-
न्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोगः ।

श्रोतृमुखप्रतिपत्तये दत्तैर्विरोधणैर्निष्पन्नलक्षण निष्कृष्य दर्शयति-
तदयमिति । (१) तत्तस्य पूर्वोक्तस्याप्यम्, तत्तस्मादयमिति वा । स्व-
विषयस्तदाकारा तद्गोचरा या वृत्तिस्तदुपहित यत्प्रमातृचैतन्य तद्रूपाया
सत्ता तदतिरिक्ता सत्ता यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्व तेन शून्यत्वे
सति-तदतिरिक्तसत्तावत्त्वरहितत्वे सति-प्रत्यक्षयोग्यत्व प्रत्यक्षन्यवहार-
प्रयोजकमित्यर्थः । एवं ज्ञानगतस्य ज्ञेयगतस्य च प्रत्यक्षत्वस्य प्रयो-
जकमुक्तं तत्र तादृशवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तादृशविषयावच्छिन्न
चैतन्याभिन्नत्वं विषयगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमिति विवेकः । तत्र प्रत्य-
क्षस्य विषयस्य प्रत्यक्षज्ञानं चैतन्यमेव तज्ज्ञानादीति संयोगादिसन्निक-
र्षाणां क विनियोग इत्यपेक्षायामाह-तत्रेति—वक्षरीत्योभयप्रयोजक
सिद्धे सति, संयोगः संयुक्ततादात्म्यं संयुक्ताभिन्नतादात्म्यं [(२) तादा-
त्म्यमभिन्नतादात्म्यं] मित्येवं रूपाणां सन्निरुपार्गां यदतद्रूप-
रूपत्वशब्दशब्दत्वावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्युत्पादने विनियोग
इत्यर्थः ॥

यस्या जनने एतेषां विनियोगः सा वृत्तिः कतिविवेक्यपेक्षायामाह-

(१) तदयमित्यस्य मूलस्य पदस्य षष्ठ्या पञ्चम्या च समास इदं
यति-तत्तस्येत्यादिना ।

(२) मुद्रितपुस्तके एतत्पाठः प्रमादभ्रष्ट प्रतिमानि, कस्यपुनश्चोस्तु
वर्तते एव ।

सा च वृत्तिश्चतुर्विधा(१) संशयो, निश्चयो, गर्वः, स्मरणमिति । एवंविधवृत्तिभेदेन एकमप्यन्तःकरणं मन इति धुद्धिरिति अद्वैतार इति चित्तमिति व्याख्यायते । तदुक्तम्—

मनोबुद्धिरद्वैतचित्तं परमाण्वन्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥ १ ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् । सविकल्पकनिर्विकल्पक-

सा चेति । सति कथं ग्रन्थस्यावच्छिन्नत्वेन न्यस्य प्रत्यक्षत्वाद् वृत्ति-
धान्तःकरणपरिणामत्वात्तद्व्यपकवृत्तिमदन्तःकरणनिरूपणं न प्रकृतं
सङ्गतमिति द्रष्टव्यम् । संशयाद्यरा निश्चयाद्यरा गर्वाद्यरा स्मरणाद्यरा,
संशयाद्याद्यारेण परिणामरूपा वृत्तिश्चतुर्विधेत्यर्थः । एवं संशयादिविषया-
कारपरिण(२)तविविधवृत्तिभेदेनैकमप्यन्तःकरणं संशयाकारवृत्तिमन्मन
इत्यवधारयते, निश्चयाकारवृत्तिमद्बुद्धिरित्युच्यते, गर्वाकारवृत्तिमदद्वैत-
इत्यभिधीयते, स्मरणाकारवृत्तिमच्चित्तमिति स्वपदिश्यते इत्यर्थः । श्लोक-
विभागे पूर्वाचार्यैर्बलिमाह—तदुक्तमिति । वृत्तिभेदेन तत्तद्वृत्ति-
मतो भेदादन्तःकरणं मन आदिभेदेन चतुर्विधम्, संशयादयोऽपि
विषया, एतेषां विषयत्वे एतदाकारवृत्तीनामप्येतच्चामदत्वात् प्रकृत-
प्रतिकृतौति भावः ।

प्रत्यक्षव्यपकवृत्तिस्वरूपमभिधाय विषयावच्छिन्नचैतन्यामिह स्व-
वच्छिन्नचैतन्यरूपमुक्तं प्रत्यक्षं निश्चयं दर्शयति—तद्येति । तत्र
प्रथमोद्दिष्टत्वात्सकलवादिषमंतरादखिलव्यवहारप्रयोगस्तत्त्वादादौ च-

(१) यद्युसंगीतगान्या भयाद्याकारा ता वृत्तिर्भावते, सा संगीतरूप-
निश्चयरूपा गर्वरूपा स्मरणरूपेति तस्यावच्छिन्नमित्यर्थः ।

(२) नाम इति पाठः गणुस्तके ।

भेदात् । तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं यथा घटमहं जानामीत्यादि ज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु संसर्गनिवगाहिज्ञानम् । यथा—सोऽयं देवदत्तः, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानम् ॥

ननु शब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यत्वादिति

विकल्पकं लक्षयति । तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये । विकल्पो वैशिष्ट्यं तेन सह वर्तत इति सविकल्पकं वैशिष्ट्यविषयकमित्यर्थमभिप्रेत्याह—वैशिष्ट्यावगाहीति । (१) तथात्वमिच्छादावतिन्यासमित्यत उक्तम्—ज्ञानमिति । (२) तत्त्वं तु निर्विकल्पकेऽति यासमित्यत उक्तं वैशिष्ट्यावगाहीति । उदाहरणमाह—यथेति । घटमहं जानामीत्यादिज्ञानं घटरूपविशेषणविशिष्टज्ञानावगाहिज्ञानत्वाद्देविश्यावगाहीत्यर्थः । निर्गतो विकल्पो यस्मादिति निर्विकल्पकमिदं यथैवमभिप्रेत्य द्वितीयं लक्षयति—निर्विकल्पकं न्यति । संसर्गो विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वैशिष्ट्यमिति यावत् । उदाहरणमाह—यथेति । दे(३)शकालोपलभित-देवदत्तलक्षणभेदविषये सोऽयं देवदत्त इतीन्द्रियजन्यैस्त्यप्रत्यक्षे सन्निकर्षवशादुपलक्षकदेशकालादेरपि भागमन्भवात्, शब्दे तु ज्ञाने तात्पर्यविषयस्यैव भागनियमान्, अभेदमात्रविषयत्वाच्छब्दमेवैतदुदाहरणमित्यभिप्रेत्याह—वाक्यजन्येति । प्रकृतप्रकाराध्वन्द्रः, 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्याद्यवान्तरवाक्यमादिशब्दार्थः ॥

ननु निर्विकल्पकप्रत्यक्षं लक्षयित्वा वाक्यजन्यज्ञानस्य लक्षय-

(१) तथात्व—वैशिष्ट्यावगाहितम् । (२) तत्त्वं—ज्ञानत्वम् ।

(३) ननु सोऽयं देवदत्त इत्येकप्रत्यक्षविषयैव वाक्यप्रयोगात् देशादुपलभितदेवदत्तलक्षणभेदविषयम् इन्द्रियजन्यज्ञानमप्यस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षम्, तद् विनाय क्य शब्दमेवोदाहयितुं शक्याऽहं कृत्वा पश्चादयं ग्रन्थो योजनीयः ।

चेत् । न । न हि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तन्त्रं दूषित-
त्वात् । किन्तु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैत-
न्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् । तथा च सोऽयं
देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य सन्निरुद्धविषयतया षड्वि-
न्मिःसूतान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्नचैतन्य-
चोत्पत्तेन सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्ष-

त्वाभिधानमत्यन्तासङ्गतमित्याशयेन शङ्कते—नन्यति । (१) शाब्द-
ज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वेऽपि निरुक्तप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वात् सति हि-
तविषयवाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्तासङ्गतिरित्याशये-
नाह-न हीति । इन्द्रियजन्यत्वस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावति-
व्याप्यादिप्रदर्शनेन दूषितत्वात् । उक्तं विस्तृत्य पृच्छति—किन्त्विति ।
प्रोक्तं स्मारयति—योग्येति । अगपि प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमान-
विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्वमुक्तम्, तथाऽपि तत्त्वे योग्यवर्तमान-
विषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वे च
विरोधाभावादेव (२) मुक्तम् । तथा च प्रमाणचैतन्यस्य योग्यवर्तमानविष-
यावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं पूर्वमुक्तमिति भावः । तथा चेन्द्रियजन्यत्व-
स्याप्रयोजकत्वे निरुक्तस्य प्रयोजकत्वे सतोऽमेः कतिगमित्याह—
तथा चेति ।

नन्येवं लौकिके दाहरणसम्भवेऽपि वैदिकं न सम्भवति 'विज्ञाता-
रमरे वेन विज्ञानोवाह' इत्यादिमुखा प्रमातृविषयत्वनिरासार् । तत्प-
दार्थाभिन्नत्वं पदार्थप्रमातृचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्याभावात्तिष्ठ-

(१) 'शाब्दज्ञानस्य' इति वाक्यः कदाचन कथोनांस्ति ।

(२) एव-योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्या-
भिन्नत्वम्-एतन्निपातः ।

त्वम् । एवं सत्त्वमसि इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि । तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् ।

रूपबोजकस्यासत्त्वादित्याशङ्क्याह—एवमिति । तत्त्वमसीत्यादिवाक्य-
जन्यज्ञानस्यापि (१) भक्तिकृष्टतत्त्वंपदलक्ष्यविषयतयोक्तवाक्यजन्यान्तः-
करणवृत्त्यभ्युपगमेन लक्ष्यचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभेदेन प्रत्य-
क्षत्वमित्यर्थः । तत्र—तस्मिन्ज्ञाने । प्रमातृपदेन लक्ष्यं प्राप्तं त्वंपद-
लक्ष्यात्तरदलक्ष्यस्याभिन्नत्वादेः (२) वक्तुम् । (३) श्रुतिस्तु फलव्याप्य-
त्वनिषेधपरा ।

(१) अयं भावः—तत्त्वमसीत्येव शब्दश्रवणे सर्वश्रवणकिञ्चिद्वृत्ताकर्तृत्व
कर्तृत्वादिविशिष्टाभेदविषयं ज्ञानं न जायते, किन्तु तत्त्वमिति पदद्वयलक्ष्यस्य
रूपविषयमेव जायते कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धमवतोरैक्यायोगात् । तत्र पक्ष-
द्वयञ्च केवलचैतन्यं सन्निकृष्टमेवेति उक्तवाक्यजन्यान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे न
किञ्चिद्वाच्यम् । तथा च लक्ष्यचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च एकादेश-
स्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वात् अभेदे सति प्रत्यक्षत्वं सत्यमेव ।

(२) प्रमातुरेव विषयनयेत्याहुक्तमित्यर्थः ।

(३) ननु तत्त्वपदलक्ष्यस्य ज्ञानः शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वे 'विद्यानारमरे
केन विजानीयात्' इत्यादिश्रुतीनां का गतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—श्रुतिस्तु
फलव्याप्यत्वनिराकरणपरैति । तथा वक्तुम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रवृद्धिनिवारितम् ।

जगद्व्यञ्जाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥

इन्द्रियमभिरुपेक्षाराज्यन्तःकरणस्य षट्पादाकारवृत्तौ सत्या तत्र चैतन्य
प्रतिबिम्बते, तत्र चैतन्यं 'फलम्' इत्यभिधीयते । चैतन्यप्रतिबिम्बयुता च सा
वृत्तिः विषयव्याप्नोतीति फलरूपचैतन्यस्यापि व्याप्तिर्ज्ञाता, तथा च षट्पादोना
जटानां फलव्याप्यत्वम् । तत्र जगद्व्यञ्जानं न सम्भवति जटत्वापत्तेः । तत्त्वमस्या-
दिवाक्यश्रवणसमनन्तरजायमानया वृत्त्या जगद्व्यञ्जानो व्याप्यत्वे न कापि हानिः,
प्रत्युत तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिं विना भावासम्भवात् ज्ञाननाशार्थं वृत्ति-
स्वीकार्यैवेति कारिकाप्रमिषावः ।

ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गाविगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वम् । उच्यते । वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गतत्वं तन्त्रम्, अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः, किन्तु तात्पर्यविषयत्वम् ॥

प्रकृते च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' छा०-६-२-१ इत्युपक्रम्य 'तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि रवेतदेतो' छा०-६-८-७ इत्युपसंहारे विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयसंसर्गमवधोषयेत् ।

अनु सोऽयं देवस्त इत्यादिवाक्यजन्यज्ञान संसर्गाविगाहिवाक्यजन्यज्ञानत्वान् गमामयेति वाक्यजन्यज्ञानवत् । उक्तवाक्यजन्यं ज्ञानं न निर्विकल्पक संसर्गाविगाहितत्वादिति चेत्प्राशयेन शङ्कते-नन्यति । भवेदेवं यदि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे पदार्थसंसर्गतत्वं तन्त्रं भवेत् न तथा, तथात्वे हि भोजनप्रकरणे सैन्यवमानयेत्यग्रानभिमतस्यापेक्षित संसर्गस्यापि (१) तत्त्वापत्तेरित्याशयेनाह—उच्यते इति । ननु पदार्थसंसर्गतस्य तत्र तन्त्रत्वाभावे किं तत्र तन्त्रमिति वृत्तः, किन्त्विति । यस्तात्पर्यविषयः ॥ एव वाक्यजन्यज्ञानगोचरः, यः च संसर्गोऽसंसर्गो वेति विद्योषो नादत्तं इत्याह—तात्पर्य्येति ।

प्रकृते तु विष्णुमात्रे लौकिकवाक्यस्यैव उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यं हि तत्र तात्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्यानामद्वितीये विशुद्धे ब्रह्मणि तात्त्वमोक्षपारणादसंसर्गस्यैव तात्पर्यगोचरत्वात्सोऽयमित्यादिवाक्यानां तात्पर्याविषयसंसर्गाविगाहितत्वापत्तिमित्याशयेनाह—प्रकृते इति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां प्रसिद्धमप्युक्तार्थत्वं विहाय कथं संसर्गाविगाहि-

इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वम्, यत्संसर्गान-
वगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमिति ॥ तदुक्तम्—

संसर्गासङ्घिसम्यग्धीहेतुता वा गिरामियम् ।

उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थमा(१)त्रपरत्वं याऽखण्डार्थवत्यमिति चतु-
र्थपादार्थः ॥

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चे-

हान जनकत्वमपूर्वमुक्तमित्याराध्याह—इदमेवेति । (१)एवकारोऽ-
प्यर्थः । तेन(१) च प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थमित्यस्य अनुषङ्गः ।
तत्रात्राप्यसम्भतिमाह—तदुक्तमिति । चित्तुक्ताचाप्येति शेषः ।
गिरा तत्त्वमस्यादिवाक्यानां संसर्गासङ्घिसम्यग्धीहेतुता वा सेयमखण्डा-
र्थतोक्ता तत्त्वमस्यादियथार्थज्ञानहेतुत्वं यत्सद्विषयखण्डार्थत्वमुक्तमित्यर्थः ।
तासां प्रातिपदिकार्थताऽखण्डार्थतोकेति लक्षणास्य संसर्गपरे वाक्येऽ-
तिव्याप्तिस्तत्रापि प्रातिपदिकार्थप्रतिपादकत्वसत्त्वादित्याराध्याह—
प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमिति । तथा च तत्र तन्मात्रप्रतिपाद-
कत्वमावाप्तातिव्याप्तिरिति भावः ।

उक्तप्रत्यक्षज्ञानस्य साक्षिद्विविधेन द्विविध्यमाह—तच्चेति । सं-
सर्गावगाहित्वानवगाहित्वभेदेऽपि ज्ञानं चैतन्यरूपमेकमेव, तच्च जीव-
साक्षीश्वरसाक्षिभेदेन द्विविधमित्यर्थः । यत्तु साक्षिपदं तत्त्वमपरम्,

(१) यदा तत्प्रातिपदिकार्थतोति पादस्य प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमिति मात्र
पदपूर्णपूर्वकव्याख्यानामात्रे संसर्गविशिष्टप्रमाजनके बोधेऽतिव्याप्तिः । तासां
गिरा प्रातिपदिकार्थता तत्प्रातिपदिकार्थता, इत्येवभूतलक्षणास्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(२) इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वमित्यत्र एवकारोऽप्यर्थ-
इत्यर्थः । अवधारणार्थं पदकारे प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वरूपलक्षणान्तरत्वेनव-
काशादिनि । (३) तेन च—अप्यर्थेन एवकारेण च ।

ति । तत्र जीवो नामान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम् । तत्सा-
क्षि तु अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् । अन्तःकरणस्य वि-
शेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः । विशेषणं च कार्यान्वयि
व्यावर्तकम् । उपाधिश्च कार्यान्वयि व्यावर्तको वर्त-

तथा च जीवसाक्षिजन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति द्विविधमित्यर्थ इति के-
चित्(१) । तन्नोपादेयम् । जनस्य चैतन्यरूपत्वप्रतिपादनात्(२) ।
तत्र जीवसाक्षिनिरूपणस्य जीवनिरूपणाधीनत्वाज्जीवस्वरूपनिरूपणपूर्वकं
तत्साक्षिस्वरूपं स्रज्यति—तत्रेति । जीवसाक्षीश्वरसाक्षिणोर्मध्ये । अन्तः-
करणस्य विशेषणत्वे चैतन्यस्य जीवत्वं तस्मोपाधिरत्ये तस्य तत्साक्षि-
त्वमिति तयोर्भेदः, एतदेव स्फोटयति—अन्तःकरणस्येति । विशेष-
णोपाध्योर्धर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं यद्यपि समानम्, तथाऽपि
कार्यान्वयित्वतदनन्वयित्ववेदात्तद्विशिष्टतदुपहितचैतन्ययोरपि भेद इत्या-
शयेनाह—विशेषणं चेति । कार्यान्वयि व्यावर्तकं वर्तमानं चैतन्यपि
क्षोभ्यम् । तथा च कार्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वं
विशेषणत्वम् । कार्यान्वयित्वे सति यद्योक्तत्वमुपाधिरवम् । कार्यपद-

(१) शिष्टामग्निकातः ।

(२) चैतन्यस्य च अन्यत्वायोगादिति शेषः । वस्तुनस्तु ज्ञानस्य स्वरूप-

तोऽन्यत्वेऽपि वृत्तिरूपज्ञानस्य वृत्तिविशिष्टज्ञानस्य वा अन्यत्वं स्वीकृतमेव,
तथा च जीवसाक्षिजन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति भेदः साधीयान् । तयोः मणि-
प्रभाकारेण व्याख्यातम्—जीवस्य च साक्षी तन्नन्वयित्वादिति । तथात्वे एव
‘एवं साक्षिदेकिभ्येन प्रत्यक्षज्ञानदेकिभ्यमित्युत्तरमन्यसाङ्गतिः । अन्यथा—
जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चेति वाक्येन साक्षिदेकिभ्यवतिषारणे प्रत्यक्षज्ञान-
देकिभ्यं निरूपितमित्युत्तरमन्यसाङ्गतिः स्फुटैव । तच्च य यथ पुनर्दिक्षिमिति
स्वच्छन्देन प्रमाणेन अवरमाज्जीवैश्वरसाक्षिणो निरूप्य दमस्तप्रमाणवत्त्वम् ।
अत्राशिष्टामग्निकारणत्वेन स्वकीयस्य प्रदर्शनं दत्ता दोषिकाहता नेत्रे विधायेर
इतिनी सध्याक्षितैति वृत्तते ।

मानश्च । रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणम् ।
कर्णशङ्कुल्यप्रच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशङ्कुल्युपाधिः ।
अयमेवोपाधिनैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते ॥

प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयमासक्तत्वायो-

मत्रावच्छेदान्वययोग्यपरम् । विशेषणोदाहरणमाह —रूपेति । रूपस्य
कार्यान्वयित्वादिसत्त्वाद्विशेषणत्वम् । उपाय्युदाहरणमाह—कर्णेति ।
कर्णशङ्कुल्यः कार्यान्वयित्वादिसत्त्वादुपाधित्वम् । स्वेच्छोपाधेर्नैया-
यिकैर्व्यवहियमात्रा संज्ञामाह—अयमेवेति ॥

नन्वस्तु कर्णशङ्कुल्योदाधित्वमन्त करणाय तु (१)तत्त्वं प्रयो-
जनशून्यम् । न हि प्रमाता विषयमासनाय स्वसाक्षिणमपेक्षेनैव शङ्कुदि-
जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव विषयप्रकारासम्भवादित्याहृष्य अन्तः क-
रणस्य जडतया विषयमासक्तत्वायोगाद्, वृत्तीनां नानात्वेन तदवच्छि-
न्नचैतन्यस्याप्यनेकतया समस्तविषयानुसन्धातृत्वानुपपत्तेः, प्रमातृत्वा-
न्तः करणावच्छिन्नत्वेन विषयानुसन्धानार्थमन्यापेक्षत्वात्तदन्वितस्य प्र-
ज्ञामित्रस्य साक्षिण आवश्यकत्वात्तदुपाधित्वमन्त करणस्यावश्यमभ्यु-
पेयमित्याशयेनाह—प्रकृत इति । ननु जीवसाक्षिणो प्रज्ञाभेदेन स्वयं-
प्रकाशत्वेन सर्वविषयानुसन्धातृत्वाभ्युपगमे प्रज्ञेन एकत्वात्तदमित्र-
साक्षिणाऽपि एकत्वाच्चैत्रावगते मीनस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्ग इत्याशाहृष्य-

(१) तत्त्वं—उपाधित्वम् । अन्तःकरणस्य जीवसाक्षिचैतन्योपाधित्वं निष्प्र-
योजनम् । यदि प्रमाता विषयमासनाय स्वसाक्षिणमपेक्षेन, स्वाद् समयोगन-
कचम् । प्रमाता हि चक्षुरादिन्यवच्छिन्नचैतन्येनैव विषयमासविष्यति
इति चेत् । जडेनान्तःकरणेन विषयावमासायोगाद्, नानावृत्त्यवच्छिन्नानाना-
चैतन्येन समस्तविषयानुसन्धातृत्वानुपपत्तेः, प्रमात्रा च । असहायेन विषयानु-
सन्धानं न स्यात् । अतः प्रमात्रान्वितो प्रज्ञामित्रः अन्तःकरणेनैव साक्षी स्वी-
कार्यः । तथा चान्तःकरणस्य जीवसाक्षिचैतन्योपाधित्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।

गेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वम् । (१) अयं च जीवसा-
क्षी प्रत्यात्म नाना । एकत्वे मैत्रावगते । चैशस्याप्पनुस-
न्धानप्रसङ्गः । ईश्वरसाक्षि तु मायोपहितं चैतन्यम् । तच्चै-
कम् । तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः
पुरुष इयते' इत्यादिभूतो मायाभिरिति बहुवचनस्य माया-
गतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणा-
भिप्रायतया धोषपक्षे ॥

पाधिभेदेन तस्य नानात्वस्वीकाराददोष इत्याह—अयं चेति । एवं
जीवसाक्षिण निरूप्येश्वरसाक्षिणं निरूपयति—ईश्वरसाक्षोति । तदपि
जीवसाक्षिवक्षाना किं वैकमित्यपेक्षायमाह—तच्चैकमिति । तत्र हेतु-
माह—तदिति । अनाद्यनिर्वचनोपाधे सति विपर्ययपाशनभूता विद्ये-
शक्तिप्रधाना माया । ननु तस्या एकत्वं मायाभिरिति ध्रुतिविरुद्धमि-
त्याह—इन्द्र इति । इन्द्रो निरङ्कुशैश्वर्यं परमात्मा मायाभिः
पुरुषो बहुषु इयते प्रतीयते, यथा बहुपादेर्दहकवप्रकारा कृत्वादि-
क्यदर्शनात्तदनुकूला शक्तिविशेषा कल्पन्ते तथा जगदुपविधिप्रकार्य-
दर्शनान्मायादास्ते कल्पन्त इति तदभिप्रायतयेत्यर्थः ॥

ननु मुह्यार्थपरित्यागे किं कारणमित्याह—इयानेकभूतेस्मृतिगतैः

(१) अयमिति । यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु अयमत्र जीवसाक्षीति ध्रुतिद्वययोग
उपलभ्यते । तथापि इदमत्र जीवसाक्षि इति ननुमदप्रदोषो भाव्यम्, जीवसा-
क्षीश्वरसाक्षिणो प्रत्यक्षबोधेनान्वयोऽनियतननुसृतत्वात् । यद्यपि कदाचिद्व-
यशेषश्वरसोपपत्तिः शक्यते कर्तुं तथापि शोकायामये जीवसाक्षिणं निरूप्येश्वर-
साक्षिणं निरूपयतीति सर्वेषु पुस्तकेषु उपलभ्यते, तच्च पुस्तकाददेव मूले 'ईश्वर-
साक्षिः' इत्यत्र ननुपपत्तयोक्तव्ये । तथा च विशेष्यनिमित्तस्य साक्षिरद-
स्ताव कालेदे प्रयोग आवश्यकः । अथवा कालोन्निपद्यन्तु लभ्यमिति ।

ईति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।' श्वे०
उप० १०। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्तृजमा-
। तानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्त-
। रतमोगामजोऽन्य' ॥' श्वे० ४।५। 'तरत्यविद्या वितता हृदि
ह्ययस्मिन्नियेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः
तु ॥ १ ॥' इत्यादि स्मृतिस्मृतिषु एकवचनबलेन लाघवानुगृ-

ह्येकवचनसिद्धतदेकत्वनिश्चय एवेत्याह—मायां त्विति । नन्विदमेकवचन-
जात्यभिप्रायकं किं न स्यादित्याशङ्क्यैतच्छ्रद्धानिवर्तकैकपदयुक्ता श्रुतिं
पठति—अजामिति । जन्मशून्यामनादिभूता स्वसमानजोतीयेतर-
प्रकृतिशून्यामेकां लोहितशुक्लकृष्णां रजसत्त्वतमोमयीं बह्वीं प्रजास्तृ-
जमानरूपाभिगुणात्मिकां सृजमानाम् एकोऽजन्मा जीवो जुषमाण
सेवमानोऽनुशेते सत्तादात्म्यपन्नो भवति जहात्येना भुक्तमोगामजोऽन्य
ईश्वर इत्यर्थः । मायाया एकत्वं श्रुतितात्पर्यसिद्धमिति कथं शतं
श्रुतितात्पर्यस्य दुरुहत्वादित्याशङ्क्य स्मृतिश्रवणसारेणेत्याशयेन परा-
शरस्मृतिं पठति—तरतीति । यस्मिन् परात्मनि हृदि निवेशिते इत्या-
रुहे पृते योगी अविद्या तरति तस्मै ज्ञानस्वरूपायामेयाय नृत्यवच्छि-
न्नचैतन्यगोचराय नमः । अविद्या विशिन्नश्रुतिविततामिति । प्रपञ्चा-
कारेण परिणतत्वात् सर्वत्र व्याप्तामित्यर्थः । ननु तद्विदुतावपि नानर्थ-
निश्चितीति, सर्वानर्थभूताया मायाया अर्वाशिष्टत्वादित्याशङ्क्याह—माया
मिति । स्वाश्रयान्यामोहकवध्यामोहकत्वविशेषेऽपि वस्तुतो न(१)त
योमेद इत्याशयः । ननु स्मृतावपि आतावेकवचनस्य शुद्धमवादकपद-
स्यामुत्पत्त्यर्थकताया अपि सुवचत्वात्कथं तदेकत्वनिश्चय इत्याशङ्क्याह—
लाघवेति । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' (का० १।२।५) 'मम
माया दुरत्यया' (अ० मो० ७।१४) इत्यादिश्रुतिस्मृतौनाम् आदि-

हीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते । ततश्च
ईश्वरसाक्षि तज्ज्ञानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् ॥

मायावच्छिन्नं चैतन्य परमेश्वरः, मायाया विशेषगते
ईश्वरत्वमुपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः

पदेन सहृदः । उपसहरति—ततश्चेति । ययोपाधिभूतमायाया एक
त्वात्तस्यैकत्वं तथा तस्या अनादित्वात्तस्याऽनादित्वमपीत्याहुः—तश्चेति ।
तच्चैतन्यमनाद्यपीत्यर्थः ॥

ईश्वरसाक्षिज्ञानस्येश्वरज्ञानापेक्षत्वादाह—मायेति । पूर्ववदत्रापि ।
मायाया विशेषणयोपाधित्वाभ्यामीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेद इत्याह—मा-
याया इति । तथा च यथा नास्ति (१) पाचकपाठकयोर्भेदः, विन्दु
पाचकत्वपाठकत्वयोस्तद्वन्नेश्वरतत्साक्षिणोर्भेदोऽपि त्वमीश्वरत्वसाक्षित्व
योरेत्यर्थः ।

ननु मायाया एकत्वाद्यपेश्वरसाक्षिण एकत्वं तथा तद्वच्छिन्नतस्या-
प्येकत्वावश्यंभावात्कथं तस्य ब्रह्मादित्येव भेदः (२) । तथा च तस्य
विशेषणभेदमूलत्वात्तद्वेदे च तस्या एवोपाधितया तदुपहितस्याप्ये-

(१) यथा यो हि पाचकः स एव पाठकश्चेत् पाचकस्यैकः पाठकस्यैकं
मित्रा, तथाऽपि तत्रैव पाचकत्वपाठकत्वे भिन्ने एव । एवमीश्वरतत्साक्षिणोः
जीवसाक्षिणोश्च न भेदः, विन्दु जीवतत्साक्षित्वरूपयोर्भेदोऽप्येव भेदः ।

(२) भेदः तस्येति पाठो गणुस्तके । सगुस्तके यदपि तथाऽपि तस्येति
पाठः । परञ्च तदमरतोऽप्यस्य तु त्रिगुणोत्पादि पाठः । सर्वे तु पुस्तकेषु-
तस्येवोपाधिनया तदुपहितत्वाप्यनेकभौचित्यात् कथं तदेकम् इति पाठः
दृश्यते, तथाऽप्यसन्नत एव सः प्रतिभानि । अतस्तदुपन्यासात्तस्याप्यर्थः—तथा
च तस्य-ब्रह्मादिभेदस्य, विशेषणभेदमूलत्वात्तद्वेदे च तस्या मायाया
एव उपाधितया तदुपहितत्वाप्येकभौचित्यात्कथं तदेकम्—ब्रह्मादिभेदोत्पत्त्या-
द्युपेत्यादिर्देवः ।

न तु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः ॥

स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरज-
स्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरइत्यादिशब्दवाच्यतां लभते ॥

नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजा
येय' छा० ६।२।१ इत्यादिना सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्या-

कृतबौधिरयात्कथं तदनेकतेत्याशङ्क्य यथा मायोपाधिगनगुणभेदाभिप्रा-
येण तदनेकत्वव्यपदेशस्तथा तद्व्रतगुणावच्छेदेनेषरभेदो, न ॥ वस्तुत
इत्याशयेनाह-स चेति । उपाधिपदमत्र विशेषणवरम् । तथा च मा-
यावच्छिन्नेश्वरचेतन्यमेवोद्भूतसत्त्वगुणमायावच्छिन्नं पालयितृ-विष्णु
नारायणादिशब्दवाच्यतां लभते, तदेवोद्भूतरजोगुणमायावच्छिन्नं स
हृ-ब्रह्म-विषात्रादिशब्दप्रतिपाद्यतां लभते, त'वेद्भूततमोगुणमा-
यावच्छिन्नं सद्गुरु-महेश्वर-ब्रह्मादिशब्दाभिधेयतामधिगच्छति । अथ
योह खलु वा वास्य राजसोऽशोऽसौ योऽयं ब्रह्मा, अथ योह खलु वा
वास्य तामसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा, अथ योह खलु वा वास्य सात्त्वि-
कोऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुरिति मैत्रेयोपनिषदि तपैवावगतेरित्यर्थः ।
उपास्य तु त्रिगुणमायावच्छिन्नमेव विष्णुमहेश्वरशेखरेशदिनेशदुर्गारूपेण
स्थित न त्वेकैकगुणप्रधानमायाविशिष्टमुपास्य तस्य निरङ्कुशोऽर्थस्य
स्वाध्यासादिति द्रष्टव्यम् ।

(१) नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे सृष्टिपूर्वखलीनवप्रतिपादनात्
स्यानादित्वं बाधितम्, तस्य सादित्वे ईश्वरस्याप्यनादित्वं बाधितमिति
शङ्कते-नन्विति । यथाऽमिष्यप्रधानं करणरूपे सादित्वेन तत्प्रति-

(१) समानाधिकरणसङ्गोऽयम् । तथा च ईश्वरसाक्षिणो ईश्वरस्य सृष्टिपूर्वसत्ति-
वत्वप्रतिपादनात् कालिनावधिरहितस्वस्यानादित्वस्याभाव ईश्वरसाक्षिणि तस्य
सृष्ट्यस्य सादित्वे तद्विशिष्टस्वेश्वरस्यापि सादित्वमिति शङ्कते-नन्विति ।

गन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते ? । उच्यते । यथा
 येन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य
 भेदा जायन्ते, तथा सृज्यमानप्रागिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधि-
 भूतमायाया वृत्तिविशेषा(१) इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं
 पालयितव्यमिदमिदानीं संदत्तव्यमित्याद्याकारा जायन्ते ।
 तासां च वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि सादी-
 त्युच्यते । एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम् । प्रत्य-
 क्षत्वं च श्रेयगतं क्षप्तिगतं चेति निरूपितम् ॥

तत्र क्षप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चिरर(२)मेव
 विम्बितजीवसाक्षिस्वरूपज्ञानस्यापि सादित्वं तपेशणाद्यभिप्रायकमाया
 वृत्ते सादित्वा तत्प्रतिबिम्बितेश्वरसाक्षिचैतन्यस्यैशणादिज्ञानस्वरूप
 स्यापि सादित्वमतो न तयो स्वतोऽनादिरवे बाधकमिराशयेनाह-
 उच्यते इति । एवं साक्षिद्वैविध्यप्रतिपादनात्तस्यैव तत्प्राप्त्यनुगतस्य
 ज्ञानत्वात्प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यमपि सिद्धमित्याह—एवमिति । एवं साक्षि-
 द्वैविध्यनिरूपणाज्जोवैधसाक्षिजन्यप्रत्यक्षभेदेन प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वैविध्यं
 सिद्धमिति तु न(२) रम्यं क्षप्तिगतं प्रत्यक्षत्वं चित्तमेवेत्युक्तप्रत्यक्षविरो-
 धात् । कश्चिद्विशेषमभिधातुं वृत्तमनुवदति—प्रत्यक्षत्वमिति ।

तत्र—श्रेयगतक्षप्तिगतप्रत्यक्षत्वयोर्मध्ये । नन्वनुमित्वादावतिष्ठान-

(१) जायन्त इत्यनेना-वयः ।

(२) वस्तुतस्तित्वमेव रम्यं तच्च प्रलभ्य पुनर्दिशिषमिति प्रह्वानुसारात्
 तत्र जीवसाक्षीति पदस्य जीवसाक्षिजन्यप्रत्यक्षत्वोचितं दर्शितमवस्था-
 रमाभिः । उक्तमेवविरोधविमोक्षिणाऽपि वृत्तिप्रत्यक्षत्वेत्यपि दर्शितम् ।

(३) चित्तव-रूपप्रकाशत्वम् । न चास्य लक्षणास्य भवेत्प्रतिन्यासि, भव-
 दानस्यापि स्वांशे (कानांशे) प्रत्यक्षत्वा सामान्यलक्षणात् एवमेवाह । विशेष-
 लक्षणास्वाभिप्रायान्निरासस्तु मूलकृतैव न साक्षित्वविशेषोपादेन करिष्येति ।

र्वतो वह्निमानित्यादावपि बहुधायाकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्माशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात् । तत्तद्विषयांशप्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव । तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः, भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात् । यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणवक्तव्यं तदा (१) पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याधितत्वं विषयविशेषणं देयम् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य

मिरित्यारादयः सर्वत्रापि तत्तदाकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्माशे प्रत्यक्षत्वेन सर्वस्यापि ज्ञानस्य लक्ष्यत्वाज्जातिव्याप्तिरित्याह-पर्वत इति 'यत्साक्षादपरोक्षाद् भ्रम' (इ० १-४-१) इत्यादिभ्रुत्या चित्तस्यैव प्रत्यक्षत्वमिमानाश्चिरूपस्य ज्ञानस्य स्वात्माशे स्वप्रकाशतया सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । नन्वनुमित्यादौ प्रत्यक्षत्वव्यवहारः कुतो नास्तीत्यारादयः तत्तद्विषयाशनिर्दिष्टप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्य पूर्वोक्तस्याभावादित्यारादेनाह-तत्तदिति । ननु योग्यविषयस्य स्वगोचरवृत्त्युपहितप्रमादुचैतन्यसत्ताऽतिरिक्तसत्ताग्रन्थस्य (२) शुक्तिरूप्यादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्याराह पाद-तस्येति । प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणे भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनमनुपपन्नं मत्वाऽऽह-यदेति । प्रत्यक्षप्रमाया-शेयगतस्य समर्थप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । नन्वव्याधितत्वं पारमार्थिकत्वम् ? इतः सत्त्वमात्रम् ? नायं, घटादिज्ञानेऽन्या (३) हेतुः । न द्वितीया, शुक्तिरूप्यादिज्ञानेऽतिव्याप्तेस्तादवस्यादित्यारादयः संसारदशायाम-

(१) उपलक्षणे पूर्वोक्तमवधारितत्वमिति पाठः, स चायुक्तः अवधारितविशेषणस्य पूर्वमनुकत्वात् ।

(२) शुक्तिरूप्यादिज्ञाने इति पाठो गणुलके । अस्मिन् पाठे स्वगोचरेत्वादिशुक्तिरूप्यादिविशेषणम् । तथा च तत्र 'पूर्वोक्तलक्षणत्व' इति शेषः पूर्वोक्तः । पूर्वोक्तलक्षणस्य अनिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(३) वेदान्तमते घटादीनामपि नापि उच्यते ।

लक्षणाभावात्प्रतिव्याप्तिः ॥

ननु (१) विसंवादप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि
प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नजतादिविषयत्वे न प्रमाणम्.
देशान्तरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्विषयत्वसंभवादिति चेत्
न । तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं

बाधितत्वं विवक्षितमित्याह-शुक्लोति । भ्रमस्य-भ्रान्तिज्ञानस्य ।

भासिकत्वं प्रतीति कालमात्रवृत्तिरित्य(२) अनिर्वचनीयत्वमिति यावत् । तथा
च तदानीमनिर्वचनीयं रजताद्युत्पद्यते तस्य शुचिज्ञानशाम्यत्वात् तज्ज्ञा-
नस्य बाधितविषयकत्वमिति भावः ।

इदमसहमानोऽन्यथाहयातिवादो राहते-नन्विति । यद्यपि वि-
संवादप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानं सिध्यति, तस्य च विषयं विनाऽनुपपत्तिस्त-
द्विषयं साधयति, तथाऽपि च विषयः प्रातिभासिकस्तरकालोत्पन्न इत्य-
त्र नास्ति प्रमाणमित्याह-विसंवादीति । यद्विषयकप्रवृत्तिस्तस्य लाने
तस्याः संशयित्वमलामे तु विसंवादित्वं, तच्च भ्रान्तिजन्यप्रवृत्तेरित्यर्थः
ननु विषयान्तरानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह-देशान्तरीयेति
असन्निकृष्टदेशान्तरीयं वस्तु न प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यमिति दूषयति-
नेति । असन्निकृष्टस्य भ्रमे भानं नोपपद्यते प्रत्यक्षसामग्र्याः सन्न-
िकर्षप्रदितरवेन तद्रहितस्य प्रत्यक्षविषयत्वायोगादिति भावः । नन्वस्तु
अलौकिकः सन्निकर्ष इत्याशङ्क्य ॥ च किं सामान्यारम्भ

(१) विजला प्रवृत्तिर्विसंवादिनो यथा तोयमुष्ण्य मरोचिषु मृष्टस्य
पिपासोः । तद्वत् प्रवृत्तिः संशयिनी यथा गात्रे जले पिपासोरिति ।

(२) अनिर्वचनीयत्वमिति गणुस्त्वके नास्ति ।

तत्र प्रत्यासत्तिः, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव बहुधादेः
प्रत्यक्षत्वापत्तायनुमानाद्यच्छेदापत्तेः ॥

किं वा ज्ञानरूप इति विकल्प्य नाय । तत्र प्रमाणाभा(१)वात् । सति
कृष्टधूमादिकमेव प्रत्यक्षविषयीभूतं न तु तन्मानं येन सामान्यं प्रत्या-
सत्तिरिति कल्पना स्यादिति प्रथमपक्षपरिहारं मनसि निधाय द्वितीयं
पक्षं परिहरति-न चेति । तत्र-ग्रान्तप्रत्यक्षविषये । ज्ञेयेन रजसा-
दिना ज्ञानमेव सत्तिकर्ष इति, न च प्रमाणाभावादिति भावः । विपक्षे
बाधकं हेतुमाह-ज्ञानस्येति । तत एव-ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरेव ।

(१) तत्र प्रमाणाभावादिति । अयमाशयः—महानसे बहिर्धूमयो-र्वा
सिद्धिप्रसङ्गसमये धूमत्वेन बहिर्त्वेन च सकलधूमवद्विष्यक्तीनामुपस्थितिर्जायते,
तस्याधोपस्थितौ सकलधूमवद्विष्यक्तीना-व्याप्यव्यापकभावो गृह्यते नो चेन्न
ज्ञानसीयधूमवद्विष्यत्वा पर्वते धूमदर्शनानन्तरमनुमितिर्न स्यात्, अतो
भासिप्रसङ्गसमये सकलव्यक्त्युपस्थितये सामान्यलक्षणा स्वोक्तार्थेति तार्किका ।
अत्र वदाम-धूमत्वेन बहिर्त्वेन च सकलधूमवद्विष्यत्वापत्तिश्चेत् सामान्यलक्ष-
णया स्यात् सर्वेषां सर्वज्ञत्वमयत्तलम्भम् । तथा हि, सामान्यलक्षणा नाम
प्रत्यासत्तिः सन्निकर्षविशेषः, स चेदसन्निहितविषयेऽपि भवति अथ च भूतमा
त्रैवर्तमानयावद्यस्या आत्मानं सनुनक्ति किमवशिष्टमसार्वभूतप्रयोजनवर्जितम् ।
तथा चेद्वरोऽसीति दृष्टविरुद्धमपि कल्प्यम् । वस्ते निवारकः स्यात् । अस्मा-
भिस्तु सन्निदिनधूमादिसमुत्पत्तयः चतुष्व-अतीतानागनासन्निहितवर्तमानविषय
समर्पणे सामर्थ्यत्रोपलम्भम् । दृष्टिविरुद्धं तत्त्वल्पमवस्ते सादृशविनिर्मितये
तत् । कथं तर्हि वेदान्तसमये महानसीयधूमवद्विष्यत्वा पर्वते तदनुमानमिति ।
शृणु समाहित सन् । भासिप्रसङ्गकाले महानसे महानसीयधूमवद्विष्यो गोष्ठे
गोष्ठोपयोद्य तयोरेव व्याप्यव्यापकभावो गृह्यते, गृह्यते चतुःशतपृष्णं व्याप्य
व्यापकभावे सामान्यतो धूमवद्विषय तदनुमिनोति । यथा धूमो बहिर्-व्या-
प्य महानसादिषु तथोपलम्भात् पृथिवीव्याप्यगन्धवत् इति । ननु महानसा
दिबुद्धिप्रत्यक्षधूमे बहिर्त्वात्तस्य गृह्यतत्वात् देशात्तरीयकालान्तरीयस्यानु-
पस्थितत्वाच्च धूमो बहिर्-व्याप्यो न वेति सङ्गो न स्यात्, सामान्यलक्षणया च
सकलव्यक्त्युपस्थितौ देशान्तरीयादिषु बहिर्निरूपितव्याप्तिर-देहो भविष्यतीति

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवानामभावे शुक्लो रजं
तवापि रजतमुत्पद्यते इति चेत् । सच्यते । न हि लोक
सिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका, किन्तु विलक्ष-
णैव । तथा हि काचकामलादिदोषदूषितलोचनस्य पुरो-
वर्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकविक्रयकारा काचिद-
न्तःकरणवृत्तिरुदेति तस्या च वृत्ताविदमवच्छिन्नं चैतन्य
प्रतिबिम्ब्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्निर्गमनेनेदमवच्छिन्नं
चैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भव-

अलौकिकाऽपि प्रत्यक्षसामग्री अनुमितिसामग्रीतो बलवती, सापश-
दिति भावः ।

नन्वेवं तर्हि अपूर्वरजतोत्पत्तिपक्षोऽप्यसन्नतो रजतोपादानलौकि-
कतदवयवभावात् । अलौकिकानां तेषां तदुपादानत्वे प्रमाणाभावादिति
शङ्कते—नन्यति । अन्यथा तदुपादानभावात्पारिष्येभ्याद्रजतोत्पत्त्य-
ङ्गीकारस्यावश्यकत्वात्तदनुकूला तस्सामग्री कल्पनीयेति समाधानं प्रति
जानीते—उच्यते इति । लौकिकोपादानाभावात् रजतोत्पत्तिर्न सम्भ-
वतीति न साम्प्रतम्, उपादानोपादेययोः सादृश्यावश्यमभावादलौकिक-
रजतोत्पादने न लौकिकसामान्यपेक्षेत्वाद्—न हीति । तदुपतिरि-
क्तसामान्यभावात्तदुच्छति—किन्त्यति । यदा प्रातिभासिकं रजतं
लौकिकरजतविलक्षणं तथा तदुत्पादिकं सामान्यपि लोकप्रसिद्धसामग्रीतो
विलक्षणैवेत्युत्तरमाह—विलक्षणेति । तर्हि तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्यपे-
क्षायां प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति—तथा हीति । तत्र—चैतन्ये प्रतिबि-

षेत्र । समानप्रकारनिश्चयस्यैव संज्ञाविरोधित्वात् । श्रुमो बद्धिः प्राप्यो न वेत्या-
कारसंज्ञस्य बद्धिप्राप्यो भूय इति नियम एव विरोधो । अतः सामान्यदृष्ट-
णाऽस्वीकारेण महान्तारां तत्तद्वस्तुत्वेन सामान्यविरुद्धनिश्चये तत्प्रति-
सामान्यतो भूतत्वेन निश्चयभावात् संज्ञानुपपत्तिरिति संशयः ।

ति । ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा (१)शुक्तित्व-
प्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादिसादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधित-
रजतसंस्कारसधोचीना काचादिदोषममग्रहिता रजतरूपा-
र्याकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च (२)परिणमते ॥

ध्विते सति । पूर्वोक्तरीत्या—तद्व्यादकमित्याद्युक्तरोत्या । ततश्च—
त्रिविधचैतन्याभेदसम्पन्नान्तरस्थ । अविद्या—रजतरूपार्याकारेण
रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते इत्यन्वयः । ननु अविद्याया एवा-
काशादिप्रपञ्चोपादानत्वाभ्युपगमात्प्रतिज्ञाहानिरित्याद्यङ्गानिरासाय प्रमातृ-
चैतन्येत्यादिविशेषणद्वयम् । ननु यथाज्ञाविद्या सर्वदा यथोक्ताकारेण
कुतो न परिणमते इति चेत्, निमित्तकारणविरहादित्यभिप्रेत्य निमित्त-
कारणमाह—रजतसंस्कारेति । यद्यपि संस्कारोऽपि सर्वदा वर्तते,
तदाऽप्युद्बोधितस्य निमित्ततेत्यभिप्रेत्येकम्—चाकचिक्यादोति ।
चाकचिक्यादेः सादृश्यस्य सन्दर्शनेन समुद्बोधितो रजतसंस्कारस्त-
ल्लक्षणया सामान्या सहकृता । ननु चाकचिक्यादिसादृश्यसन्दर्शने नील-
पृष्ठत्रिकोणताऽदर्शने च किं निमित्तमित्यपेक्षायामाह—काचादोति ।

(१) विद्यदायुपादानाविषातो वेत्तुं विषयचैतन्यनिष्ठा
शुक्तित्वप्रकारिकेति विशेषणद्वयम् । विद्यदायुपादानमूलाविद्या तु चिन्मात्रा-
श्रिता चिन्मात्रविषया निर्विकल्पकज्ञाननिर्वन्ता च, इवन्तु तूलाविद्या शुक्त्य-
वच्छिन्नचैतन्याश्रितरजतमित्रा या शुक्तिसन्निष्ठ यच्चशुक्तित्व तत्प्रकारिका
सविकल्पकज्ञाननिर्वन्ता चेति वेत्तुं शक्यम् ।

(२) अविद्या प्रातिभासिकरजनाकारेण—तज्ज्ञानाकारेण—रजताकार-
वृत्तिरूपेण च परिणमते इत्यर्थः । वृत्तेरेव ज्ञानशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।
अविद्यायाः वृत्ताकारपरिणामप्रयोजकस्तु, इन्द्रियाणामनिर्वचनीयरजतेन
सन्निदर्शमादाय करणासङ्कलनेन साक्षिणा तत्प्रसादकत्वायोगात् तद्वानास-
म्भवो यतः यतः साक्षिणा प्रातिभासिकस्य भासनाय—साक्षिसम्बन्ध
एवेति शेषम् ।

(१) परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः ।
विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः । प्रातिभा-
सिकरजतं चाविद्यापेक्षया परिणामः चैतन्यापेक्षया विवर्तः

नेत्रनिष्ठकाचादिदोषसंयुक्ता परिणामत इत्युक्तम्, तत्र कितञ्चनः
परिणाम इत्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह-परिणाम इति । यदभिसं द्यप्य-
मुत्पद्यते तदुपादानकारणम् । तेन तमा सत्ता यस्य कार्यस्य तथा,
भूतकार्यस्यापत्तिः यथोक्तकार्याकारेणोद्भवः, यथा व्यावहारिकसत्ताक-
दुग्धे तत्समसत्ताकदधिस्पृक्षार्यापत्तिरित्यर्थः । विवर्तेऽनिश्चास्तिवारणाय
समसत्ताकेति । समसत्ताकपदव्यावर्त्यत्वाद् वक्ष्यमाणोपयुक्तत्वाच्च ।
विवर्तं लक्षयति-विवर्तो नामेति । उपादानाद्विषमा सत्ता यस्य
कार्यस्य तदापत्तिः । परिणामेऽतिव्याप्तिनिरासाय विषमसत्ताकेत्यु-
क्तम् । प्रातिभासिकरजतादेः परिणामत्वं विवर्तत्वं चास्तौत्साह-प्राति-
भासिकेति । नन्यविद्यापरिणामस्य रजतस्याविद्यायां तादात्म्यवन्व-
न्येन वर्तमानस्य चैतन्ये तत्सम्बन्धेनावर्तमावृताचैतन्योपादानद्वन्वा-
सम्भवार् कथमुक्तविवर्तता (२) रजतस्य ! इत्यशङ्क्य अप्रियापरिणा-
मस्य तद्विष्ठाताभितत्वनियमाशोऽप्युदाह इत्याह-अप्रियेति ।

(१) पादौ सत्ता उपादानस्य तादृशसत्ताककार्यापत्तिः परिणाम
इत्यर्थः । यथा व्यावहारिकसत्ताकानां तन्मूलां व्यावहारिकमत्ताकपटमात्रापत्तिः
सा परिणामपदवाच्या । पारमार्थिकसत्ताकस्य ब्रह्मो उपादानरूपस्य सत्तायाः
विषमा—व्यावहारिकी विषयादेः, प्रातिभासिको चुक्तिरजतादेः-सत्ता येषा-
नानि उपादानविषमसत्ताकानि, तानि च कार्यानि चेति तेरानामपत्तिरपि ।
तथा च ब्रह्मणो विषयाद्विषमस्य विवर्तोपादानत्वं निनिष्ठमप्येति 'महतिश्च
प्रतिपादयन्वानुपरीपात' म० छ० १-४-२३ इति न्यायात् । परिणामुपा-
दानन्तु मायेव, सा च वचिष्ठुण कथिन्मूलेत्यन्वदेतत् ।

(२) कथमुक्ता येन्यविवर्तता रजतस्य इति पाठेन साम्बन् । भवता
भारवैर समासपूरया वक्तव्य-येन्यस्य विवर्तता उक्तविवर्तता सा कथमित्ये-
कोऽर्थः कार्यः ।

इति चोच्यते । (१) अविद्यापरिणामरूपं च तद्रजतमविद्या-
धिष्ठाने इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्तते । अस्मन्मते सर्वस्यापि
कार्यस्य स्रोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात् ॥

(२) ननु चैतन्यनिष्ठस्य रजतस्य कथमिदं रजतमिति
पुरोवर्तितादात्म्यम् ? उच्यते । यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य
सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपालम्भः शरीरस्य सुखाद्यधिकरण-
तावच्छेदकत्वात्, तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यधिष्ठान-
तया इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमोऽवच्छे-
दकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते ।

नन्वेवं तर्हि पुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययानुपपत्तिरिति शङ्कते-नन्वि-
ति । अविद्यापरिणामस्याविद्याधिष्ठानाश्रितत्ववच्चैतन्याध्यस्तस्य रज-
तादेः तदवच्छेदकपुरोवर्तितादात्म्यप्रत्ययोपपत्तिरित्याशयेन समाधत्ते-
उच्यत इति । धातुणोऽहं सुखी मम देहः सुखीत्येवं शरीरनिष्ठत्वेन
देहस्यात्मनि सुखाद्युपलम्भवच्छेदकत्ववदिदमवैतन्ये रजताध्यायस्वा-
वच्छेदकत्वादुक्तप्रत्यय उपपद्यत इत्याह—तथा चैतन्येति ।

नन्विदमवच्छिन्नचैतन्याध्यस्त रजतादेः साक्षिष्यन्यस्ततया तस्य
केवलसाक्षिवेदता । सुखादेरिवानन्यवेदता च (३) साम्प्रदायिकैरुच्य-

(१) यथा तन्तुपरिणामस्य पटस्य तन्तुदेशत्वम्, तथा अविद्यापरिणामस्य
शुक्तिरूपस्यापि अविद्यादेशत्वम् । अविद्या च चैतन्यनिष्ठा, तथा च शुक्ति-
रूपस्यापि चैतन्यनिष्ठत्वमुचितमिति भावः ।

(२) ननु अग्रे मूलस्थतन्तुषु विद्यमानस्य पटस्य प्रत्यक्षकाळे रवेदानीं
पट इत्याकारो यथा तथा चैतन्यनिष्ठाविद्यायां वर्तमानस्य शुक्तिरूपस्य चैत-
न्ये रजतम् इति प्रत्ययो भविष्यति, भवति ॥ इदं रजतमित्याशङ्कते—
नन्विति । सर्वव्यापिनः चैतन्यस्य इति प्रादेशिकत्वञ्च शुक्तिमित्याशयः ।

(३) पञ्चपादिकानार्यैः ।

तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहितचैतन्या-
भिन्नतया विषयचैतन्याध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यव्यस्तं
केवलसाक्षिवेशं सुखादिवदनन्यवेषमिति धोच्यते ।

ननु साक्षिण्यव्यस्तत्वेऽहं रजतमिति प्रत्ययः स्यात्,
अहं सुखीतिवदिति चेत् । उच्यते । न हि सुखादीनामन्तः-
करणवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यव्यप्रयुक्तम् अहं सुखीति
ज्ञानम् । सुखादीनां घटादिष्वच्छुद्धचैतन्य एवाध्यासात्, किन्तु
यस्य यदाकारानुभवाहितसंस्कारसद्वृत्ताविद्याकार्यस्य तस्य
तदाकारानुभवविषयत्वमित्येषानुगतं नियामकम् ।

तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कारसद्वृत्ताविद्याकार्य-

माना कपमुपपत्त इत्याशङ्काह—तस्य चेति ।

ननु सुखादीनामवच्छिन्नदृक्कारीरनिष्ठत्वेनोपलम्भो न तर्पदा, अहं
सुखीत्यात्मनिष्ठत्वेनाप्युपलम्भदर्शनात् । तथा रजतादेरप्यन्तः साक्षि-
ण्यव्यस्तत्वाभ्युपगमादहं मनुष्य इतिवदहं रजतम्, अहं सुखीतिव-
दहं रजतवान् इत्येव वा प्रत्ययः कदापि कुत्रो न भवति इत्याशङ्कते-
नन्विति । न हि यत्र (१) यदध्यासस्तस्य तद्विद्याविद्याकार्यव्यप्रयुक्तं
तद्विद्यतवैव भानमिति नियमः सम्भवति, सुखदेर्घटादिष्वच्छुद्ध-
चैतन्यमप्यस्तत्वेऽप्यहं सुखीति प्रत्ययदर्शनाद् इत्याशयेन समाधत्त-
उच्यते इति । तर्हि घटादेः सुखादेः शुद्धरूप्यादेश्च तत्तत्प्रतीति-
विषयत्वे पृथक्पृथक् नियामकमुतैकमिति शृच्छति-किन्विति ।
नाना नियामकाभ्युपगमे यौरवादनुगतैकनियामरस्वीकार उचित
इत्युत्तरमाह यस्येति ।

एकनियामकं सर्वत्र योजयति-तथा चेति । निरुत्तानुगतनि-

(१) यदध्यानाप्यास इति पाठो गुप्तलये ।

त्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वम् । अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादन्तःकरणादेरहमाकारानुभवविषयत्वम् । शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वादुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथा चोभयविघोऽनुभवः इदं शरीरमहं देहोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मण इदं चक्षुरहं कान इहं श्रोत्रमहं बधिर इति ॥

प्रकृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेऽपि इदं रजतमिति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयता, न त्वहं रजतमित्यहमाकारानुभवविषयतेत्यनुसन्धेयम् ॥

यामके सति अयं घट अहम्, इतीदमाकारानुभवस्याहमाकारानुभवस्य च स्पष्टत्वमभिन्नेयोभयविधाकारानुभवमावेदयति—तथा चेति । यस्योभयविधानुभवस्य विषयत्व देहेन्द्रियादे स चोभयविघोऽभव एवमित्यर्थः ।

निरुक्तनियामकं प्रकृते ये जयति—प्रकृते चेति । यद्यपि शुक्तिरूप्यादेः प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमंशावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वमस्ति तथाऽपि तत्सङ्कारिकारणम् इदं रजतमित्यादिसत्परजतस्थलीयेदमाकारानुभवाहितसंस्कार (१), अतः तस्येदमाकारानुभवविषयत्वं न त्वहमनुभवविषयत्वमिति भावः ।

मन्वस्तु शुक्तिरूप्यस्येदमाकारानुभवविषयत्वं तथाऽपि न तद्विषयाऽविद्यावृत्तिराश्रयणीया, (२) तस्य साक्षादनादृतसाक्षिसम्बन्धि-

(१) संस्कारं तत्सङ्कारिकारणमित्यन्वयः ।

(२) शुक्तिरूप्यस्य ।

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्सात्तिसम्बन्धितया
भानसंभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृत्तेरभ्यु-
पगमः किमर्थः ? इति चेत् । (१)न । रजगोचरवृत्त्युपहित-
चैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षरूपतया रजतस्या-
परोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात् ॥

तथाऽपरोक्षभानसम्भवादिति स्वयूच्यः (२)शङ्कते-नन्वेवमपीति ।
यद्यपि सादृश्यस्तरजतस्य साक्षिचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वमस्ति,
तथाऽपि न तस्यापरोक्षत्वं सम्भवति साक्षिचैतन्यस्य रजतगोचर-
वृत्त्युपहितत्वाभावात् तस्मात्तदपरोक्षतार्यमविद्यावृत्तेरावश्यकतेति समा-
धत्ते-नेति । चैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य—चैतन्याभिन्नस-
त्ताकत्वस्य ।

नन्वेवमेकं सन्धातुं प्रवृत्तस्यापरं हीयत इति न्यायापातः, रज-
तापरोक्षतासिद्धयेऽविद्यावृत्त्यभ्युपगमे आभाकरमतवद्विशिष्टज्ञानभ्यु-
पगमप्रसङ्गेन रजतज्ञानस्य भ्रमत्वहानात् । आभाकरमते हि इदं रज-
तमित्यत्र ज्ञानद्वयमङ्गीकृतम् । तत्रैवमिति पुरोवर्तिविषयमनुभवात्मकं
ज्ञानं रजतमित्यस्य भ्रमरजतविषयं स्मरणारम्भकम्, अतो वस्तुद्वयता-
दात्म्यावगाहिविशिष्टज्ञानं क्वपि नास्तीति सर्वमपि ज्ञानं यथार्थमेवेति
भ्रमज्ञानासिद्धिः, तद्वद्भवन्मतेऽपि (३)वृत्तितद्विषयभेदाभ्युपगमे पारु-

(१) गपुस्तके न इति पदं नास्ति । टीकाऽनुरोधादपि रक्षमेव ।

(२) वरापुस्तकयोः स्वयूची इति पाठः, गपुस्तके स्वयूच्यमिति पाठश्च ।
स्वयूच्यः सिद्धान्त्येऽदेदीन्यर्थः ।

(३) तरया वृत्तेर्विषयः तद्विषयः वृत्तिश्च तद्विषयश्च वृत्तिविषयो तयोर्भे-
दाभ्युपगमः तस्मिन् । वृत्तिभेदो यथा एषा इदमावारा अपरा रजतज्ञाना-
वारा । विषयभेदो यथा व्याघायाः पुरोवर्ति वस्तु विषयः भन्वाया अविद्या-
परिणामरूपं प्राणिमासिकं रजतमिति ।

(१) नन्विदं वृत्ते रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयम्बे-
गुरुमतवद् विशिष्टज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानसिद्धिरिति
चेत् । न (२) । वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिध्या-
वस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन (३) भ्रमत्वस्य स्वीकारात् । अत एव
साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यानियमाद् अप्रा-
माण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम् ॥

इयत्तादात्म्यावगाहोक्तज्ञानानभ्युपगमाद् भ्रमज्ञानं न सिध्यतीति स एव
शङ्कते—नन्विदमिति । वृत्तिभेदेऽपि नास्ति ज्ञानभेदस्तयोरेकदेश-
स्वरूपेण तदप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकत्वान्मैवमित्याह—नेति । यत एक-
स्यैव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यवस्तुविषयत्वमत एव तस्याप्रामाण्योक्तिः
साम्प्रदायिकानां सङ्गता इत्याह—अत एवेति ।

(१) इदमाकारा पुरोवर्तिविषयाऽन्तःकरणवृत्तिरेका प्रातिमासिकरजत-
विषयाऽविषयावृत्तिरपरा । तथा च यथा व्यस्ताश्रयेषु पत्र-शुष्कपत्र-भ्रमर-
जपाकुसुमेषु गृहमार्गेर्हरित-पीत-नील-रक्तवर्णेन जात्वपि भ्रमरे चित्ररूपी
भ्रमर इति विशिष्टबुद्धिः, तथैव इदं रजतमिति विशिष्टबुद्धिर्मित्रविषयान्या
वृत्तिर्न्यामैव भविष्यतीत्याहोक्तपुरमिप्रायः ।

(२) न इति पदं गपुस्तके नास्ति । टीकायाञ्चालयेव ।

(३) ननु इदं रजतमित्यत्र वृत्तिद्वयं स्वीकृतं पूर्वग्रन्थे तत्रेदमाकाराऽन्तः-
करणवृत्तिरेका तथा च पुरोवर्ति वस्तु गृह्यते, इदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठशुक्ति-
त्वाविधायाः परिणामरूपा वृत्तिर्द्वितीया तथा च रजनं गृह्यत इति वृत्तिद्वयेन
विषयद्वये गृहीते ज्ञानद्वयमेवेदं तथा च रजनमिदमित्येकं ज्ञानं भ्रमात्मकमिति
सिद्धान्तो भज्येन प्रामाण्यमनप्रवेशश्च स्यादिति चेत् । मित्रविषयकवृत्त्योर्मे-
देऽपि तयोः प्रतिबिम्बितस्य चैतन्यस्यैक्यात् । प्रत्यक्षस्थले सर्वत्र वृत्ति-प्रमाद-
विषयावच्छिन्नचैतन्यानां पूर्वोक्तप्रणाख्या देखावद्यम्मावात् तस्य च प्रत्यक्ष-
ज्ञानस्य व्यावहारिकसत्येन पुरोवर्तिवस्तुना प्रातिमासिकेन रजनवस्तुना च
तादात्म्यावगाहितया विशिष्टज्ञानत्वं भ्रमत्वं च सिद्धमिति ।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमप्यविद्याकार्यमध्यत्वं चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यमिति चेत् । न । त्वन्मने सत्यस्याविशिषेऽपि केषाञ्चित्त्वग्निकत्वं केषाञ्चित्त्वान्नित्यमित्यत्र यदेवं नियामक तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि । यद्वा पटाद्यध्यासे अविवक्षितो दोषत्वेनापि हेतुः, शुक्तिरूप्याद्यध्यासे तु काचादयो दोषा अपि । तथा चागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अत एव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात्प्रातिभासिकत्वम् ॥

ननु स्वप्नस्थाने पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यव-

नन्वेवं महता प्रयासेन शुक्तिरूप्यरथाविद्याकार्यत्वाप्यस्तत्त्वसाधने देशान्तरीयरजताद्वैलक्षण्यमिष्यर्थम् (१) तच्च न संभवति, भवत्सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतादेरपि तथात्वाभ्युपगमात् (२) । तथा चेत्पलभ्यमानवैलक्षण्ये कं हेतुरिति नैयायिकं शङ्कते—ननु सिद्धान्त इति । स्वप्नतै सत्यस्याविशेषेऽपि शब्दज्ञानेच्छादीनां क्षणिकत्वं पटादीनां स्थाविरिति वैलक्षण्ये यन्नियामक तदेव ममाप्यस्तिवति एतद्वदिति—नेति । द्वातन्तरोपलम्भानुपलम्भदिकमादिपदेन रक्षते । तथा च पञ्चदशेऽपि दोषपरिहारदोः समत्वादेवस्य नियमोऽनुपपन्नः (३) इति भावः । नम त्वन्यदपि वैलक्षण्यं नियामकमित्याशयेनाह—यदेति । अत एव—आगन्तुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रये अस्मादेव ।

ननु स्वप्नोपलब्धरथादीनां प्रातिभासिकरथाभ्युपगमे तेषां तात्त्विकोत्पत्तिराद्यः । सा चानुपपत्ता स्मरणमात्रेण सत्यव्यवहारोपपत्त्या सृष्टिरूपनानीचिन्यादित्यस्यातिशयो शङ्कते—ननु स्वप्नेनेति । प्रती-

(१) कृतमिति शङ्कः । (२) अविवक्षितोत्पत्त्याप्यस्तत्त्वसाधनमादित्यर्थः ।

(३) 'यद्योमयोः समो दोष परिहारस्तयोः सम' इति न्यायात् ।

ह्यारोपपक्षौ न रथादिसृष्टिकल्पनं गौरवादिति चेत् । न ।
रथादेः स्मरणमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि ह्यप्ने रथमद्राक्षमि-
त्याद्यनुभवविरोधापत्तेः, 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'
बृ० ४ । ३ । १० इति रथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधाप-
त्तेश्च । तस्माच्छ्रुतिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोऽपि प्राति-
भासिकाः यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्ते ॥

तिविरोधान्मैवमित्याह-नेति । स्वप्ने रथादेः स्मरणमात्रमस्तीत्ययुक्तं,
रथं पश्यामि शीतं शृणोमोत्थायानुभवविरोधान् । ननु दोषवशान्
स्मरामीत्यस्य (१) प्रमोषान्पश्यामीत्याद्यानां प्रतीतिरित्याशङ्क्याह-
स्यमम इति । दोषनिवृत्तिकालेऽपि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्येव प्रतीतिर्न तु
स्मृतवानिति प्रतीतिरत उक्तप्रत्ययमन्यवहारस्य न स्मृतिमात्रादुपपत्ति-
रिति भावः । अत्रानुभवपदं प्रतीतिपरम् । ननु आप-क्षलीनप्रतीति-
रपि न विरुद्धवते, स्वप्ने स्मृतेरनुभवाकारणयोत्पद्यत्वेन तथैव पराम-
र्शोऽपित्याह, तस्मादौरदमस्तरथादिसृष्टिर्न कल्पनीयेत्याशङ्क्याह-
अथेति । अ प्रज्ञाप्रदकर्मोपरमे स्वाप्नभोगप्रदकर्माभिन्यक्त्यनन्त-
रम् । रथान्-रथयोगान् तदुपकरणभूतानस्वादीन, तद्योन्यमार्गाश्च
सृजत इति तत्सृष्टिप्रतिपादकश्रुत्या गौरवस्य प्रामाणिकतया वृत्तप्रती-
तेरन्यथानयनमयुक्तमिति भावः । उक्तश्रुतिविरोधादन्यथाहमातिरूप्य-
मुक्तेति मनसि निधायोपसहरति-तस्मादिति । प्रातिभासिकपद-
विवरणं यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्त इति-प्रतिभासनियतसत्ताया-इति
यावत् ।

ननु शुक्तिरूप्यादेर्यथा पुरोवर्ति वस्त्वधिष्ठानं तथा स्वप्नस्यादेर-
प्यधिष्ठानं वक्तव्यम् । तर्हि चैतन्यम् ! उत देशविशेषः ? आद्येऽपि

(१) प्रमोषादिनि । मुष् स्तीये इत्यस्य रूपम्, अमानादित्यर्थः ।

ननु स्वप्रत्यायधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि
तदाऽसन्नितृप्तयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्य
तथा च रथाद्यध्यासः (१) कुत्रेति चेत् । न । चैतन्यस्य
स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्प्रतीयमानं रथाद्यस्तीत्ये

तर्हि शुद्धमुतान्त करणपरिच्छिन्नम् ? मेभयमपि, तयोरधिष्ठानत्वेन
प्रतीते । द्वितीयेऽपि स किं वाच्य उक्तं 'स्वाप्निक', ? । नायं, तस्मा
सन्नितृप्ततया प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वायोगात् । न द्वितीय, (२) अपि
नतयोपलभ्यमानस्यापि तस्य सन्नितृप्ततया प्रातिभासिकत्वावरयम्भा
नेनाधिष्ठानतापेक्षतया तत्त्वामोमादित्याशयेन शङ्कते-ननु स्वप्नेति
तदा स्वप्नावस्थायां रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि
सन्नितृप्ततयाऽनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यन्वय
प्रथमपक्षमवलम्ब्य परिहरति-नेति । ननु चैतन्यस्य पुरोवर्तित्व
प्रात्यवच्छिन्नज्ञानविषयत्वाभावात् कथमधिष्ठानता इत्याशङ्क्याह-स्व
यंप्रकाशेति । स्वप्रकाशपरप्रकाश्यसाधारणं ज्ञायमानत्वमेवाधिष्ठान
त्वप्रयोजकं सापवादिति भावः । ननु स्वयं प्रकाशस्यापि तस्य
तदा चिद्रूपेण भावं (३) रथादिजडाद्यधिष्ठानत्वनिर्वाहकं प्रतिकूलरूप
स्यात् । नाप्यानन्दरूपेण, तस्य मूलाज्ञाननिवृत्तिमन्तरा भावात्मभावा
दित्याशङ्क्याह-प्रतीयमानेति । अत्रायं स्य इत्यधिष्ठानतया प्रतीय

(१) कुत्रेति । निरधिष्ठानभ्रमायोगात् अधिष्ठानत्वेन प्रतीयमानरूप
देशविशेषस्यापि प्रातिभासिकरूपेण स्वभ्रमात् पूर्वमभावात् रथाद्यधिष्ठानाभा
वादेव रथाद्यध्यासाभाव इत्याशेषपुरभिप्रायः ।

(२) अधिष्ठानतयेति । स्वाप्नरथाद्यधिष्ठानतया उपलभ्यमानस्य तस्य
स्वाप्नदेशस्य पुरोवर्तित्वेन प्रतीयमानस्य प्रातिभासिकस्य पुनः अधिष्ठा
नतापेक्षानियमोत्तरस्याप्यधिष्ठानं निश्चिद्वक्ष्यमाणत्वतोऽनवरदेव अधिष्ठा
तीति भावः ।

(३) चिद्रूपेण भावमिति कर्तृपदम् । चिद्रूपेण भावमधिष्ठानत्वनिर्वाहकं न

प्रतीयते इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम् ।
देशविशेषोऽपि चिदध्यस्त प्रातिभासिकः । रथादाग्निद्रव-
प्राणत्वमपि प्रातिभासिकम्, तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् ।
'अहं गज' इत्यादिप्रतीत्यापादनन्तु पूर्ववन्निरसनीयम् ॥

स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित् ।

मानस्यापि देशविशेषस्य प्रातिभासिकत्वात्ताधिष्ठानतेत्याह—देशविशे-
षोऽपीति । किं च इन्द्रियप्राणत्वमपि तत्र कल्पितमित्याह—रथादा-
चित्ति । तत्र हेतुमाह—तदेति । ननु स्वप्नगजादधिष्ठानं यद्यपि
चैतन्यं, तथाऽपि तस्यान्तःकरणवच्छिन्नत्वमस्त्येव 'सद्यः स्वप्नो
भूत्वेन लोकमनुसंवरेत्' इत्यादिध्रुते । तथा चाहं गज इति प्रतीत्या
पत्तिरित्याशङ्क्याह अहं गज इति । पूर्ववदिति । यथा शुक्तिरज-
सादेरिदमाकारानुभवाहितसंस्कारसद्वृत्ताविद्याजन्यत्वाद्द्वै रजनमिति
प्रतीत्यापादानयुक्तं तद्वदहं गज इति प्रतीत्यापादानमपीत्यर्थः ।

ननु स्वप्नगजादेस्तत्कालोत्पन्नत्वमनुपपन्नं तेषामुपादानासम्भ-
वात् । न तावच्चैतन्यं तदुपादानं तस्यापरिणामित्वात् । नापि मूला-
विद्या, तस्यास्तत्तदवयवसापेक्षायां साक्षात्तदुपादानत्वासम्भवात् । नापि
तूलाविद्या(१), तस्यां बाह्यदेशवच्छिन्नचैतन्याधितायास्तत्त्वादित्याश-
ङ्क्याह—स्वप्नगजादय इति । मायापरिणामा—मूलाविद्योपादा-
नव्यः । न चैव सुषुप्तौ तत्प्रातिभासार्पितरिति वाच्यम् । रागद्वयदि

भवति आनन्दरूपेण मानमपि नाधिष्ठानत्वनिराहकमित्यन्वयः ।

(१) तूलाविद्या हि बाह्यदेशवच्छिन्नचैतन्याधिता स्वमाधिष्ठानम् ।
उक्तं अन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्याधिता । नाहं, बाह्यदेशस्यापि प्रातिभासिक-
त्वात् । नान्यथा, अन्तःकरणस्य गजादुपादानाविद्याधिष्ठानदे प्रमाणमा-
वात् । इदं सर्वमभिप्रेत्योक्तं नापीत्यादिना तत्त्वादित्येन । तत्त्वादित्यस्य
उपादानत्वादित्यर्थः ।

अन्त करणद्वारा तत्परिणामा इत्यन्ये ।

ननु गजादे शुद्धचेतन्याध्यस्तत्वे इदानीमधिष्ठानसाक्षात्काराभावेन जागरणोऽपि स्वप्नोपलब्धगजादयोऽनुरर्हन् । उच्यते । कार्यविनाशो हि द्विविधः—कश्चिदुपादानेन सह, कश्चिद्विद्यमान एवोपादाने । आद्यो बाधः । द्वितीयस्तु निवृत्तिः । आद्यस्य फारगमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः । विरोधिपृथुस्युत्पत्तिर्दोषनिवृत्तिश्च । तदिह गदासाक्षात्का

वनिमित्तकारणस्यान्त करणस्य (१) तदानीमभावात् । अन्त करणस्य निमित्तकारणत्वकल्पापेक्षया नरदासप्रतिज्ञापरिणामितकल्पने वाम इयमिमांशवत्तां पशमाह—अन्तःकरणेति ।

तन्वप्यस्तस्याधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यस्वनियमात् तस्मात्तदा राभावाज्जागरणे तेषामनुवृत्तिप्रसङ्ग इवाह इति शङ्कते ननु गजादेरिति । यद्यधिष्ठानसाक्षात्कार विनाऽप्यस्तस्य बाधो न सम्भवति तथाऽपि तं विनाऽपि तद्विदितिसम्भवाद् न तदनुवृत्तिप्रसङ्ग इति समाधानं प्रतिजानीते—उच्यते इति । बाधरूपासाभावेऽपि निवृत्तिरूपनाश प्रहो दर्शयितुं नाशद्वैविध्यमाह—कार्यविनाशो द्वीतिः । उपादानेन—अनागेन । आद्यस्य बाधतत्त्वस्य उपदानेन सह नाशस्य । तत् तस्मात्तदास्य द्वैविध्यमाह । इह—आन्तरणे । मत्तसाक्षात्काराभावात्स्वप्नप्रसङ्गा मायारिमज्जादिनिवृत्तौ का विराप इत्यन्यथ । तत्र हेतुमाह—विरोधीति । यथापादानतत्त्वेऽपि सुषुप्तप्रदारेण यदादिनिवृत्तिर्भवति तथा विरोधिपृथुत्वं तदाद्येन गजादेरपि निवृत्तिरुपपद्यते, एवञ्च एव अथादिप्रत्यये गजादिनिवृत्तिदर्शनात् । विराधिपृथुत्वं

(१) यथा सुषुप्तिरजगत्सह रामादयो निमित्तं, तथैव स्वप्नगजादयोऽन्तःकरणं निमित्तं सुषुप्ते तदभावात्तदनुवृत्तिरिति स्वप्नगजादीनामिति ।

राभावात् स्वप्नप्रपञ्चो माबाधि(१) । मुसलप्रहारेण घटा-
देरिव विरोधिप्रत्ययान्तरोदयेन स्वप्नजनकीभूतनिद्रादिदोष-
नारोने वा गजादिनिवृत्तौ को विरोधः ॥

एवं च शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यगच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतुला-
विद्याकार्यत्वपक्षे(२) शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन(३)सह-
न्तरनिवृत्तौ पुनरुपपत्तिमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह-स्वप्नजनकीभूतेति ।
स्वप्नप्रतीतिजनकीभूतेत्यर्थः । आदिपदेनादशादिमद्ग्रहः ।

ननु शुक्तिरूप्यस्य दाधो निवृत्तिर्वैतन्यपेक्षायामाह-एवं चेति ।
कार्यनाशस्य द्वैविध्यं सिद्धे सति । शुक्तिरिति ज्ञानेनेति । नेदं
रजतमिति ज्ञानं त्वमुमाह शुक्तिचप्रकारकज्ञानस्य रजतादिमेदाज्ञान-
निवर्तकत्वान् । तदुक्तं पञ्चपादिकायाम्-‘शुक्तिस्त्वज्ञानमेव दाधकं नेदं

(१) यद्यपि लब्धेऽनु सर्वपुस्तकेषु ‘स्वप्नप्रपञ्चो मा बाधिष्ट’ इत्येव पाठः
उपलभ्यते, तथाऽपि माकृषपदस्य कवे कर्मणि शुक्ति ‘विर्मावकर्मणो.’ इत्यनेन
माबाधि इति ‘स्वप्नप्रपञ्च माबाधिष्ट’ इति वा प्रयोगेण भाव्यम् । जागरणवृत्त्ये-
त्यभ्याहारः । तथा च जागरणवृत्तिः स्वाप्नप्रपञ्च माबाध्यताम्, परन्तु त-
निवर्तयतीत्यभ्युपगमे को विरोधः ? विरोधो नास्तीत्यर्थः । कर्मण एव कर्तृत्व-
विवक्षया यथाश्रुतपाठस्य उपपत्तिः कर्तुं शक्यते, तथाऽपि द्विष्टकल्पनया अदे-
क्षितस्वार्थस्यानुपलब्धेश्च ‘माबाधि’ इति पाठः स्वापिन इति । देहदेवद्वयीय
मुद्रितयोः पुस्तकयोः तद्वक्तृयोश्च मा बाधिष्ट इति ठकारान्तः पाठः, अ-
चाति
स्थवीय इति विभावनीय मुभीभिः ॥

(२) प्रातिभासिकाः पदार्थाः तुलाविद्याकार्या इति पञ्चपादाचार्याः ।
तन्मते शुक्तिरियमित्वादिज्ञानेन शुक्तित्वाज्ञानरूपया तुलाविषया प्रातिभासिको
पादानभूतया सह रजतदेदाधिः । मूलाविद्याकार्या इति मिश्रादिमते मूला-
विषया मलज्ञानमात्रवाच्यायास्तस्याः शुक्तिरित्याकारकज्ञानेन बाधाभावेऽपि
मुसलप्रहारेण विद्यमाने एवोपादाने मृदिषयनिवृत्तिवद् रजतस्य निवृत्तिरेवेति ।

(३) शुक्तित्वाज्ञानेन तुलाविद्यारूपेण ।

रजतस्य बाधः । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया प्रकृतत्त्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया शुक्तित्वज्ञानेनानिवर्त्यतया रजतस्य तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं, मुसलप्रहारेण घटस्येव ।

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये प्रातिभासिकसत्त्वाभ्युपगमे नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्, किन्त्विदानीम् इदं न रजतमिति (१), इदानीं घटः स्थामो यदिदिति चेत् । न । न हि तत्र रजतस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासो निषेधधीविषयः, किन्तु(-) लौकिकपारमा

रजतमित्यनुवाद इति । रजतस्य बाधः—उपादानेन सह नाशः । मूलाविद्याया मूलाज्ञानस्यैवावस्थाविरोधः । तदुक्तं विवरणे—‘मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजताद्युपादानानि शुक्तिकादिज्ञाने सदाभ्यासेन निवर्तन्ते’ इति । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु स्वप्नगजादिवन्निवृत्तिरित्याह—मूलाधिघेति । नन्वस्मिन् पक्षे शुक्तिरूप्यज्ञाने प्रमात्वप्रघट्ट, संसारदशायामबाधितत्वघटितस्य तत्रणस्य सत्त्वादिति चेत् । अबाधितपदेनागन्तुकदोषाजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

ननु शुक्तिरजतस्याविद्याद्यर्घ्यत्वात् प्रतिभाससमये सत्त्वस्वीकारे नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधानुपपत्तिरिति शङ्कते—ननु शुक्ताधिति । विषयभेदादविरोध इति परिहरति—नेति । हि—यस्मात्, तत्र नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञाने रजतस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासो निषेधज्ञानविषयो न भवति । तर्हि कोदृशोऽभावस्तद्विषय इति पृच्छति—किन्त्यति । व्यावहारिकस्यावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतिषेधे गिताको-

(१) इति ज्ञानं स्यादिति शङ्कः ।

(२) लौकिकपारमाधिक्यपदेन सर्वत्र व्यावहारिकेत्यर्थो वेदः । नेदं रजतमित्यत्र इदं (प्रातिभासिकम्) लौकिकपारमाधिक्यम् (व्यावहारिकम्) नास्तीति

यंकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताकः, व्यधिकर-
थर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमात्राभ्युपगमात् ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतम् ? न
॥ ? अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरजतस्वहा-
भाभावभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः(१), अवगमेऽपरोक्षावभासस्य
ऽत्कालीनविषयसत्तानियतत्वाद् रजते पारमार्थिकत्वमप्य-
नेवचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तद-
वच्छिन्नाभावस्तस्मिन् कथं वर्तते ? इति चेत् । न ।
परमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रातिभाससम्भवेन

ऽभावो निषेधबुद्धिविषयः । तत्र हेतुमाह—व्यधिकरणेति । विरुद्धं
व्यावहारिकं रजताद्यधिकरणं यस्य स व्यधिकरणः, स चासौ धर्मश्च
लौकिकपारमार्थिकत्वं-तदवच्छिद्यञ्चा प्रातिभासिकरजते प्रतियोगिता
यस्य तादृशाभावस्याभ्युपगमान् ।

नन्विदमनुपपन्न व्यधिकरणधर्मस्यावगमेऽनवगमे चानुपपत्तेरिति-
शङ्कते-नन्विति । अवगमपक्षमवलम्ब्य परिहरति-नेति । नन्वत्र

प्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताको व्यावहारिकत्वावच्छिन्नोऽभावो निषेधवि-
षयः । यथा नैयायिकैः कपालेऽपि पटत्वेन घटाभावोऽङ्गोक्तस्तद्वद् व्यधि-
करणभावोऽस्माभिरपि स्वीक्रियत इत्यर्थः ।

(१) यत्र शुक्तिकादौ 'इदं रजतम्' इत्याकाराद् बुद्धिर्जायते तत्र रजते
पारमार्थिकत्वम् (अत्र पारमार्थिकत्वमिति भूतेन लौकिकपारमार्थिकत्वं विवक्षितं
तच्च व्यावहारिकत्वेनैव) अवगमम् ? न वा ? नान्त्यः, रजतनिष्ठव्यावहारि-
कत्वानवगमे 'नेदं रजतम्' इत्यभावदत्तश्रानुपपत्तेः । तथा हि-अमावीया
प्रतियोगिता रजते तदवच्छेदकं रजतत्वं तस्य तत्तज्ज्ञानाभावेन-यथायंज्ञाना-
भावेन-अभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति । ननु प्रतियोगिनि रजते वर्तमान प्राति-
भासिकं रजतत्वेनैव प्रतियोगितावच्छेदकं शृङ्खते तदिहापि कुतो व्यावहारिकं
रजतत्वमन्विष्यत इति चेत् । अभावज्ञानेन रूपेण प्रतियोगिनि विषयो-

रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यन्नारोप्यमत्
सिंहकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकरस्तूपत्तेरङ्गीकारात् ।

अत एवेन्द्रियसन्निकृष्टतया जपाकुमुमगतलौहित्य
स्फटिके भानसंभवाद् न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्
त्तिः । नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसत्ति
कृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकलौहित्यं स्वं
क्रियतामिति चेत् । न । इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षभ्रमान्तो

लौकिकपारमार्थिकत्वोत्पत्तिः कुतो नाभ्युपगम्यत इत्याह—यत्रेति
यत एवमेत एव यन्नारोप्यं सन्निकृष्टं न तत्र प्रातिभासिकरस्तु
त्तिः स्वीक्रियत इत्याह—अत एवेति । ननु यत्र सन्निकृष्टमपि जपा
कुसुमं हस्तादिद्रव्यान्तरव्यवधानादसत्तिकृष्टं तत्र स्फटिकेऽनिर्वचनीय
लौहित्योत्पत्तिरङ्गीक्यतेति शङ्कते—नन्यति । इष्टपत्त्या परिहरति—नेति ।
मन्विन्द्रियसन्निकृष्टप्रभाया स्फटिके भानमग्नाऽनिर्वचनीयलौहित्यो
त्पत्तिरनुपपत्तेति चेत् । अस्वच्छद्रव्यस्य जपाकुसुमस्य प्रभाया एवाङ्कि
र्येः । तदुक्तं पञ्चपादिक्रियाम्—‘यथा पञ्चरागादिप्रभा निराध्वयाऽप्युन्नु
द्योपलक्ष्यते न तथा जपाकुमुमादेः’ इति । तथा वासन्निकृष्टस्य पञ्च
वभासोऽप्यास इत्यप्यासलक्षणं न कापि व्यभिचरितमिति भावः । ननु

करोति निमग्नेन तदुपनेव ज्ञानयोगावावृष्टेः भवति नेद रजतमित्यत्र
अभावज्ञानं रजनं व्यावहारिकं नास्तीति प्रतियोगिनाऽव्यावहारिकेनेति किं
वीकरोतीति व्यावहारिकत्वमेव प्रतियोगिनावृष्टेः क तत्त्वानवगतेऽमारदत्त
धातुवसतिरिति । नापि, अप्यज्ञावभासो हि सन्निकृष्टरजत एव भवतीति
नियतम् । तथा च यथा रजनं प्रातिभासिकं तत्त्वलोत्पन्नङ्गीकृतं तथैव तद्
वृत्तिव्यावहारिकत्वस्यापि वृत्तिरङ्गीकारात् । अङ्गीकृता व्यावहारिकत्वो
त्पत्ती नेद रजनमिति निषेधो न स्यात् । यतः व्यावहारिकत्वावच्छिन्ने रजते
व्यावहारिकत्वावच्छिन्नं रजनं नास्तीति तदा स्यात् । तथा व्यावहारिक
भावेऽप्युत्पत्तिः । उत्तरग्रन्थः सहाय्यः ।

शुक्त्यादौ रजताभ्याससम्भवेऽप्यहङ्कारादेरतमनि न सम्भवति, तस्या
धिष्ठानत्वानुपपत्तेः । अविष्ठान हाप्यस्यमानसदृशमशब्दयवत्परिच्छिन्न-
मप्यस्यमानेन सहैकज्ञानविषयत्वयोग्यं च दृष्टमिति चेत् । उच्यते । अह-
ङ्कारादिकार्यं हाज्ञानत्रिकस्मिन् (१) एवाप्यस्यते कार्यस्य कारणावच्छि-
न्न एवाभ्यासौचित्यात् । न चैतावता समानाश्रयत्वमङ्गं, विम्वप्रतिवि-
म्बयोगेकत्वेन तद्व्याप्ताभावात् । तस्मादहङ्कारादधिष्ठानचैतन्यस्याभिधेय-
त्वासम्भवात्, प्रतीतितो घटादिव्यावृत्तत्वाच्चरेणाप्यहङ्कारादिभिरात्मन
सादृश्यसम्भवादविवक्षा सास्त्वविषयत्वपरिच्छिन्नत्वानामपि सम्भवा-
दात्मा अविष्ठानं भवत्येव । नापि प्रमाणदोषाभावः, अविद्याया एव
दोषत्वान् । न चात्मनो विषयत्वादिसमाश्रयतेऽपसिद्धान्तः शब्दश्च,
अमुदयस्य तस्य 'न तावदयमेकान्तेनाविषयोऽस्मरप्रत्ययविषयत्वात्'
इत्यादि वदद्भिर्भाष्यकारैरेव (२) समाश्रितत्वात् । किंचाप्यवधानेन
प्रकाशमानत्वमेवाधिष्ठानत्वप्रयोजकं न त्वधिष्ठानस्य विषयत्वमपि गौर-
वारं । न च विषयत्वं विनाऽधिष्ठानस्याप्यवधानेन प्रकाशमानत्वमेव
न दृष्टमिति वाच्यम्, यथाऽधिष्ठानस्यापरोक्षत्वं परमते क्वचिन्मनसा
क्वचित्प्राभ्यां तथाऽस्मन्मते स्वतोऽतीत्यत्र बाधकाभावात् । ननु
स्वतोऽपरोक्षे कस्याभ्यासो दृष्ट इति चेदज्ञानशोकमेहस्वप्नादेरिति
गृह्यते । तथा च परैर्यथाऽक्षिगम्ये शुद्धिश्चरौ रजतादिभिरात्मनोऽहङ्कार-
स्तथा स्वतोऽपरोक्षे आत्मन्यहङ्कारादिविभ्रमेऽपि नास्ति बाधकम् । ननु
स्वम प्रकाशस्यात्मनो ज्ञानाज्ञानाशासम्भवात्कथमधिष्ठानतेति चेदुच्यते ।
दूरस्थयोर्दृष्टत्वेन प्रतीयमानयोरपि तावन्मात्ररूपो भेदो न ग्राह्यत-
इत्यशोकायम्, अन्यथा भेदघ्नान्त्यमुदयापाताद् एवं ज्ञानेऽप्यात्मन्यज्ञा-

(१) अज्ञानत्रिरिति । कार्यस्य-अहङ्कारादेः । कारणावच्छिन्ने-
अहङ्कारस्य कारणमज्ञानं तदवच्छिन्नमिति ।

(२) नित्यज्ञानस्वरूपस्यात्मनोऽविषयत्वेऽपि शुक्लाशुद्धितत्वात्मनो
विषयत्वस्य माप्यकारेः समाश्रितत्वादित्यर्थः ।

व्यपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो(१) यथार्थप्रत्यक्षलक्षण-
सद्भावश्च दर्शनीयः ।

उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम्, इन्द्रियजन्यं
तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षम्, मनस

तत्त्वसम्भवात्तस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । भेदो हि वस्तुनः स्वरूपं न धर्मः,
अन्योन्यभेदापादादित्यन्यत्र(२)विस्तरः । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदि-
शति-एवमिति । प्रत्यक्षप्रमान्तरेषु योतः शङ्कस्तिष्ठो गुह्यस्या-
दिषु । प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं वित्त्वम् । प्रमाणयैतन्वस्यापाधित्वेव-
वर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिसत्त्वं यथार्थप्रत्यक्षलक्षणम् ।

उक्तप्रत्यक्षं पुनर्विभज्यते-उक्तमिति । एषा चेन्द्रियजन्यमित्यत्रे-
न्द्रियराज्जेन राजेन्द्रियाणि यत्र गृह्यन्ते, न तु नैयायिकवरं वद । नापि

(१) प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं 'विषयम्' तस्य भवप्रमासाधारणवत्त्वज्ञान-
स्वाप्त भेदेतित्यासि, तस्यापि लक्ष्यत्वात् । यथार्थमन्यत्रालक्षणम् 'धर्माण-
चैतन्यस्य भवाधित्वोपवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिसत्त्वम्' तस्य भवे
नातिव्याप्तिः, विषयस्य बाधित्वाद् इति तात्पर्यम् ।

(२) अन्यत्र-संश्लेषकारीरकप्रममाध्याये तत्र हि—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमारण्यमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसः स्वतो नवनतो यदि वा स्वपनभमादिषु तथा प्रयितेः ॥ ४१ ॥

स्वोऽपरोक्षचित्तिरत्र विभ्रमरणाधि रूपाकृतिरेव जायते ।

मनोनिमिषं स्वपने मुहुर्मुहुर्निद्रादि चतुर्विधं सन्नारदम् ॥ ४२ ॥

मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षारुणाक्षयाऽप्यरे रूपमुपोहितानभ्रमः ।

सितादिभेदेर्बुधा समोदयते यथाऽग्निगन्धे रजःप्रतिविभ्रमः ॥ ४३ ॥

वातेऽपि प्रयति ततोऽनतिरिक्तरूपेऽप्यहानतः स्पृष्टात्कृतं च इहम् ।

दूरस्थोर्नन्दु बलस्यतिवस्तुमोक्षभेदो न इति^१ । योऽवगमे च ते नः ॥ ४४ ॥

एत्यादिकमुक्तमत्र टीकाकृता सर्वमर्थे उपनिबर्हति ।

इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि पञ्च-घ्राणरसनचक्षुः-
श्रोत्रत्वगारमकानि । सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयु-
क्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रिया-
णि स्वस्थानस्थितान्येव गन्धरसस्पर्शोपलम्भाञ्जनयन्ति ।
चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृही-
तः । श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत् परिच्छिन्नतया भेर्यादिदेश-
गमनसम्भरात् । अत एवानुमनो भेरीशब्दो मया श्रुत
इति । बीचीतरङ्गादिन्यायेन कर्णशङ्कुलीप्रदेशोऽनन्तशब्दो-

दश कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानाजनकत्वादित्थं न्यायेनाह-इन्द्रियाणि पञ्चेति ।
तान्यपि कानीत्यपेक्षायामाह-घ्राणेति । तस्माद्भावे च रूपादिज्ञानानि
सङ्करणकानि क्रियात्वाच्छ्रुदिभिरपि इत्यनुमानं प्रमाणम् । 'तमुक्तम-
न्तं सर्वे प्राणा अनूह्यमन्ति' इत्याशा धृतिश्च मानम् । इन्द्रियाभ्यप्रा-
प्यकारीणीति सौगतास्ताद्विराकर्तुमाह-सर्वाणि चेति । तत्रापि फल-
फलकत्वं स्वभावविशेषमाधित्याह-तत्रेति । ननु चक्षुषस्तत्संभवेऽपि
कर्णशङ्कुत्वयच्छिन्नमोरूपधोप्रस्य विषयदेशगमनं न सम्भवति
इत्याशङ्क्याह-श्रोत्रस्यापीति । आश्रयादुत्पन्नं धोत्रमपि चक्षुरा-
दिवत्परिच्छिन्नमिति भावः । यतः धोत्रस्य शब्ददेशगमनमत एव
नैयायिकप्रक्रिया तु गौरवप्रस्तत्वादुपेक्ष्येत्याह-बीचीति । यथा बीचे-
स्तरङ्गस्ततोऽपि बीच्यन्तरं ततोऽपि तरङ्गान्तरमिति न्यायः । तथा भेरी-
शब्दसंयोगात्तन्मुत्पन्नाच्छब्दादसमवायिकारणाच्छब्दान्तरस्येत्यपि-
स्ततोऽन्यस्येति परम्परयाऽन्यशब्दस्य धोत्रसम्बन्धकल्पनागौरवम् ।
कदम्बमुकुनन्याय आदिपदाज्ज्ञेयः । (१) प्रदेशो-प्रदेशसम्बन्धा-

(१) कलपुस्तकयोः अप्रदेशे प्रदेशसम्बन्धावभित्यादिः पाठः, गनुस्तके तु
प्रदेशो सम्बन्धार्थमित्यादिः पाठः, तयोरेतदुपपत्तिमासीत्यवधारयामिरेवः कल्पितः ।
अस्यापेक्षु-मूले बीचीतरङ्गन्यायेन कर्णशङ्कुलीप्रदेशे अनन्तशब्दोपधिकल्पना-

त्यक्तिकल्पनागौरवम् (१), भेरीशब्दो मया श्रुत इति प्रत्यक्षत्वं
ध्रुमत्वकल्पनागौरवं च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ॥

इति प्रत्यक्षं प्रमाणम् ॥

अथानुमानपरिच्छेदः २

अथानुमानं निरूप्यते । अनुमितिकरणमनुमानम् ।

यम् । परमप्रवृत्तमुपसंहरति-सदेयमिति ।

इति धीमापरमहंसपरिमाञ्जसचार्यपालयो, पालतीर्थभीषादशिष्यदत्तवं-
शावतंसतरामकुमारसनुधनपतितूरिदुतशिवदत्तविरचितायां वेदान्त-
परिभाषार्थदीपिकायां प्रवक्ष्यपरिच्छेदः समाप्तः ॥ १ ॥

एवं सूर्यवादिसंमतं ज्येष्ठं प्रत्यक्षप्रमाणं प्रथमं निरूप्य पटुवादि-
सम्मतत्वासादनन्तरमनुमाननिरूपणं प्रतिशरीते-अथेति । (२) अनु-
मीयतेऽनेनेत्यनुमानमनुमितिकरणमिति व्युत्पत्तमनुमानपदं लक्षणम्-
व्युत्पन्नं लक्ष्यमिरायाशयेनानुमानं लक्षयति-अनुमितितीति । अनु-

गौरवमुक्तं तदस्य प्रदेशे इति पदं प्रतीकत्वेनोपाशय प्रदेशसम्बन्धार्थमित्युक्तम् ।
कर्णशङ्खलीप्रदेशे भावन्तश्चन्द्रोत्पत्तिः, परन्तु भेरीदेशे अन्यत्र चन्द्रस्य कर्ण-
शङ्खत्वा साह सम्बन्धमावाद् भेरीदेशे जायमानश्चन्द्रश्चान्तर्गतोऽपि चन्द्रा-
न्तरमिति बलीशङ्खलीपर्यन्तमनन्तश्चन्द्रोत्पत्तयो बीजोत्तरहन्त्यायेन कल्पन्ते तत्र
गौरवमिति हेयः ।

(१) यद्यपि सर्वेषु पुराणेषु अमरवरुणनागौरवमिति पाठः, तदाऽप्यत्र
'कल्पनापान्तु गौरवम्' इति पाठो मन्वानुश्रुत इति प्रतिपाति ।

(२) अनुमीयते-अनुमितिप्रमा उत्पाद्यते अनेन तद-स्वातिशयमनुमानम्,
(अनुमानचन्द्रवृत्तिनिमित्तम्) अर्थात् स्वातिशयमनुमितिप्रमाकरणमिति

अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन (१) व्याप्तिज्ञानजन्या ।

मानलक्षणवदकानुमितेर्लक्षणमाह—अनुमितिश्चेति । व्याप्तिज्ञान-
त्वेन न तु विषयत्वादिना । व्याप्तिश्च वक्ष्यमाणा तज्ज्ञानं च व्यभिचार-
ज्ञानविरोधिज्ञानमिति पर्यवस्यति । नन्वत्र व्याप्तिपदं व्यभिचारज्ञान-
विरोधिपदं न तु प्रत्यक्षदभिमतव्याप्तिपदं, तेन तज्जनने (२) अत्यन्ता-
भावगर्भसाध्याभाववदवृत्तिर्वादि रूपव्याप्तिज्ञाने (६) ऽन्योन्याभावगर्भ
साध्यवत्प्रतियोगि ज्ञान्यान्याभावासाध्याभावाधिकरम्यादिरूपव्याप्तिज्ञाने च
(४) कारणतावच्छेदकमत्वादनुमितिर्भवति इदानीं तु न स्यादिति चेन्न ।

व्याप्तिज्ञाने प्रयुज्यमानस्य अनुमानपदस्य करणानुपपत्त्याऽऽश्रयणे अनुमान-
लक्षणत्वं श्रुत्यनानुमानमन्वये केवलसङ्केतमात्राश्रयणे लक्ष्यपरत्वमिति भावः ।

(१) व्याप्तिज्ञानत्वेनेति । धूमो वह्निव्याप्य इत्याद्यात्मकव्याप्तिप्रकारकज्ञान-
त्वेनेत्यर्थो विवक्षितः । अन्यथा—व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिं प्रति
करणत्वस्वीकारे तु व्याप्तिरिति ज्ञानादपि पूर्वतो वह्निमानित्वानुमित्वापत्तिः ।
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वविवक्षये तु धूमो वह्निव्याप्य इत्यस्यैव व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्व
व्याप्तिरिति ज्ञानस्य तु व्याप्तिव्यपकारकज्ञानत्वमिति नापत्तिः काचिदिति । वह्नि
व्याप्य धूमवन्तं पूर्वत आनानीत्यनुभूयवसायस्यापि व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं, तथापि
अनुभूयवसायनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वं व्याप्तिज्ञानस्य विषयत्वेन भवति न
व्याप्तिज्ञानत्वेनेति । एव व्याप्तिज्ञानजन्यस्मृतिशाब्दज्ञानव्याप्तिज्ञानध्वमादि-
ष्वपि बोध्यम् । अत्रेदं तत्त्वम्—अथ वद इत्याकारकज्ञाने विषयो यदः सोऽपि
विषयत्वेन ज्ञानजनको भवति यथा तथैवोक्तानुभूयवसायादीनि ज्ञानानि
व्याप्तिज्ञानजन्यानि तेषु उक्तानुमितिलक्ष्यगत्यातिव्याप्तिः स्यादती व्याप्ति-
ज्ञानत्वेनेति लक्षणे निवेशितमिति ।

(२) तज्जनने—अनुमितिजनने । अत्यन्ताभावो गर्भे मध्ये यस्य तच्च
साध्याभाववदवृत्तिर्वादि रूपव्याप्तिज्ञानं च लक्ष्मिप्रति विग्रहः । इदं पूर्वपक्ष-
व्याप्तिलक्षणे प्रथमव्याप्तिप्रमाणम् ।

(३) इदञ्च पूर्वपक्षव्याप्तिप्रमाणेषु तृतीयं लक्षणम् ।

(४) कारणता व्याप्तिज्ञाने तदवच्छेदक व्याप्तिज्ञानत्व तस्य पञ्चस्यपि
लक्ष्येषु सत्त्वाद अनुमितित्वं भवनीत्यर्थः ।

व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तच्चन्यत्वाभावात्तु-
मितित्वम् ।

अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानं तत्संस्वारोऽवान्तर-
व्यापारः, न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणम् ।

अत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञान एव
पर्यवसानाद्, इत्युक्तौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य अनुमित्यहेतुत्वाय वदन्-
माणत्वाच्च । तादृशावच्छेदकविज्ञाया कनमावेदयति व्याप्ति-
ज्ञानेति । तत्त्वेन—व्याप्तिज्ञानत्वेन । आदिपद तच्चन्यत्वात्तुतिशब्द-
ज्ञानादिसंप्रहार्थम् । अनुव्यवसायस्तृतिशाब्दज्ञानदिषु विषयत्वत्वस-
मानविषयानुभवत्वपदार्थज्ञानत्वादिना हेतुत्वात्तत्त्वेनाहेतुत्वमिष्यते ।

ननु व्याप्तिज्ञानस्य किमनुमितिकरणत्वमत्रानुत तत्करणत्वमित्य-
पेक्षायामाह—अनुमितिकरणं चेति । एतेन व्याप्तिविशिष्टपञ्चम-
ज्ञानजन्य इति अनुमितिस्तत्करणमनुमान तच्च लिङ्गपरामर्श इति प्रत्यु-
क्तम्, व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्करणत्वसम्भवे तदतिरिक्तपरामर्शाद्गोचरत्वा-
नौचित्यम् । नाप्यनुमितौ लिङ्गं करणमयोग्यलिङ्गकानुमितौ परामर्शस्य
व्यापारत्वासम्भवेन तत्करणत्वासम्भवतया व्यभिचारान् । तस्मादनु-
मितिकरणत्वाद् व्याप्तिज्ञानमेव अनुमानशब्दाभिप्रेयं, न तु लिङ्गपराम-
र्शाविति भावः । ननु व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वे तद्व्यापारो वदन्त्य, व्या-
पारपदसाधारणकरणस्य करणतयादित्यपेक्षायामाह—तत्तत्स्कार इति ।
व्याप्तिज्ञानसंस्कार इत्यर्थः । ननु महानसादौ धूमादिज्ञानं प्रथमम्,
एते ततो द्वितीयम्, ततो व्याप्ति स्मृत्वा पक्षे धूमादियपरामर्शात्मकं
तृतीयम्, ततो वरपाणनुमितिरिति तृतीयलिङ्गपरामर्शात्मकं ज्ञानमनु-
मितिकरणमिति वदन्ति नैयायिकाः । अत्रो भावद्विरपि तथैव किमिति
नाभ्युपगम्यते इत्यादिपाह—न तु तृतीयेति । व्याप्तिविशिष्टपञ्च-

तस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वान् ।

न च सस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः, स्मृति-

धर्मताज्ञानं परामर्शः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्ति (१) । व्याप्यस्य पक्षग्रतित्वं पक्षधर्मता ।
तथा च बहिष्माप्य दूमवानयमित्यादिज्ञानमुक्तनक्षत्ररश्मिशोभकं, तत्त-
नानुमितिकरणमित्यर्थः । सन हेतुमाह-तस्यानुमितीति । पक्षधर्म-
ताज्ञानद्वारोदुद्बुद्धे संस्कारे व्याप्तिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकभ्यामनुमिति-
जनकत्वाभ्युपगमस्यावश्यकतया (२) नदहितस्य परामर्शस्य तद्वेतु-
त्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वमित्यर्थः । उपलक्षणमिदम् ।
अनुमितिकरणं लिङ्गम्, तत्परामर्शोऽन्तर्भाव्यापार इति वैशेषिका
मन्वते । तन्न साधु, विनष्टस्यानागतस्य च लिङ्गस्य तदानीमभावेन
ततोऽनुमित्यनापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु संस्कारजन्यं ज्ञानं हि स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणं तस्य चानुमि-
तावप्यनुगम त् तस्यापि स्मृतित्वापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति-न चेति ।
तत्र हेतुमाह-स्मृतीति । नन्वेव तर्हि तत्तत्प्रागभावजन्यस्वरूपप्रयो-
जकस्य सर्वत्र सुलभत्वात् तत्र तत्र प्रयोजकान्तराभ्युपगमोऽनर्थकः

(१) इयं सिद्धान्तलक्षण-व्याप्तिः । पर्वणी बहिमान् पूमाद् इत्यत्र लक्षण-
समन्वयः । यथा लक्षणघटकोऽभावो घटाभावः, स च प्रतियोगिनी घटस्या-
समानाधिकरणोऽथ च हेतोर्धूमस्वाधिकरणं पर्वतस्तत्समानाधिकरणश्च तादृशा-
भावीया प्रतियोगिता घटे प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वम् अनवच्छेदक बहिरत्वं
तदवच्छिन्नो बहिरत्वेन बहिना सम तस्य हेतोर्धूमस्य सामानाधिकरण्यं
पर्वतादाविति ।

(२) संस्कारे उद्बुद्धे सति व्याप्तिज्ञानसत्त्वेऽनुमितिस्तदभावेऽनुमित्यभाव
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिज्ञानस्यावश्यकतया तद्वहितस्य-अन्वयव्यतिरेक-
रहितस्य-परामर्शस्य अनुमितिहेतुत्वासिद्ध्या, तत्करणत्वस्य-अनुमितिकरण-
त्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । कारकविशेषः करणकारकसामान्यत्वरूपहेतुत्वासिद्ध्या
तद्विशेषरूपकरणत्वस्य अत्यन्तमसम्भावितत्वादित्यर्थः ।

प्रागभावस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया (१)
संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् ।

न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो
हेतुरिति वाच्यम् । व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यै-
वानुमितिहेतुत्वात् (२) । न हि स्मृतेः संस्कारनाशकस्वनि-
यमः (३), स्मृतिधारादर्शनात् । न चानुद्वयुद्धसंस्कारादप्यनु-

ह्यादित्यहचे. पक्षान्तरमाह-संस्कारमात्रेति ।

ननु व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्थले संस्कारजन्यत्वं व्याप्तिरिति
व्याप्तिरप्यस्या संस्कारनाशादित्याराद्धय परिहरति-न चेति । व्याप्ति-
रनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि संस्कारनाशानभ्युपगमेन व्यभिचाराभावा-
दित्याह-व्याप्तिस्मृतौति । स्मृतिधारादर्शनात्स्मृतेः संस्कारनाशक-
स्वनियमो नास्तीत्याह-न हीति । ननु संस्कारस्यैवानुमितिहेतुकत्वे चानु-

(१) तथा च स्मृतिप्रागभावजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति संस्कारमात्रजन्यं
ज्ञानं स्मृतिरिति वा स्मृतिस्थले सति संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यानु-
मितौ न स्मृतिरिति परिहरति ।

(२) व्याप्तिरनुमितिजन्यानुमितिस्थलेऽपि व्याप्तिरसंस्कारस्यैव अनुमिति-
हेतुत्वं ज्ञानादनुमत्तानुसंधानेति भावः ।

(३) योग्यविगुणितेष्वुक्तानां रक्षोक्षत्वविशेषणानुसारात् इति ता-
दित्याह । तथा च संस्कारात्स्मृत्युत्पत्तौ संस्कारस्य नाशोऽवश्यमासीति । तत्र ।
संस्कारनाशाभ्युपगमे स्मृतिधारारूपे द्वितीयस्मृतिव्यवहारेऽपि अकारणिका
इत्याह । न च स्वसंस्कारव्यवहारेऽपि संस्कारव्यवहारेऽस्मृत्युत्पत्तिरिति
वाच्यम्, संस्कारानन्त्यवस्थेनोत्तरावस्थायां वा । ननु संस्कारव्यवहारेऽनन्त्यं
मात्रं परमेदेन संस्कारेण रक्षोक्षत्वमहहूनेन वा स्मृतिरिति तदित्याह रक्षो

मिन्यापत्तिः, तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वान् ।

एवं च अयं धूमवानिति पञ्चवर्मज्ञानेन, धूमो वह्नि-
व्याप्य इत्यनुमवादितसंस्कारोद्बोधे च सति, वह्निमानित्य-
नुमितिर्मवति, न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यवह्निव्याप्यधूम-
वानित्यादिविशेषणविशिष्टं ज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयम्,
गीरवान् मानामायाच ।

तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांश एव कथम्, न तु

दुद्बोधसिद्धिः (१) उन्मादनुमित्यत्र स्फुरादयः परिहरति-न चेति ।
तदुद्बोधस्य पञ्चवर्मज्ञानजन्यस्य संस्कारोद्बोधस्य ।

फलितमाह—एवञ्चेति । व्याप्तिज्ञानस्य कथञ्चेन व्याप्तिज्ञान-
संस्कारस्य तदनुभावरत्ने पञ्चवर्मज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधस्य सह-
कारित्वे च सिद्धे सति ।

पर्वतो वह्निमानित्येकमेव ज्ञानमनुमित्यात्मकमिति चेन्नभिमन्यते
रात्रिराहुर्माह-तच्चचेति । सन्निरुद्धप्रज्ञानुमितिर्भूते ज्ञानद्वयस्यो-

विनश्यती संस्कारमभिरुत्ताच विनश्येद् उतत्रच संस्कारोऽन्या स्मृतिमिति
पारायः सामोऽस्वमस्ति चेन्न । एतदुक्तकल्पनाऽपेक्षमात्रेण येनानुभवेन चः
संस्कारो भवितुः, तेन च संस्कारेण उद्बोधसंस्कारिणा स्मृतिजनने भवितुया
स्मृत्या स्वयनकल्पनकारस्य नाशमनुर्वदा तस्यैव संस्कारस्य दृष्टीकरणकल्प-
नाना महत्तायवन् । तथा चाऽनुभवोऽप्यत्रानुभूतः, यथा पूर्वेषु श्रुतः शास्त्रा-
र्थेन स्मृती दृष्टीमूत्र इति तत्रैव शास्त्रार्थं दृष्टीमूत्रादर्शयति । अन्यथा श्रुत-
शास्त्रार्थसंस्कारस्य स्मृतिजननानन्तरं विनाशे तथा च स्मृत्या संस्कारजनने
सृजत्व कथं स्यात् । किञ्च संस्कारेण स्मृत्पुनरिति स्मृत्पुनरं जायमानेन तेनैव
स्मृतिनाशः, इति संस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वविनाशकत्वे तस्यैव पुनः स्मृते-
स्तत्तत् स्मृतिजनकत्वमादत्तत्वे, इत्यादिवशविशेषदार्ढ्यकल्पनमादत्तेन, तस्माच्च
स्मृतेः संस्कारनाशव्यतिरिक्तं पञ्चः येनान् ।

(१) अनुद्बोधसिद्धि इति पाठः-अनुमते । अत्रेति तदुद्बोधस्य इत्यस्य
स्थाने तदुद्बोधस्य इति पाठश्च ।

पर्वतविषयकज्ञानाश इति पर्वतो बद्धिमानिति ज्ञानस्य बद्धय
एवानुमितित्वं न पर्वतादशो, तदशो प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् ।
क्याप्तिश्च अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसमानाधिकरण्य

उपादितत्वादित्याह—पर्वत इति । पर्वत पर्यामि बद्धिमनुमिनोमीत्यनु
भवयताञ्ज्ञानद्वयस्यावश्यकतया जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाश्चाश्रमाणि
कत्वाद् ज्ञानस्यांशभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरुपपादितत्वादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिकरणव्याप्तिज्ञाने (१)का व्याप्तिरित्यपेक्षायां व्याप्ति
स्वरूपमाह—व्याप्तिश्चेति । अशेष च तत्साधनं च तस्याश्रयस्तदाधिष्ठ
यत्साध्यं तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यं रूपं यस्या सा, (१)साधन
तावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकानच्छिन्नसाध्यता
मानाधिकरण्यरूपेति यावत् । एवं च चाकं ॥६॥पादिताधनाश्रयाश्रित
यत्किंचिदूमादिसाम्यसामानाधिकरण्यमादाय पर्वतो धूमवान् बहुरित्या
द्यद्येतौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवभूता व्याप्तिः केन गृह्यते ? न तावत्सर्वेण,
व्याप्यारोपेण व्याप्यारोपरूपस्य तस्य व्याप्यधीनेत्यहम् । नापि सह

(१) ज्ञाने स्वीकृत्ये का व्याप्तिरिति पाठ - गणपतके ।

(२) बद्धिमान् भूमाद् शब्दत्र साधनं भूम साधनताभूमनिष्ठातदवच्छेद
भूमत्व तदवच्छिन्नता पर्वतीयवत्त्वरीयादिभूमन्यक्तय साधनरूपा तदाश्रया
पर्वतादयः, ज्ञानेकाधिता या साध्यव्यत्यय-ताद्यानि साधनतावच्छेदकं बद्धि
द्विधं तदवच्छिन्नता एव तासां भूमत्वावच्छिन्नभूमन्यरीया बद्धिरावच्छिन्न
बद्धिव्यतीना यत् सामानाधिकरण्य-समानाधिकरण्ये पर्वतानीं वृत्तिव 'यत्र यत्र
भूमस्तत्र तत्र बद्धि' इत्यादिरूप-तदेव रूपं यस्या व्याप्ति सा तथा । भूमता
व्यवहरित्यादी यथा यथानिष्ट मदानसीयवद्विषयत्वा यथा त्मीयभूम-यति
साधनेऽपि नातिप्रसङ्गः । यद्यपि तत्र मदानसीयभूमवद्वयो सामानाधिकरण्य
दृष्टं तथाऽप्ययोग्योक्तके व्यभिचारात् साधनतावच्छेदकावच्छिन्ननेन बद्धिना
सामानाधिकरण्यं नास्तीति भावः ।

रूपा । सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते ।
तच्च सहचारदर्शनं भूयो दर्शनं सकृदर्शनं वेति विशेषो
नादरणीयः । सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव । न तु केवलान्वयि ।
सर्वस्यापि धर्मस्यात्मन्यते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन

वारदर्शनेन, सकृदर्शने भूयोदर्शने च तस्मिन् क्वचिद्व्यभिचारोपलम्भा
दित्याशङ्क्याह—सा चेति । तच्च सकृदर्शनं भूयोदर्शनं वा इत्यपेक्षा-
यामाह—तच्चेति । गृहीतसहचारस्य व्याप्तिमहर्दर्शनादगृहीतसह-
चारस्य व्याप्तिमहर्दर्शनात्त्वेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारदर्शनस्य
हेतुत्वसिद्धया साधकात् तस्यैव प्रयोजकत्व, न तु तद्विशेषस्येत्याह—
सहचारेति ।

एवं व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनानुमानत्वं प्रसाध्येदानीमनुमान-
श्रैविध्यमपि नैयायिकादिवदस्मन्मते नास्तीत्याशयेनाह—तच्चानु-
मानमिति । न तु केवलान्वयिकेऽन्वयव्यतिरेकमन्वयव्यतिरेकिमेदातिर-
विधमित्यर्थः । अन्वयिरूपम्—अन्वयमुक्तव्याप्तिज्ञानरूपम् । ननु
परोक्षमेदानां जागरूकत्वे कर्ममनुमानस्यैकरूपत्वमित्याशङ्क्याह—पादमेवं
निरावष्टे-न त्विति । (१) तदि अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् । न
चात्मन्यते ब्रह्मनिर्दिष्टं किञ्चिदप्यत्यन्ताभावाप्रतियोगि 'नेह नाना-
स्ति किञ्चन' क० २-१० इत्यानिश्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वावधारणादिति तथाभूतरेवतान्वयित्वस्यासिद्धेरित्याह-
सर्वस्यापीति ।

(१) तदीति । केवलान्वयमनुमानं हि अत्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्य-
वत्तत् तद् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकम् । यथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि ।
नैयायिकमते वाच्यत्वज्ञेयत्वयोः कुत्रापि विरहमात्रेण लक्षणसमन्वयः ।

अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः।

नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वम्(१) । साध्याभावे
साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमि

एवं प्रथममेदं निष्कृत्य केवलव्यतिरेकिरूपं द्वितीयमेदं निराकृष्टे
नाप्यनुमानस्येति । व्यतिरेकिरूपत्वं—केवलव्यतिरेकिरूपत्वम्
साधनेन हि साध्यमनुमीयते, तत्र च साध्यो न भवति । ननु
मुच्यते, न तु साध्यभावसाधनाभावयोरित्याह—साध्याभावे इति ।
तथा च पृथिवी इत्येवमेषो भिद्यते गन्धत्वाद् यदि तरेवमेषो न भिद्यते न
तद्वन्धवद् यथा जलादोत्पाद्युदाहरणानि स्वर्थापत्तेर्गन्धवत्त्वस्येव उरमेदो
पपादकत्वादिति भावः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्ति

(१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानव्यानुमिनिर्कारणत्वमनुमानस्य व्यतिरेकित्वम्
साध्याभावापत्तीभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्यव्याप्ती ।
भूमिसंज्ञे बहिस्तत्त्वमिति व्याप्येन भूमेन व्यापकस्य बद्धतातोदो भवति, अभा
वोस्तु तद्विपरीतः कार्यकारणभावः, यथा यत्र यत्र बद्धवभावस्तत्र तत्र भूमा
भाव इति । तथा च साध्यस्य बद्धे अभावेन साधनस्याभावः साध्यते तस्य
कुक्षोपयोगः । साधनस्य भूमस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापि अनुमानोपयोगाभावात् ।
पृथ्वी इत्येवमेषो भिद्यते गन्धवत्त्वाद् इत्यत्रान्वयदृष्टान्ताभावाद् यत्र गन्धवद्
तत्र पृथिवीतरभिद्यम् इति साधनाभावेन साध्याभावसाधनपुरस्सरं पृथिव्या-
निरासोऽसाध्यते । तस्या व्यतिरेकव्याप्याः साध्यस्यानुमितिपदासामनु-
पयोग एव, अन्यव्याप्तिज्ञानस्यापि अन्यविज्ञानानुमितिदेहेतुत्वेऽतिरसद्वाह ।
तथा हि, साध्याभावनिरासा वा साधनमावन्निरूपिता व्याप्तिः, यथा गन्धमाव-
न्याप्य इत्येवमेषाभावे इति, तथा चेत् पृथिव्यां गन्धवत्त्व साध्यते ततोऽन्यदन्तेन
अभावयनेन—व्याप्तिज्ञानेन अन्यस्यां—पृथिव्यां गन्धवत्त्व साध्यत इत्यादि ।
तथा च कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्यम् इति कृतकत्वनिष्ठानित्यत्वनिष्ठनिरूपितव्याप्ति-
ज्ञानेन भूमाद् बद्धवनुमित्वापत्तिः स्यात् । यत्र हि भूमौ बहिःसाध्य
इत्यस्मादेव व्याप्तिज्ञानाद् बद्धवनुमित्तिरिति, न तु कृतकत्वनिष्ठानित्यत्व-
निरूपितव्याप्तिज्ञानेनेति दिक् ।

तावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि
(१)व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः ? अर्थापत्तिप्रमाणादिति
वक्ष्यामः ।

अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेक-
व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् ।

ज्ञानादनुमितिर्भवति, भवन्मते सा कथमुपपद्यते इति शङ्कते-कथं
तर्हीति । तत्कार्यापत्तिप्रमाणाद् बह्व्यादिज्ञानं, न त्वनुमानादतो नोक्त-
दोष इत्याह अर्थापत्तीति । वक्ष्यमाणरीत्या अर्थापत्तिप्रमाणाद्या
वश्यं कृत्या व्यतिरेकस्यानुमानस्य तदन्तर्भावसम्भवे तत्पृथक्त्वस्याभ्यु-
पगमो न युक्त इति भावः ।

एतौ यभेदं निराकरोति-अत्र पृथेति । यतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य
मातृवित्तजनकत्वमत एवेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकिरूपे त्वन्वयव्याप्ति-
ज्ञानस्यैवानुमितिजनकत्वे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य तज्जनकत्वाभ्युपग-
मस्य वैयर्थ्यादित्याह-व्यतिरेकेति । अत्र केचित् (२) स्ववृत्तिविरोधि

(१) व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्नायते । यथा बह्व्यामावन्वाप्यो
धूमाभाव इति व्यतिरेकमात्रव्याप्तिज्ञानेन पुरुषस्यापि पर्वतेऽविशिष्टमूलधूम
वर्धनेन धूमाभावाभावरूपस्य धूमस्य विद्यमानतया बह्व्यामावन्वाप्यस्य धूमाभा-
वस्य च अविद्यमानतया व्यापकस्य बह्व्यामावस्याप्यभावा, अथैव 'बहिमान्
पर्वतः' इत्याकारादनुमितिस्तत्पक्षे । व्यतिरेकव्याप्यस्वीकारे कथमुत्पत्तिरस्या
अनुमितेरित्याक्षेप्तुरभिप्रायः । अर्थापत्तिप्रमाणादितिसमाधातुर्ग्रन्थकारस्यायमा-
शयः । एतादृशस्थले बहिमनुमिनोद्योत्पन्नु यवसायायावात्रास्माभिरनुमितिः
स्वीक्रियते, किन्तु बहि वक्ष्यमानोत्पन्नान्वयवसायवत्त्वादर्थपत्तिरेवेति धर्मोऽत्र
प्लवीन् । विवरणकारानुयायी रामकृष्णसदात्मजोऽपि पित्रा स्मरितं व्यति-
रेकस्यानुमानं पुनर्वर्जयति शिक्षामभ्यामिति दृष्टव्यम् । अनेन शिबदत्तेन
मूलकारग्रन्थसमर्थनं कृतमिति संक्षेपः ।

(२) अत्र केचिदित्यस्य (८९) पृष्ठत्वेन वदन्तीत्यनेन दूरव्यवहितेन

प्रतिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यस्य केवलान्वयित्वम् । तन्ना
 घटत्वं (१) केवलान्वयिलिङ्गलक्षणं (२) प्रमेयत्वादेश स्वममानाधिकरण
 पारमार्थिकत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि स्तुतिविरोधित्वे
 मदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्केवलान्वयित्वम् । न च (३) प्रुतिविरोध
 शङ्क्य, तथा अपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्नद्वैताभावपरत्वात् । तदु
 यिक्ते—‘आगमेन च द्वैतस्य सत्त्वांशयापात्’ इति । न च १.२.५
 स्वतृतिविरोधोति व्यर्थ, तस्यान्याप्यतृतिरस्यापि
 समद्वार्थत्वात् । न च प्रमाण. (४) स्वप्रकारात्वेन तत्र स्वरूपेणापि प्रमे
 यत्वाभावात्कथं केवलान्वयित्वमिति वाच्यम्, प्रमाणोऽपि तृतिलक्षणप्रमा
 विषयत्वात् । न चैतावता स्वप्रकारात्स्वनिरोध, अनुपहितस्यैव तथात्वात् ।
 न चैवमपि नाभिधेयत्वं केवलान्वयि, प्रमाणोऽनभिधेयत्वादिति वाच्यम्
 सन्धः । वेचित् शिरामगिबाराः । स्वतृतिरित्यादेरवमर्थे । तृतिरित्यादेरवमर्थे ।
 आधेयता प्राप्ता स्वतृतिरित्यादेरवमर्थे । तृतिरित्यादेरवमर्थे ।
 विरोधिप्रतिमदत्यन्ताभावस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा च पदादिनिष्ठा या आधेयता
 तद्विरोध्याधेयतावान्मोपपद्यन्तद्वैतस्थो पदात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पदादौ
 अप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादाविति लक्षणसमन्वयः ।

(१) तस्य—केवलान्वयिसाध्यस्य—साधकं तत्साधकं तस्य भावराससाधक-
 त्वम् । केवलान्वयिसाध्यविषयानुमितियनकत्वं केवलान्वयिलिङ्गस्य लक्षणम् ।

(२) प्रमेयत्वादेश केवलान्वयित्वम् । यद्यप्यत्र अत्यन्ताभावा-
 प्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति लक्षणस्य प्रमेयत्वाधिकरणे प्रमेये वदे
 प्रमेयः पारमार्थिको न इत्याकारकशतत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वेव प्रमेयो घट
 इत्यप्याप्तिः, तथाऽपि स्वतृतिविरोधिप्रुत्तोत्पादेरेव केवलान्वयिध्वन्यत्वेन
 नाभ्यामिति भावः ।

(३) ‘नेह नानास्ति’ इत्यादिमुक्तिः ।

(४) इतराप्रकाशयति सति प्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशत्वं, अन्तर्भाव-
 प्रकाशवत्त्वमित्यर्थः । तत्र—प्रमाणं । स्वरूपेणापि—प्रमेयत्वेनापि । कथं केवलान्व-
 यित्वं प्रमेयत्वादीनामित्यर्थः । न कथमपि संभवतीत्याद्येवार्थः किञ्चिद् ।

ब्रह्मणो लक्ष्यतया वाच्यत्वाभावेऽपि पदजन्यज्ञानविषयत्वात्, वाच्यत्व-
स्यापि ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च । न चैवं प्रमेयत्वादिविरोधिवृत्तिम-
दस्यन्ताभावस्याप्रसिद्धत्वात्तत्र लक्षणाभ्यासिः, स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमद-
स्यन्ताभावप्रतियोगिनो घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य प्रमेयत्वादावपि
सम्भवात् । एवं धूमादाप्यन्वयव्यतिरेकव्यतिरेकयोऽपि (१) व्यतिरेकव्यतिरेक-
ज्ञानाद्विज्ञानमित्यभिप्रायम् । तन्नानुमितिरेव बहिर्मुखमिन्द्रोक्तमित्यव-
सायात् । न च कृतककरणव्यतिज्ञानस्याभावात् कथमनुमितिरित्युक्त-
मिति वाच्यम्, व्यतिरेकव्यतिज्ञानस्य सत्त्वान् । न चेतदनुमित्य-
करणमिति वाच्यम्, स्वव्यभिचारधर्मविरोधिविषयव्यतिज्ञानत्वेन
व्यतिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्, यस्य च व्यतिरेकव्यतिज्ञानसाधार-
णत्वात् (२) ।

(१) नन्वनुमानस्य व्यतिरेकितयाऽपि प्रामाण्याभ्युपगमे तत्रैवार्था-
पत्तेरन्तर्भावस्तौ सा पृथक्प्रमाणमिति राक्षान्तो मज्येतेति चेत्तद्वि-
मानस्य प्रामाण्ये संशयायुत्तरप्रत्यक्षस्थले बहुरादेः प्रामाण्यं न स्यात्,
तत्रानुमितिसाम्यसत्त्वेनानुमितेरेवेत्युच्यते । तथा शब्दस्थलेऽपि शब्दो
न प्रमाणं स्यात्, एते वदार्थास्तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्त आकाङ्क्षा-
दिमत्पदकदम्बस्मारितत्वादित्यनुमानेनैव बलुप्तप्रमाणभावेन तात्पर्य-

(१) यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिरित्यन्वयव्यतिरेकः । यत्र बहिर्नास्ति तत्र
धूमोऽपि नास्ति, यथा ब्रह्म इव व्यतिरेकव्यतिरेकः । यस्य पुतोऽन्वयव्यतिरेक-
ज्ञानं तस्य व्यतिरेकव्यतिरेकाऽपि पचेत् धूमदर्शनानन्तरं प्रमा जायते, सा
पमार्था प्रत्यक्षशब्दोपमानार्थाप्यनुपपद्यन्त्या अतोऽनुमितिरेव । अनु-
मिनोमोत्यनुपपत्तावेनाप्यस्या अनुमितित्वमुरीकार्यमिति भावः ।

(२) व्यतिरेकव्यतिज्ञानमपि अनुमितिकरणमित्यर्थः ।

(३) व्यतिरेकव्यतिज्ञानस्वीकारे कर्मापत्तेः शब्द प्रमाणानुपपत्तौ व्य-
च्छेदः अनुमानेनैव प्रत्यक्षादिप्रमोत्पत्तेः सम्भवेन तेषां शब्दकरणानर्थक्यं स्यादिति
प्रतिव्यतिरेकव्यतिज्ञानेति ।

विषयसमर्पप्रतीते सम्भवात् । यदि स्याणु साक्षात्करोमि शब्दास्तु
मयं जानामोऽस्यनुभ्ववसायारप्रत्यक्षशब्दयो पृथक् प्रामाण्यम्, तद-
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादिघटितायामनुमितिसामग्या सत्यामपि वि-
ज्ञानानन्तर धूमेन वह्निं कल्पयामीति यदाऽनुभ्ववसाय, तदा धू-
मस्यार्थापत्तिविषया प्रामाण्यमिति सुख्यम् ।

यदा, (१) निरुपाधिभ्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेकं गृह्यते इति
व्यतिरेकिण्यन्यन्यव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः । न चैवं सत्यन्वयव्य-
तिरेकिणाभेदो न स्यादिति वाच्यम्, व्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानव्या-
न्यव्याप्तिधीरनुमितिहेतुः स व्यतिरेकी, यथान्वयसहचारमात्रज्ञा-
नत्रयान्वयव्याप्तिधीरनुमितिहेतुः सोऽन्वयव्यतिरेकीति विभागोपपत्तः ।
अस्मिन् पक्षे यदा अन्वयसहचारेणैवान्वयव्याप्तिस्फुरण, तदा धूमस-
केवलान्वयितया भवत्ययम् । यदा व्यतिरेकसहचारेणैवान्वयव्याप्ति-
स्फुरणम्, तदा केवलव्यतिरेकितया । यदाऽन्वयव्यतिरेकसहचारेणान्वय-
व्याप्तिस्फुरण, तदाऽन्वयव्यतिरेकितया । यदा व्यतिरेकसहचारेण व्यति-

(१) साध्य व्यापकत्वे सति साधनाभ्यापकत्वमुपाधि । निरुपाधि - उपाधि-
रूप, यत्र बद्धभावस्तत्र धूमाभाव इत्याकारस्यो यो व्यतिरेकस्यो बद्धवभाव-
धूमाभावयो सहचारः स निरुपाधिभ्यतिरेकसहचारस्तेन । धूमवान् बह-
रित्वादौ धूमाभावबद्धवभावयोर्बद्धसहचारः, स तु उपाधिभ्यभिचारितासम्भवेन
बद्धिर्मयोगाभावापुपाधिविशिष्टः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाभ्यापकत्वरूप-
रूपस्य व्यापकव्यापकत्वे सति व्याप्या यावत्त्वमित्यभ्यस्तम् । तथा च यत्र
बद्धवभावो बलवदे तत्र बद्धिर्मयोगाभावरूपस्य उपाधः सत्त्वाद् व्यापकबद्ध-
भावव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वम् । यत्र धूमाभावस्तत्र बद्धिर्मयोगाभावाभावा-
यथाऽयोगोल्लेखे इति साधनाभ्यापकत्वम् । व्यापकभावाद् व्याप्याभावा-
व्याप-
योगाभेरयोगोल्लेखेऽभावाद् व्याप्यस्य बद्धवभावस्य अभावः । बद्धवभावभावो
बद्धिरूपः । एवं चायोगोल्लेखे बद्धवभावो नास्ति पून यातोऽस्ति, इति व्यभिचारो
प्रापकतया व्यतिरेकसहचार उपाधिभ्यभिचारिणा सम्भवेन उपाधिमानित्वम् ।

रेकव्याप्तेरेव ज्ञानं तदाऽर्थापत्तिविधया धूमस्य प्रामाण्यम् । न च व्यतिरेक्यनुमानस्य पृथक्प्रमाणत्वेऽपसिद्धान्तः, मूलग्रन्थेषु(१)शुक्तिरूप्यमिष्यात्वादौ तत्र तत्र व्यतिरेक्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वेनोपन्यासात् । तस्माद्विधेयं अनुमानमिति युक्तमिति(२)वदन्ति । तत्रेदं वक्तव्यम्—न तावदौपनिषदमतेऽनुमानस्य केवलान्वयित्वं सम्भवति, सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रद्वानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमभिधानात् । प्रद्वानि प्रपञ्चात्यन्ताभावो व्यावहारिक इति पक्षे स्वरूपविरोधिभृतिमदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरायाति, न तु तदप्रतियोगित्वम्(३) :

(४) नन्वेव तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वा(५)दर्शान्तरमिति चेद् , न । स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बाध्येनापि बाधदर्शनात् । न च निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे तन्त्रम् , किं तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम् । प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वादिरोधित्वमविरुद्धम् । तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति यत्र निषेधस्य निषेधशुद्धया प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते निषेधमार्त्रं तु निविध्यते, यथा रजते नैद् रजतमिति प्रतीत्यवन्तरभिर्दं नारजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते निषेधमार्त्रं तु निविध्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोर्द्वयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम् ; यथा

(१) शुक्तिरूप्यमिष्यादृश्यत्वाद् यत्रैव तत्रैव यथा ब्रह्म इति विवरणादौ ।

(२) वदन्तीत्यस्य (८५)श्रुत्येन अत्र केचिदित्यनेन दूरव्यवहितेन सम्बन्धः ।

(३) अतो न केवलान्वयित्वमिति शेषः ।

(४) एषा श्रुत्या तत्परिहारश्चेति सर्वं द्वितीयमिष्यात्वानिरूपणेऽद्वैतसिद्धावसेयम् ।

(५) अर्थान्तरम्—अनभिप्रेतपदार्थप्रतिपादनम् । यदः सन् इत्यादिप्रत्यक्षं नैह नानेत्यादिश्रुत्या प्रवाध्य यदादीना सत्यत्वाभावरूप मिष्यात्वं सिद्धावधिषितम् , स चेन्निषेधोऽपि बाध्यस्तर्हि न तेन यदादीना पारमार्थिकसत्त्वं बाधयितुं शक्यते, तच्चानभिप्रेत वेदान्तिनस्त्वत्पर्यान्तरम् ।

असंशयमेव प्रागभावप्रतियोगिनोऽयमर्थो निषेधः । तथा च प्रकृतेऽपि निषेधस्य वाच्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वं निषेधवाचकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तन्निषेधस्य च बाधनात्, उभयोरपि निषेधवाचकत्वेऽप्यस्य स्वरूपादेस्तुत्यत्वात् । न चास्तत्त्विकनिषेधबाधकत्वाच्छ्रुतेरप्यप्यर्थः शङ्क्यः, ब्रह्मभित्तस्यास्तत्त्विकत्वं बोधयतः शास्त्रस्याप्रामाण्यायोगात् । एतन्निषेधप्रतियोगित्वं च स्वस्येणैव, न तु सद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्दितवारणार्थिकत्वाकारेण, स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरत्र तादौ चाभ्युपगमात् । रजतप्रमानन्तरमपिदानसाक्षात्कारे सति रजतस्य रजतं नास्ति नासीद् न भविष्यतीति स्वरूपेणैव 'नेह नावा' क० २-१० इति श्रुत्या च प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । न च तत्र लौकिकपारमार्थिकाजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगीति वाच्यम्, भ्रमवापयोर्बैयधिकरव्यापत्तेः, अप्रपञ्चप्रतिषेधापत्तेः । न वैधं विद्वद्वाच्यार्थवाक्यविरोध इति वाच्यम्, तस्य भ्रान्तरपरत्वात् । अन्यथाऽप्यप्यवधारणपारमार्थिकत्वस्य वाच्यत्वेऽप्यप्यवधारणान्वयोऽप्यवधारणात् ।

किं नात्र रजतमिति प्रतीतिः, यथा रजतस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन च निषेधो विपक्षस्तथा 'नेह नावास्ति किञ्चन' क० २-१० इत्यत्रापि प्रपञ्चस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन च निषेधो विपक्षः । भित्तविभक्त्यन्तोपस्थापिते धर्मिणि प्रतियोगिनि च नमः ससर्गाभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अस्तु वा पारमार्थिकत्वाकारेणैव निषेधस्तथाऽपि प्रमेयत्वादेर्मद्वारूपधर्मिन्मूलसत्तत्त्वे कथं केवलान्वयित्वम् ! तत्रैव च (१) प्रमसत्ताकत्वात्तर्यभावात् कथं वाच्यत्वम् ! तस्माद्भ्रान्तिरिक्तं सर्वं विध्येतिवादिनः केवाचिद्वर्माणं केवलान्वयित्वकथनं केवलसाहसविजृम्भितम् ।

(१) तत्रैव च—केवलान्वयित्वे च, प्रमेयत्वादेः मद्वारूपधर्मिन्मूलसत्तत्त्वावधारणमात्राद् वाच्यत्वायोगः सत्ताद्येनः ।

एतेन वदन्ति अभिधेयत्वस्यानवयि निरस्तम् । 'यद्वाच्येनभ्यु-
दितं येन वाच्यमुदते सदेव वदन्त्येति चेत्' के०-१-४ 'अविज्ञातं
विजानताम्' के० २-१-१ 'प्रतिबोधविदितं मतम्' के० २-३ इत्या-
दिभ्यः प्रपञ्चि वाच्यत्वादेर्निषिद्धत्वात् । न च अन्यत्वात् सत्र वाच्य-
त्वं वाच्यमात्रमिति अभितम्भम्, सपण्य रिता सपत्वाऽपि महावाच्ये-
वाच्यत्वयोर्बोधयितुं अनभेदे इयेतत्परेत्तरग्रन्थस्य प्रपञ्चि वाच्यत्व-
मस्तोत्येनैकवचनपरत्वाभावात् । यदपि व्यतिरेकानुमानोपपादनं तद-
प्यमृतात् । (१) प्रयोपतिरादिना तद्वदवयवत्वे तद्वदिनामर्थोपपत्तेर-
वयववचनपक्षे ।

यमु प्रत्यक्षशब्दवर्जया पुनरु शमाञ्च तथाऽर्थापत्तेरपत्त्यादि,
तदपि न । व्यतिरेकस्यान्तेरेवार्थापत्तिप्रमाणत्वेन ह्येव सामग्रीवेदामा-
त्रेन वैभज्यात् । तथा च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने यत्र वदुयादिज्ञानं तत्र
वदि कथयामि इत्याकारकानुव्यवसायोपपत्त्यात् तद्वदवयवार्थापत्तिरेव
न त्वनुमानं तस्यानुमित्येवमुक्तम् ।

यत्तु व्यतिरेकसद्वचनमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिर्बोधश्रुतिहेतुः
स व्यतिरेकोत्पादि, तदपि न । अन्यसद्वचनदर्शनस्यान्वयव्याप्तिज्ञा-
नजनकत्वात् व्यतिरेकसद्वचनदर्शनस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकत्वात्
सर्वज्ञोऽनुभवसिद्धतया तद्विषयकार्यकारणमात्रवर्णनानौचित्यात् । तथा
च तद्वदार्थापत्तिरिति व्यतिरेकव्यनुमानम् । (२) एतेन तस्यान्व-
यव्यतिरेकसत्त्वमपि प्रयुक्तम् । तस्यादनुमानव्यवयवमेवेति सुस्पष्टं
मूनहृदि । अन्यथाऽप्यभिधानात्, सामग्र्यादिव्यवयवेषु केवलान्वयि-
केन व्यतिरेकजन्यव्यतिरेकव्यनुमानावां काप्यनुपन्यासात् । क्वचित्प्र-
योगस्तु परमतानुसारेण वदन्त्ये इत्यास्ता आह ।

- (१) जनार्दिनादिना पूर्वोक्तप्रमाणव्यवसायतया व्यतिरेकव्याप्त्याभावा-
त्तदवयवे । तद्वदिनाम् व्यतिरेकानुमानादिनाम् अवयवस्योत्पादकत्वपक्षे ।
(२) व्यतिरेकव्यतिरेकज्ञानेनैव तस्य अनुमानस्य ।

तथानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तृप्तमेव, परार्थं तु न्यायसाध्यम् । न्यायो नामावयवसमुदायः । (१) अवयवाश्च त्रय एव प्रसिद्धाः—प्रतिज्ञाहेतूदाह

यथोक्तानुमानस्य द्वैविध्यमाह—तच्चेति । तत्र—द्विविधे । स्वार्थस्वविवादगोचरार्थसाधकम् । उक्तमेव—अभिप्रायदर्शने सति सहकारदर्शनेन एष्यते इत्युक्त्या निरुक्तन्याप्लेक्षानमेव । परार्थन्तु(२)—परविषयविषयार्थसाधकम् । न्यायसाध्यं—न्यायप्रयोज्यम् । न्यायशब्दार्थमाह—न्यायो नामेति । वक्ष्यमाणवयवषष्ठितत्वात्तन्म अवयवसमुदायः । तर्था नानुमानप्रयोजकत्वात्स्वार्थज्ञानजनकत्वात्तत्वं—साधकत्वं तादृशन्यायजन्यज्ञानप्रयोज्यं व्याप्तिज्ञानं परार्थानुमानमित्यर्थः । अवयवाश्च कर्तव्यपेक्षायामाह—अवयवाश्चेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयतावितक्षणविषयतावयोपाजनकत्वे सति प्रवृत्तपक्षे प्रकृतसाध्यवोपजनकमदावायनैकदेशत्वं प्रतिज्ञाप्रयवत्वम्, यथा पर्वतो वहिमानित्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितस्वार्थकतादशौकदेशत्वं हेत्ववयवत्वम्, यथा धूमादित्यादि । साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तादभायकोपावयवत्वमुदाहरणवयवत्वं, यथा यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस इत्यादि । प्रवृत्तोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टपक्षवोपजनकन्यायैकदेशत्वनुपवयवत्वम्, यथा वहिभ्याप्यधूमवा-

(१) अनुमितिचरमकारणपक्षधर्मज्ञानप्रयोजकशब्दज्ञानजनकत्वात्तत्वं अवयवत्वम् । वहिमानित्याकारिकाऽनुमितेधरमकारण यद् धूमवानवयवत्वाकारकं पक्षधर्मज्ञानं, तस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणः अवयवत्वात्तत्वं इति पक्षे—परम्परया साक्षादा जनकानि याग्नि-वह्निसम्बन्धमिन्द्र-पर्वतः, धूमसम्बन्धमिन्द्रः धूमभ्यापकवह्निसम्बन्धमिन्द्रः पर्वतः—इत्याकारकाणि उच्यन्तेत्यानि, तद्व्यजनवत्त्वे सति वाग्यत्वं प्रतिज्ञाऽऽद्यवयवेषु इति लक्षणसम्बन्धः । एवमुदाहरणादिपक्षेऽपि हेत्वम् ।

(२) तादृशप्रवृत्तयोः तु उच्यते न इत्यते, मूलानुतोपादावयवः ।

रणरूपाः, तदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा, (१) न तु पञ्चा-
वयरूपाः । अथयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनसम्भ-
वेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माद् ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वसिद्धिः । तथा हि, ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या,

आद्यम्, तथा चायमिति वा । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्महेतुज्ञान्यसाध्य-
विशिष्टपक्षबोधकन्यायैकदेशत्वम्, तादृशमाध्यबोधकन्यायैकदेशत्वं वा
निगमनावयवत्वं यथा तस्मादभिमानित्यादि । ननु प्रतिज्ञाहेतुदाहर-
णोपनयनिगमनरूपा पञ्चावयवा इति वदता नैयायिकानां पक्षमनाह-
त्याध्वरमीमामशाना पञ्चाभ्युपगमे को हेतुरित्यत आह—अथयव-
त्रयेणैवेति । तथा च प्रथमपक्षे उपनयनिगमनरूपस्य हेतुप्रतिज्ञाभ्यां
द्वितीयपक्षे हेतुप्रतिज्ञाकृत्य ताभ्यां कर्तुं शक्यम् । अनुमित्युपयोगिज्ञानं
च सर्ववयवकृत्यमिति भावः ।

निरूपितानुमानस्य प्रकृते उपयोगमाह—एवमिति । तस्माद्—
अनुमानात् । तादृशं तदनुमानमित्यपेक्षाशमाह—तथा हीति । पूर्वो-
क्तपक्षद्वये प्रथमपक्षोऽस्मत्संमत इति चोक्तयितुं प्रतिज्ञावयवपक्षमात्मकं
वाक्यमाह—ब्रह्मेति । शुक्तिरूपादौ सिद्धसाधनवारणाय—स्वयमिति ।
अथानि वाचनिरासाय—ब्रह्मभिन्नमिति । रज्जुसर्पादौ साध्यसिद्धावपि
न सिद्धसाधनम् (२), अनित्ये वाङ्मनस्ये इत्यत्र अशतस्त्रिंशदसाधनस्य

(१) निमुपनयनादेः व्याप्तिप्रदर्शनं प्रयोजनम् ? उत पक्षधर्मताप्रदर्शनम् ?
आहोस्मिद् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रदर्शनम् ? नान्त्यः, लिङ्गपरामर्श-
रणात्स्य निराकृतात्वेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रतिपादनस्य व्यर्थत्वात् ।
नाहदिनीपौ, तयोरवयवत्रयेणैव सुस्पष्टैरित्यमित्यन्यायाह—न त्विति ।

(२) न सिद्धसाधनं, पक्षानवच्छेदकनानात्वामावात् । पक्षानवच्छेदकता-
नित्ये एव तदभ्युपगमात् । अत एव, अनित्ये० इत्यादिपाठः । गपुस्तके उपलब्धत्वे
स च टिप्पणीस्पटीकायां गत इति लभ्यते, मूलपुस्तके तदभावात् निवेशितोऽत्र ।

प्रत्यभिज्ञत्वाद्यदेष तदेष यथा शुक्तिरूप्यम् । न च एतासिद्धिः, तस्य साधितत्वात् । न (१) चाप्रयोजकत्वं शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीनां मिथ्यात्वे प्रत्यभिज्ञत्वात्स्यैव लाघवे प्रयोजकत्वात् ।

मिथ्यात्व (२) च स्वाभाव्यत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्पन्था

परैरप्युक्तत्वात् । नन्वातिशयोक्त्य एवान्तः, तन्मिथ्यात्वे प्रमाणमावह । अनुमानान्तस्य तु प्रमाणत्वेन वददायतादिस्वाद्यद्वयं न चेति । तस्य—एवान्तस्य । साधितत्वात्—अत्यल्परेखेदेहादि तत्वात् । नन्दिदमनुमानप्रदेशक सत्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञत्वे पपत्तिरित्याहुः परित्यज्यते—न चेति । शुक्तिरज्ज्वादीनां मिथ्यात्वे नाविद्यातिरिक्तदोषवन्त्यत्वं प्रयोजकम् अपि तु प्रत्यभिज्ञत्व, लक्षणात् । तदा च लाघवरूपानुक्ततत्त्वसत्त्वात् प्रयोजकत्वमिति भावः ।

ननु शुक्तिरूप्यादौ किं लक्षणं मिथ्यात्व प्रत्यक्षसिद्धं ददनुमानेन प्रवृत्ते साध्यते ? इत्यवश्यानां मिथ्यात्वलक्षणमाह—मिथ्यात्वमेति ।

(१) साध्याभावश्चुत्तरं—अभिचारः, इति स्थानात्तत्र अनुमितोपपत्तेः । यथा धूमवान् दहति तत्र बहिर्गन्तुना नातु मेति । इतो साध्याभावश्चरित्यवस्थाप्य निवारणार्थमाह—अनुमितिः प्रवृत्ते, यथा धूमोऽस्तु बहिर्गन्तुमिति । अनुमानेन व्यवहारोऽपि कृते तु अभिचारमेव पुनर्दर्शयति । नन्विह, यथा यद्यपि निर्बद्धं स्यादपि पुनः पुनस्तत्र बहिर्गन्तुमिति । अस्ति चात्र धूमोऽदिनापि भाव्यमिति । तदा प्रवृत्ते बहिर्गन्तव्यमिति भावः स्यादिति व्यवहारोऽपि अनुमित्यनुपादयत्वात् साध्याभावश्चोपपत्तिः कृत्वा न ददनेन न चेत्कारिणा । प्रवृत्ते च बहिर्गन्तव्यमिति निमित्तं स्यादिति व्यवहारोऽपि तत्रास्ति टीकायां एतत् ।

(२) पञ्चदीनां मिथ्यात्वसिद्धिप्रकार इत्यत्र—पञ्चदीनां वस्तुतत्त्वादिरेतदभ्यस्य सनवादेन स्थितिनाशोक्तिरुच्यते चेति वदामि । ते चेत्साध्याभावश्च सन्धीति प्रमाणत्वात्तद्वैद्यं च भाव्यमिति तु एव मिथ्याभूतास्ते सिद्धयेत् ।

भावप्रतियोगित्वम् । अभिमितपदं वस्तुतः स्वाश्रयाप्रसि-
द्धया असंभववारणाय । यावत्पदमर्थान्तरवारणाय ।
तदुक्तम्—

सर्वेषामेव भावानां(१) स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति सृष्टमता ॥ इति । चि० ७।

स्वाश्रयत्वेनाभिमते यावति स्थितोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वम् । ननु
स्वाश्रयभावनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्येतावदेवास्त्वित्याशङ्क्याह—
अभिमतेति । यावति स्वाश्रये स्वात्यन्ताभावासम्भवस्तद्वारणाव
तदावरयकम् । तथा च वस्तुतोऽस्वाश्रयेऽपि शुक्त्यादौ स्वाश्रयत्वेना-
भिमते वर्तमानो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शुक्तिरूप्यादेरस्तीति
तत्सार्थक्यमिति भावः । ननु एतावतैव निवर्हि यावत् पदं व्यर्थमित्यत
आह—यावदिति । तथा च यावत्पदभावे कपिसंयोगाश्रयत्वेनाभि-
मते वृक्षे मूलावच्छेदेन वर्तमानो यस्तदत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं शा-
खावच्छेदेन स्थितस्य कपिसंयोगस्यास्तीति सामानाधिकरण्याहपार्श्वान्त-
रसिद्धिस्तद्वारणाय तदावरयकम् । तदने तु स्वाश्रयत्वेनाभिमते याव-
ति शाखादौ तदत्यन्ताभावासत्त्वात् दांय इत्यर्थः । अस्मिन्मते 'तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै० २।१) इत्यादिशुक्त्या आका-
शादेरपि जन्यत्वावगमात्तस्मापि स्वस्वरणाधितत्वावरयन्मावाद् न त-
न्नाश्रयति । स्वोपलक्षणे वित्पुत्राचार्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति ।

यथाहुः 'यदसह मासनाम तन्मिथ्या स्वप्नगवादिव' इति । मिथ्यात्वे चानु-
मानप्रमाणानुषन्त्यस्त तस्य च न प्रत्यक्षेण बाधः शङ्कनीयः, चन्द्रमादेशिकत्व-
मादिकप्रत्यक्षवद् भाग्यैर्बाधात् । आगमालु नेद नानाऽस्ति किञ्चनेत्याद्या अ-
नुसन्धेया एति दिक् ।

(१) भावत्वेन स्वोक्ताना घटादीनाम् आश्रयत्वेनाभिमते कदाद्यादौ
विषयानस्य घटोनेत्यापाकारकस्याभावस्य प्रतियोगित्वं घटादेर्मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

यद्वा(१) अथ पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी
पटत्वात् पटान्तरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणम् ।
तदुक्तम्—

अशिन स्वाशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिन ।

अशित्यादितराशीवहिगेयैव गुणादिषु ॥ इति । चि ८ ।

एव प्राचीनाकमनुमानप्रयोगमुपपाद्य नवीनोत्तमनुमानप्रयोगमाह-
यद्वेति । तादात्म्यसम्बन्धेनैवावच्छेदेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च पूर्व
वक्तार्यान्तरता । एव व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकरवमस्य
न्ताभावविशेषण देय तेन समादाय नार्थान्तरम् । तथा एतद्व्यवहारणाय
एतत्कालीनत्वमिति तद्विशेषण देयम् । न चैतत्तन्तु पटसमवाय इति
प्रत्ययवाच्य इति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययस्य भ्रमप्रमासाधारणतया
चन्द्रप्रदेशिकवस्त्ययवदप्रामाण्यशङ्काऽऽस्फुटितत्वेन बाधितत्वात् ।
अत्रापि चिगुत्ताचार्यसम्मतिमाह तदुक्तमिति । दिगेयैव-एव एव
मार्ग । रूप रूपिनिष्ठस्य ताभावप्रतियोगि, गुणत्वात् स्पर्शवदित्येव
क्रियादिष्वप्युद्घनीयम् ।

(१) पटमात्र पक्षीकृत्य एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-वेदर्शान्तरता
स्यात्, पटान्तरस्य एतत्तन्तुनिष्ठत्वाभावात्तन्ति इती अवमिति पशुविशेषणम् ।
तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युक्तं पटत्पटरस्यापि तत्त्वतः तन्तिष्ठात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वेन पुनरर्थान्तरतति एतन्ति साध्यविशेषणम् । तन्तु पटो तेनैव
स्योन्वाभावेन सिद्धसाधनवारणायात्यन्तपदम् । ताद्विवागाभेषा प्रगल्भो,
दृष्टा ते साध्यदत्तोभ्यापकस्याप्यभावी गृहीतो चेत् सटिप्पणसाध्ये पक्षे हेतु
इद्वा साध्यमनुमेयम् । व्याप्यारोपेन व्यापकारोपस्तर्क इति तेषामभिमानः ।
तेन च भ्रूमाश्रित्यमनुमिते । तेषामेव प्रक्रियया पटान्तरे दृष्टा ते परस्व
रूपहेतो एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपस्य साध्यस्य च व्याप्य
व्यापकभावेन प्रतिक्रमद्वयोरपलम्बो पक्षे चाशिमपट साध्यसंदेहे-पि पटस्य
रूपस्य हेतोर्विषयानन्ताद्यनुमानेन तस्मिन् को विरोधस्तद्विकाराणां पटाणि
निष्कारे इति भावः ।

न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षेण बाधः ।
अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः ।
न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषादिज्ञानविषयतेति वाच्यम् ।
नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् । न च नीरूपस्य
द्रव्यस्य चाक्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः । मन्मते ब्रह्मणो द्रव्य-
त्वासिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमिति
ते(१)ऽभिमतम् । न हि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता नापि
समवायिकारणता, समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः,
तथाऽपि नीरूपस्य कालस्येय चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेऽपि
न विरोधः ।

ननु र्कं मिथ्यात्वानुमानं सन्घट इत्यादि प्रत्यक्षबाधितमिथ्याशङ्क्य
परिहरति-न चेति । ननु रूपादिज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषादिज्ञानविषयत्व-
मनुपपन्नमित्याशङ्क्य निषेधयति-न च नीरूपस्येति । नीरूपस्य
प्रत्यक्षविषयत्वं नास्तीति नियमस्य व्यभिचारमाह-नीरूपस्यापी-
ति । विशेषनियममाशङ्क्य परिहरति-न चेति । नियमशरीरस्यो-
ररूपत्वेऽपि नास्त्यस्माकं कतिरित्याह-मन्मत इति । ननु कथं
ब्रह्मणो द्रव्यत्वं नास्तीति चेत्तत्र तल्लक्षणद्वयाननुपमादित्याह-शुणेति ।
निर्गुणस्य-‘साक्षी चेता देवतो निर्गुणश्च’ (श्वे० ६।११) इत्यादि-
श्रुत्या निर्गुणत्वेन बोधितस्य । अस्तु यथा कथंवेद् ब्रह्मणाऽपि द्रव्यत्वं
तथाऽपि न दोष इत्यभ्युपेत्याप्याह-अस्तु धेति । अस्मिन्काले
घटो नास्तीति प्रतीतिरालात्कालस्येन्द्रियवेद्यत्वं यथा स्वीकृतमश्वर-
मोमासकैस्तथा तदनन्यथासिद्धप्रतीतिरालाद् ब्रह्मणश्चाक्षुष्यत्वमस्माभिर-
प्यहोक्रियते । तथा च ब्रह्मव्यतिरिक्ताक्षुष्यतायामेव महत्त्वे सत्युद्भूत-
रूपत्वं प्रयोजकमिति भावः ।

यद्वा, त्रिविधं सत्त्वम्—पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभा-
सिकं च । पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः, व्यावहारिकं सत्त्वं मा-
काशादेः, प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः । तथा च घट-
सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन प्रामाण्यम् ।
अस्मिन्पक्षे च घटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण, किन्तु
पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः । अस्मिन्पक्षे च मिथ्यात्व-
लक्षणो पारमार्थिकत्वाच्चिह्नप्रतियोगिताकृत्यमत्यन्ताभाव-
(१)विशेषण द्रष्टव्यम् । तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

नन्वेव तर्थाकारो यत्तावेति प्रतीतिवत्तादाकारस्यापि पाभुषण-
स्यादित्यदचेराह—यद्वेति । पारमार्थिकत्व-व्यावहारिकत्व-प्रातिभासिक-
त्वभेदात्त्रिविधम् । विषयभेदाः विरोध इत्याह—तथा चेति । सत्त्व-
त्रैविध्यं सतीत्यर्थः । ननु अस्मिन्पक्षे निषेधप्रतियोगिनोः सामानाधिक-
रण्यं सिद्धमिति, न तु घटादिमिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह—अस्मिन्निति ।
स्वरूपेण—व्यावहारिकत्वेन रूपेण । तथा चैतत्पक्षे मिथ्यात्वलक्षण-
इदं विशेषणं देयमित्याह—अस्मिन्निति । मिथ्यात्वानुमानोपपादन-
मुपसंहरति—तस्मादिति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिमात्रज्ञाचार्य्यनातगोपावतीर्यभोपादशिर्यदत्त-
धरावतंसरामबुमारसन्नुपनपतिसूरिगुप्तशिवदत्तविरचितायां परि-
रमायाऽर्थदीपिकायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

अथोपमानपरिच्छेदः ३

(१) अथोपमानं निरूप्यते । तत्र सादृश्यप्रमाकरणमु-

अथ कमप्राप्तमुपमाननिरूपणं प्रतिजानीते-अथेति । अनुमाननि-
रूपणानन्तरमित्यर्थः । तथेति । अनुमाननिरूपणानन्तरनिरूपणविष-
यीभूतोपमाने सतीत्यर्थः । अत्राप्युपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति श्रुत्वा
उपमानशब्दो लक्षणम् , अद्युत्पन्नस्तु लक्ष्यमित्याशयेनाह-सादृ-
श्येति । सादृश्यप्रमाया-उपमितिप्रमायाः करणमाधारणकारण-

(१) प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति चावांकाः, अनुमानमपीति वैशेषिकाः,
आगमेन सह प्रीणीति सादृ-याः, उपमानेन सह चत्वारोति नैयायिकाः, अर्था-
पत्त्या सह पट्टेति प्रामाद्व्याः, अनुपलब्ध्या सह बट्टिनि माद्वेदान्तिनौ, सम्म-
वेतिद्याभ्यामद्याविति दौरागिराः, चेष्टया सह नवेत्यान्दुरिकाः, 'एति सन्ति
तत्तत्सोर्धकराणां विप्रतिपत्तयः । तत्र सादृ-यान्ताना मनिरासपूर्वकं स्वमि-
द्वान्न प्रतिजानीते-अथेति ।

अत्र सादृश्यज्ञानमेव प्रमाणं सादृश्यप्रमेव च प्रमितिरेति भवति विपटी-
पूतां प्राप्तिवृत्त्यमिति किञ्चिद्विचारयामः । ग्रामे दृष्टयुः पुरुषः कदाचिद्वनं गतः
गवये नेन्द्रियमश्रिवयं आते प्रत्येति अयं पनुः गोमदृश इति । पश्चादुपमिनोति-
अनेन सदृशी मदीया गौरिति । तत्र द्वितीयं ज्ञानं उपमितिप्रमेति व्यवदिश्यते,
तदुत्पादकं प्रथमं सादृश्यज्ञानम् 'अयं पनुः गो सदृश' इति तत्तु उपमानं प्रमा-
णमिति । (उपमितिप्रमा सादृश्यप्रमेति पर्यायान्तरम्) इयं सादृश्यप्रमा नेन्द्रि-
यादिजन्या, अगस्तस्याः प्रत्यक्षादिनोऽनिरिक्तत्वमेव । एवञ्च तस्याः कारणं सादृ-
श्यज्ञानमपि पृथक् प्रमाणमिति निश्चयम् । उपमितिश्च सादृश्यज्ञानत्वेन सादृश्य-
ज्ञानजन्येति न उपमितिजन्यानुव्यवसायादावतिन्यासिरित्यनुमन्थेयम् । उप-
मितिकरणत्वं च सादृश्यज्ञाने असाधारणकारणत्वेन विवक्षितं न तु व्यापारव-
त्तत्पदितमिति शोध्यम् । गवयनिष्ठसादृश्यज्ञानस्योपमित्री जनयिन्यायां व्या-
पारामादादृश्येके ।

पमानम् । तथा हि नगरेषु दृष्टमोपिष्टस्य पुरुषस्य वन-
गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिः, अयं
पिष्टो गोसदृश इति । तदनन्तरं भवति निश्चयः, अनेन
सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्यव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठ-
मुपमानमित्यर्थः । ननूपमानस्य प्रत्यशाश्रन्तर्भावाच्च पृथक्प्रमाणतेति
साहचर्यादिभिदृष्टत्वात्कथमुपमानस्य सादर्यज्ञानकरणतेत्याशङ्क्याह—त-
था हीति । यथोपमानस्य सादर्यप्रमाकरणार्थं तथा प्रदर्शयते इत्यर्थः ।
गोसदृशः—गोभिन्नस्ये सति गोमतभूयोधर्मवान् । तत्र-निश्चयद्वय-

विश्वनाथस्तु—

प्राचीनस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यभोगवद्गीता वा स्यात्सा करण मनम् ॥

गोसदृशो गवयपदवाच्य इति श्रुत्वा वन गतस्य दृष्टे गवयपिष्टे तत्र गोसा-
दृश्यदर्शनं जातं तदुपमिनिवर्णम् । तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्य-
तिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य
इति ज्ञानं यन्नायते तदुपमिति, न तस्य गवयपदवाच्य इति, गवयान्तरे शक्ति-
प्रक्षामावप्रसङ्गादिनि जगाद । परञ्च दृष्टमोपिष्टस्य गवयो गोसदृशो भवती-
त्यनुनामवाक्यस्यापि वन गतस्य गवयेन्द्रियसंयोगानन्तरं भवति प्रतीतिः अयं
पिष्टो गोसदृश इति, अनेन सदृशी मदीया गौरिति योपमिति । तथा चातिरे-
कावकायार्थस्मरणरूपा मध्ये व्यापारव्यवस्था निष्प्रयोजनता । गवयान्तरे शक्तिप्र-
क्षोपि सादृश्यज्ञानादेव सादृश्यविशिष्टलिङ्गात् अविश्वनाथेति तत्र मध्ये व्यापार-
येत्येति । तथा च विश्वनाथमते अनुभववाक्योपिष्टे पश्यते । अनुभवस्तु अयं
पिष्टो गोसदृश इत्येव भवति, न तु गवयो गवयपदवाच्य इति । यथा गोसदृश-
गवयान्तरि पुर स्थिते तु योपि दृष्टे गवयपदवाच्यः स इति, तत्र गवयो गव-
यपदवाच्य इति मूलप्रतिबन्ता कर्मचक्रदुपेक्षेर्नैव, अयं गवयपदवाच्य इत्येव तत्र
प्रतिबलम् भवति । तदेव गोनिष्ठसादृश्यज्ञानोपरमपि अयं गवय इति, अयं
मदीयगोसदृश इति वा प्रमा उत्पन्न इति सम्भेदः ।

गोसादृश्यज्ञान करण गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञान फलम् ।

न चेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति, गोपिण्डस्य तदेन्द्रियास-
न्निकर्षात् । नाप्यनुमानेन, (१) गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लि-
ङ्गत्वात् ।

मध्ये । अयं पिण्डो गोसादृश इति गोनिष्ठपितृगवयपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञान
करणम् । अनेन सदृशी मदीया गौरिति गवयपिण्डनिष्ठपितृगो-
निष्ठसादृश्यज्ञानं फलम् । प्रथमज्ञाने जाते सति द्वितीयज्ञानस्योपदर्शना-
सिद्धिना तदभावादित्यन्वय यतिरेकान्या प्रथमज्ञानस्यापमानस्य द्वितीय
ज्ञानस्योपमित्वमित्यर्थः ।

न चास्य प्रत्यक्षेण मतार्थतेत्यह—न चेति । इदं-गवयप्रतियो-
गिकगोनिष्ठसादृश्यज्ञानम् । तदा-गवयपिण्डेनेन्द्रियसन्निकर्षसमये ।
तथा चेन्द्रियासन्निकृष्टगोपिण्डनिष्ठसादृश्यज्ञानं न प्रत्यक्षप्रमाणफलमि-
त्यर्थः । एतेन यस्तु (१) गवयस्य चभु सन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञान
तरप्रत्यक्षमेव अत एव स्मर्यमाणाया गवि गवयसादृश्यज्ञान प्रत्यक्षम्,
न ह्यन्यद्गवि सादृश्यमप्यथ गवये भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्त-
रवती जात्यन्तरसादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकं स चेद्रवये प्रत्यक्षो

(१) गवयेति । दृष्टांते साध्यहेत्वो सहचारदर्शनेन व्याप्तिप्रदे सति
पक्षे इन्द्रियनेन साध्यविषयाऽनुमितिस्तत्पक्षेऽनुमानेन । परञ्चात्र साध्यहेत्वो
साध्यव्ययैव नास्तीत्यनुमानानवकाशः । सादृश्यं हि प्रतियोग्यनुयोगिसापेक्षो
धर्मविशेषः । ततो गवयनिष्ठगोसादृश्य गवये तद् गवि नास्ति, गोनिष्ठ गवय
सादृश्य गवि वर्तते तद् गवये नास्तीति साध्यव्ययमादेव गवयनिष्ठगोसा-
दृश्यस्य तद्विद्वत्त्वाभावात्तानुमानानवकाश इति भावः । अनुमानानवकारस्तु
टीकाया द्रष्टव्यः ।

(२) यत्तिष्ठति । ईश्वरकृत्स्नियपञ्चनकारिकायाः साङ्ख्यगतत्वकौमुद्या वाच-
स्तत्पुष्टिरियम् ।

नापि मदीया गौरेतद्भवसदृशी, एतन्निष्ठसादृश्यप्रति
योगित्वाद्, यो यद्भवसादृश्यप्रतियोगी, स तत्सदृशः, यथा
मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रः मैत्रसदृश इत्यनुमानास-
त्संभव इति वाच्यम् । एवं विधानुमानानवतारेऽप्य-
नेन सदृशो मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । उप-

गण्यसि तथेति न पमानस्य प्रमाणान्तरत्वमस्तीति (१) श्रुत्वा, प्रेष
विधया सादृश्यैकत्रेडाप प्रतियोगिधर्मिषेदेन भेदाभ्युपगमादिन्द्रिय
जिह्वगवयनिष्ठसादृश्यज्ञानस्य अत्यन्तत्वेऽपि सदसि हि गोनिष्ठस्य
तस्य अत्यन्तत्वात्प्रभावात् । नाप्यनुमानेनास्य गतार्थतेत्याह—नापीति ।
न हि मदीया गीरेतस्मिन् पितृसादृश्यवती गोनिष्ठपितृसादृश्यवत्त्वादस्यै
त्यनुमातुं शक्यं, गोनिष्ठपितृगवयनिष्ठसादृश्यस्य गम्यार्थमानत्वेन पक्षा
वृत्तितया तस्मिन् सादृश्यभावादित्याह—वाचयनिष्ठेति ।

अनुमानान्तरेण तत्सम्भवमाशङ्क्य परिहरति—नापीति । तत्सम्भवः—गदयन्निर्हृषितगोनिद्रसादस्यप्रमासम्भवः । अस्त्येव यथाकथंचिदनुमानोत्पन्नं तथाऽपि गोनिद्रं सादस्यं मानुमानप्रमेयं तथा भूतानुमानानुमानेऽपि निवृत्तज्ञानस्य सर्वानुमानसिद्धत्वादनुमानस्यान्वयस्य निरुक्ताभ्यां तत्करणतासिद्धेः । अन्यथा यत्र यथानुमानान्तरणसम्भव इत्यस्य तस्यानुमानप्रमेयत्वे प्रत्यक्षसिद्धस्य धरादेरपि तत्प्रमेयतया तत्सिद्धपापदिपया सर्वत्राय चट्टं कम्बुघ्नीषादिमत्त्वाद् पटान्तरवदित्वे यमादिनाऽनुमानसम्भवात्प्रत्यक्षप्रमाणस्यान्यनुमानेऽन्तर्भावः स्यादित्याशयेनाह—एवमिषेति । अनुम्यवसायादपि सादस्यज्ञानानुमानफलमित्याह—उपमिनोमीत्यनुम्यवसायायेति । एतेन

(१) यदि तावत्प्रवृत्तिरिति । अथ यत्तु उत्पन्नरोषात् तद् दृष्टव्यं वाहेन
माध्यम् । अथवा अन्वयादर्थं तत्तु यद्वा ।

मिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम् ।
इत्युपमानपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

अथागमपरिच्छेदः ॥

(१) अथागमो निरूप्यते । यस्य वाक्यस्य तात्पर्य-

योऽप्यथ गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक इति प्रत्यय सोऽध्यनुमान-
मेव । यो हि शब्दो यत्र कृद् प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य
वाचको यथा गोशब्दो गोत्वस्य, प्रयुज्यते चेप गवयशब्दो गोसदृश
इति तस्यैव वाचक इति प्रत्युक्तम् । अत एव न तज्ज्ञानमागमस्यापि
फलं गवयसदृशी मदीया गौरिति वाक्यमधुतवतोऽपि स्याभूतज्ञानोत्प-
त्तिदर्शनात्तस्मादुपमानं न प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमित्युपसंहरति-तस्मादिति ।

इति श्रीपरमहंसपरिमात्रकाचार्य्यालमोपालतीर्थश्रीपादशिष्यदत्ताव-
तंसरामकुमारसूनुघनपतिसूरिपुत्रशिष्यदत्तकृताया वेदान्तपरि-
भाषाऽर्षदीपिकायामुपमानपरिच्छेद समाप्तः ॥ ३ ॥

अमप्राप्तमागमनिरूपणं प्रतिबानोते—अथेति । उपमाननिरूप-
णानन्तरं शब्दो निरूप्यत इत्यर्थः । तत्रागमप्रमाणं लक्षयति—
यस्येति । मानान्तराबाधिततात्पर्यगोचरीभूतपदार्थसंसर्गबेधकवाक्यं
शब्दप्रमाणमित्यर्थः । शब्दसमानार्थके प्रमाणान्तरेऽति-याप्तिवारणायोक्तं
वाक्यस्येति । बहिना सिञ्चेदिति वाक्यस्य प्रमाणतानिराष्टाद्योक्तं—

(१) अत्र आगमप्रमाणप्रमाणविषयमपिदृष्ट्वा विपटीयानामुपकाराय किञ्चिदि-
चारयाम । केचनान्तेवागिः ‘वत्सम्बन्धान’ इत्यादिवाक्यमवगण यज्ज्ञान नदेव
शब्द एतन्मिति, तथा तुन वाक्यमेव शब्दप्रमाणमिति चावगच्छन्ति । परन्तु
तदुभयमपि भ्रम एव । तस्य अवगस्य श्रोत्रवस्य प्रत्यक्षप्रमात्वात् तत्स्वरणमपि

विषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम् ।
वाक्यजन्यज्ञाने च आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्यज्ञान
चेति चत्वारि कारणानि ।

मानान्तरेण न बाध्यते इति । स प्रजापतिरात्मनो वषामुदसिददि
त्यादावग्याप्तिवारणाय—तात्पर्यविषयोभूतेत्युक्तम् । मानान्तरेण
इत्यस्य सजातीयप्रमाणान्तरेणेत्यर्थः । साजात्यं च व्यावहारिकतत्त्वा
वेदकत्वेन बोध्यम्, तेन पारमार्थिकतत्त्वावेदकैः 'नेह नानास्ति वि
चन' (क०१-१) इति वेदान्तै पटानयनादिसंसर्गस्य सापस्वर्गादि
साध्यसाधनभावस्य (१) न बाधेऽपि न क्षतिः । एतेनानुमानादृष्टवश
ब्दमनङ्गो कुर्वन्तो वैरोधिका परावृत्ता वेदितव्याः । ते हि लौकिका
गामान्येत्यादीनि, वैदिकानि 'उयोतिष्ठोमेन स्वर्गं कामो यजेत' इत्या
दीनि तात्पर्यविषयपदार्थसंसर्गप्रमाणपूर्वकानि योग्यतासत्तिमत्पदकदम्ब
कत्वात्पटमानमेत्यादिवदित्याद्यनुमानेनैव शब्दार्थसिद्धेः शब्दो
पृथक् प्रमाणमिति वदन्ति । कथमागमोऽनुमानादृष्टवक् प्रमाणमित्या
शङ्क्य योग्यतादिसहकारजनितज्ञानस्यानुमानफलत्वाभावात्तथाभूतज्ञा
नजनकं वाक्यं पृथक् प्रमाणमवश्यमभ्युपेयमित्याशयेनाह—वाक्य

धीवमैव तत्तु प्रत्यक्षप्रमाणमेवेति । शाब्दी प्रमा तु मानान्तराबाधिततात्पर्यो
विषयीभूतस्य संसर्गस्य वा प्रमा सैव । तथा च वाक्यमवगमानन्तरम्—अमन्त्रा
त्सरूपप्रातिपदिकस्य आरूपमानान्नर्थेय 'वास्तवमेव बन्धनक्रियाबोधसत्त्व
इत्येव रूपं वाक्यार्थवाक्ययोः बोध्यबोधकमावरूपा एता शाब्दीप्रमा । तस्या
कारणमपि उत्तसंसर्गबोधकवाक्यज्ञानमेव । तस्मिन् ज्ञाने च आकाङ्क्षा बोध्य
आसत्तयः तात्पर्यज्ञानमेवेति चत्वारि सहकारिकारणानीति । तथा च वाक्यज्ञान
स्यैव प्रमाणत्वेऽपि प्रज्ञाविषया वाक्ये प्रमाणत्वव्यवहार इति ध्येयम् ।

(१) सापस्वर्गादेः स्वर्गादेः च साध्यसाधनभावः संसर्गः, तस्य च 'नेह ना
नास्ति किंचन' इत्यादिगुण्या बाधेऽपि न क्षतिः—नाभ्याप्तिः । तस्य पारमार्थिक

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमा-
काङ्क्षा(?) । क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रि-
यायाः करणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषय-

जन्यज्ञाने चेति । तथा चासत्यपि व्याप्तिज्ञाने विद्यमानेभ्यः काङ्क्षा-
दिषु संसर्गज्ञानोपलब्धमात्रागमस्यानुमानेऽन्तर्भावः । क्लृप्तेनानुमानप्र-
माणेनैव निबद्धि पृथक् प्रमाणं न कल्पनीयमिति यथाप्रवृत्तिर्हि मनसैव
क्लृप्तेन प्रत्यक्षप्रमाणेन निर्वाहादनुमानमभ्यतिरिक्तं प्रमाणं नाभ्युपेयम् ।
यद्यनुमिनोर्मोत्यनुस्यवसायवलादभ्युपेयते, तर्हि शब्दादनुमर्थं जानामी
त्यनुस्यवसायवलादामोऽवरयमभ्युपगन्तव्य इति भावः । सात्पर्यज्ञा-
नस्य बहुवादिभिरनङ्गीकारात्पृथगुपादानम् ।

क्रमेण काङ्क्षादिस्वरूपमाह-तत्रेति । आकाङ्क्षादिषु चतुर्षु कार-
केषु मध्ये । कुत एतदित्याशङ्क्य क्रियादिश्रवणे कारकश्रवणे जिज्ञासाविष-
यत्वोपलब्धमात्रपदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षास्वरू-
पमित्याह-क्रियेति । ज्ञानयेति क्रियायाः श्रवणे षट्मिति कारकस्य
जिज्ञासाविषयत्वम्, षट्मिति कारकस्य श्रवणे ज्ञानयेति क्रियायाः;
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकरणश्रवणे समिधो यजति
इदो यजसीत्यादीतिकर्तव्यतायास्तत्पृथ्वणे करणस्य चेत्यर्थः । ननु
सापवादवरयकत्वाच्च विषयत्वपर्यन्तमेवाऽऽकाङ्क्षालक्षणमस्तु किं

तत्त्वावेदिकायाः भावहारिकतत्त्वावेदकेः ज्योतिष्टोमादिवाक्यैः साक्षात्प्राप्ता-
वादित्यर्थः ।

(१) गायानवेत्यत्र लक्ष्यसमन्वयः, ज्ञानयेति श्रवणे कर्मणो जिज्ञासा-
विषयत्वं गायितृषुके क्रियायाः, तथा च परस्परस्य कर्मणः क्रियायाश्च या
जिज्ञासा भोक्तुः, तद्विषयत्वं कर्मोक्तिवचोदयेति ।

त्वात्(१) । अजिज्ञासोरपि(२)वाक्यार्थबोधोद् योग्यत्व-
मुपात्तम् । (३) तदवच्छेदकं च क्रियात्वकारकत्वादिक
मिति नातिव्याप्तिं गौरव इत्यादौ । (४) अभेदान्वये च

योग्यत्वोपादानेनेति चेत्तत्राह—अजिज्ञासोरपीति । तथा च जिज्ञा-
सारहितस्य वाक्यजन्यज्ञाने पदार्थानां परस्परजिज्ञासविषयत्वाभावेऽपि
न गौरवत्वसत्त्वात्ताभ्यामिति स्थिरम् । ननु अत्र सास्तीत्याकाङ्क्षाभावाद्
तदवच्छेदकं किमित्याकाङ्क्षयामाह—तदिति । तथा च गौरव
इत्यादौ क्रियात्वादेरवच्छेदकस्याभावादाकाङ्क्षाऽसत्त्वात्तातिव्याप्ति-
रित्यर्थः । ननु सात्सहितेषु नीलमुत्पल सत्त्वमसीत्यादिकाभ्येष्टाकाङ्क्षा-
वच्छेदकराहितत्वादभ्यामिति रित्याह—अभेदान्वय इति । अभे-

(१) तत्र लक्षणसमं बन्ध इति शेषः ।

(२) ननु नामानयेति मुनस्ता सर्वेषां जिज्ञासा भवति, तथा च येषां
जिज्ञासा नास्ति तेषां जिज्ञास विषयत्परि पदार्थानां नास्तीत्यभ्यामिति रिति
चेत् । तान् प्रत्यपि तद्योग्यत्वं वर्तते, अतो नाभ्यामिति रिति योग्यत्वपदस्योक्त-
त्वेन प्रथयति ।

(३) अभ्यामिति योग्यत्वपददानेन निरस्य योग्यतावच्छेदकत्वविषयता
अतिव्याप्तिं निरस्यति—तदवच्छेदकं चेति । क्रियात्वादेरवच्छेदकत्वविषयत्वेन
गौरवं पुरुषो दत्तीत्यादौ कारकत्वाभावात्ताकाङ्क्षा । यावत्कार्यं च क्रिया-
जन्यत्वं करोतीति कारक इति श्रुत्युत्पत्त्या कारकत्वं वर्तते श्रुत्युत्पत्त्या, तथा च
गौरव इत्यादौ गण्यपदानां क्रियाजनकत्वाभावेन कारकत्वाभावाद् भावा-
काङ्क्षाविरह इति ।

(४) ननु गौरव ज्ञानादिषु अभिव्यक्तिनिरासार्थवच्छेदकस्य जिज्ञा-
सविषयतायां सोऽयं हेतुः । च तत्त्वमसीत्यदिवाक्येषु क्रियात्वादेरभावात्तु-
नरूप्यभ्यामिति रिति चेत् । तत्र सत्त्वमसीतिविषयपरमिषयत्वस्वरूपावच्छेदकत्व-
सत्त्वात् । न च तथा चे गौरव इत्यादावपि प्रथमादिमत्वस्यन्तपदमतिपाद्य-
सत्त्वात् पुनरभिव्यक्तिरिति उक्तम्, गण्यत्वादेरभेदस्य मत्पक्षकारित्वेन
तदभेदे योग्यताऽभावाद् रत्यापनुसंधेयम् ।

समानविभक्तिकप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि-
वाक्येषु नाढ्याग्निः ।

एतादृशाकाङ्क्षाऽभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे 'सा
वैश्वदेव्यामिहा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र वैश्वदेव-
देवान्वयो यत्र तत्त्वमस्यादिवाक्येऽवच्छेद्ययोग्यत्वलक्षणाकाङ्क्षाया अ-
मुगतत्वादवच्छेदकाऽननुषंगो न दोषावह इति मन्तव्यम् ।

नन्वन्वयबोधाभाव एवाकाङ्क्षा किं न स्यात्तस्याः प्रागभावात्तद-
तया शाब्दज्ञानकारणत्वेन कृतृत्वत्वादित्याशङ्क्यैवंस्मि(१)अङ्क्षाऽभि-
प्रायेणैव मीमांसकैः श्रुतिलिङ्गादिवलाभसाधिकरण आकाङ्क्षाया व्यवहृ-
त्वान्मैवमित्याह—एतादृशेति । तथा च तृतीयाध्यायनृतीयपादस्य-
जैमिनिसूत्रं 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाह्वाना समवाये पारदौ-
र्घ्यमर्थविप्रकर्शान्' इति । अत्र श्रुत्यादीनामेकविषयत्वसमवायेन विरोधे
सति कस्य प्रावर्त्यं कस्य दौर्घ्यमिति विन्यस्यते । सत्र निरपेक्षो
रवः श्रुतिः, यथा मीहीनवहन्तीत्यत्र क्रियाकृतमागित्वं कर्मत्वं बोध-
यन्तो द्वितीया श्रुतिर्निरपेक्षैव मीहीनामवधातशेषत्वं प्रतिपादयति ।
अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम्, यथा बहिर्देवसदनं दामोत्पत्य
मन्त्रस्य शवनार्थप्रकाशकतया बहिर्लवने विनियोगः । परस्परकाङ्क्षा-
वशात्कविदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाच्यम्, यथा 'देवस्य
त्वा सविनुः प्रसवेऽसिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम(२)अग्रे जुष्टं

(१) एवविधेति । पदार्थानां परस्परविज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वरूपाया
आकाङ्क्षाया अभिप्रायेण, न तु अन्वयबोधाभावरूपाया आकाङ्क्षाया इत्यर्थः ।

(२) हस्ताभ्यामित्यन्तो याजुषमन्त्रः, अग्रे जुष्टं निर्वपामोनि आहग-
वाच्यम् । अनयोर्मन्त्राह्वययोः परस्परकाङ्क्षावशाद् एकस्मिन्निर्वाकरूपेऽप्ये-
पर्यवसितपदवत्त्वं वाक्यत्वम् । तथा च वाक्यप्रमाणेन देवस्य त्वेत्यादेर्मन्त्रस्य
निर्वापे विनियोगः ।

यागस्यामिताऽन्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिष्यवहारः ।

निर्वपामि' इत्यत्र तिङ्गेन निर्वपि विनियुज्यमानस्य समवेतार्पमाण-
स्यैकवाक्यबलेन देवस्य त्वेत्यादिमाणस्य विनियोगः । सन्धावाक्य-
माधानां पदानां कार्यान्तरापेक्षया वाक्यान्तरेण सम्यन्धे आकाङ्क्षा-
र्प्यवसर्गं प्रकरणम्, यथा समिधो यजतीत्यादेर्दर्शपूर्णमासकथनम्मा-
वाकाङ्क्षायां पठनारब्धत्वम् । इमः ह्यानमनेकस्याम्नातस्य सन्धि-
विरोधाम्नातम्, यथा दन्धिरसीत्यश्रामेयामीषोमीयोपांशुदाणा-
क्रमेण प्राङ्गणे विहिता मन्त्रभागेऽपि क्रमेण मन्त्रत्रयं पठितं तत्रामेया-
मीषोमीययोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः । (१)दन्धिरसीत्वत्र तु न
लिङ्गादिविनियोजकमस्ति, किन्तु यस्मिन्प्रदेशे प्राङ्गणे उपांशुयाग-
विधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽध्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानु-
मन्त्रेऽस्य विनियोगः । योगबलं समाह्वया । यथा हौत्रम् औद्गात्र-
मित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाह्वयानि कर्माणि हौत्रादिभिरनुष्ठेयानि ।
प्रकृते क्षुतिवाक्यविरोधे वाक्यदौर्बस्योदाहरणं 'तप्ते पयसि दम्भान-
यति सा वैरवदेत्यामिश्रा वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र वाजिनस्य
किं विश्वेदेवाङ्गत्वं किं वा वाजिसङ्गकदेवताङ्गत्वमिति संशये वाज्रम-
लमाभिज्ञा तदेवामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदस्य विश्वेदेवपरत्वाद्
वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्याद्वाजिनस्य विश्वेदेवदेवताङ्गत्वमवग-
म्यते, न वामिश्रया वाजिनवाचः, किन्तु तयो सह विकल्पः समुप-
वेति ज्ञाते सिद्धान्तः—न तावद्वाजिनस्य विश्वेदेवाङ्गत्वं वैरवदेवेति
तदित्युत्थाऽऽमिश्रया तेषां सम्यन्धस्यौचित्यादस्या इति सर्वनामार्थ-
तदित्यस्य स्मृतत्वात्सर्वनाम्नश्च सन्निहितविशेष्यसमर्पकत्वादामि-

(१) दम्भिनोमासीति पाठान्तरम् । न तद्विद्वादीभ्यपि पाठः क्तुः ।
दम्भिर्पाठकमागुपमिति भाष्यः ।

ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव । प्रदेयद्रव्यत्वस्य चागनिरूपितजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वादिति चेद्, न । स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीयाभित्ताद्रव्यान्यवबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकभावात् । आमिन्नायां तु नैधं वाजिनाऽन्वयस्य तदाऽनुपस्थितत्वात् ।

ज्ञायाः श्रुतत्वेन तद्वित्वाप्यत्वात् । एवं च न विकल्पसमुच्चयौ कल्प्यौ, विश्वेदेवसम्बन्धवत्याभिज्ञया वाजिनाकाङ्क्षाभावादिति ।

ननु भवदभिमतस्याकाङ्क्षालक्षणस्य वाजिनेऽपि सत्त्वात्कथमुक्त-
नैराकाङ्क्षम्यवहारो भवदुक्ताकाङ्क्षासम्भवादित्याशयेन शङ्कते—
नन्विति । तत्रापि—सा वैश्वदेव्यामिच्छेत्यादावपि । चागनिरूपित-
जिज्ञासाविषयत्वावच्छेदकस्य प्रदेयद्रव्यत्वस्य सत्त्वादित्याह—प्रदे-
येति । प्रदेयद्रव्यत्वस्य तदवच्छेदकत्वे अनित्यान्वयबोधादपि वाक्या-
स्तुनरन्वयबोधापत्तेः स्वसमानजातीयेत्यादिविशेषणविशिष्टस्य तस्य
सत्त्वाज्ञीकाराद्वाजिने तदसत्त्वादुक्तलक्षणासङ्गमाच्चोक्तदोष एवाशयेन
परिहरति—नेति । सममिच्छाहृतपदेन स्मारितो यः स्वसमानजा-
तीयः स्वसदृशः पदार्थस्तदन्वयबोधविरहेण सहकृतं यत्प्रदेयद्रव्यत्वं
तस्यैव तदवच्छेदकत्वेन चागनिरूपितजिज्ञासाविषयत्वावच्छेदकत्वेन
वाजिनद्रव्यस्य स्वसदृशाभित्तापदार्थान्वयबोधसहकृतत्वेन तद्विरहसह-
कृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यावच्छेदकभावादित्यर्थः । नन्यस्तु वाजिनपदार्थेनै-
वान्वयबोधः, तथा चाभिज्ञायामेव तादृशावच्छेदकभावः किं न स्यादि-
त्याशङ्क्याह—आमिन्नायां स्थितिः । प्रथमश्रुताभिज्ञान्वयबोधशब्दे
वाजिनान्वयबोधस्योत्पन्नानाम्भावादिति हेतुमाह—वाजिनेति ।

उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजक आकाङ्क्षविरह
एव द्रष्टव्यः ।

यथा श्रुतिवाक्यविरोधे वाक्यदौर्बस्यप्रयोजक आकाङ्क्षविरह-
योदाहरणान्तरेष्वपि ॥ एवेत्यतिदिशति—उदाहरणान्तरेष्वप्येति ।
तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधे लिङ्गदौर्बस्यं यथा ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति
भूयते, तत्र संशयः—किं कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सद्यसि दाशुपे इत्यसा
वृत्तेनेन्द्रमन्त्रेणेन्द्र उपस्थेयः । सत गार्हपत्यः । इति, भो इन्द्र कदा-
चिदपि घातको न भवसि किं स्वाहुतिदत्तवते यजमानाय श्रीयसे इति
इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याद्विज्ञादिन्द्र उपस्थेय इति प्राप्ते सिद्धान्तः—गार्ह-
पत्यमिति प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्वि-
नियोगात्तद्वाक्या अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं न प्राप्नोति येनेन्द्रोपस्थाने
मन्त्रो विनियुज्येतेति । लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे वाक्यदौर्बस्यं, यथा दश-
पूर्णमासयोः भूयते—‘स्योनं ते सदनं वृणोमि पृतस्य धारया गुरोवं
कल्पयामि तस्मिन्सोदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहोणां मेघः सुमनस्यमानः’
इति । भोः पुरोदाश तव समीचीनं स्थानं करोमि तव स्थानं पृतस्य
धारया गुरुः सैवितुं योग्यं कल्पयामि भो ग्रीहिसारभूत त्वं समा-
हितमनस्कस्तस्मिन्समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भवेत्सर्वः ।
तन्नायं सर्वोऽपि मन्त्रः स्थानकरणे पुरोदाशस्थापने च विनियुज्यते किं
वाऽर्द्धद्वयमुपयत्नं व्यवस्थितमिति सद्यसे सति मन्त्रद्वयाभावात्सर्वोऽर्द्धयं
मन्त्रः स्थानकरणस्य पुरोदाशस्थापनाय चाङ्गम्, सत्र सर्वेणानेन
मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यमिति विनियोजिष्य श्रुति-कल्पवेद्या, तथा सर्वेण
मन्त्रेण पुरोदाशः स्थापनीय इत्यापि कल्पनीया, सदनान्नत्पत्प्रतिष्ठा-
पनाग्रत्पत्स्यापि तद्वाक्यमेष्वितरैर्वादिता प्राप्ते सिद्धान्तः पूर्वोत्तरार्द्धयोः
परस्परान्वयेन सम्पन्नस्यैषावाक्ययोत्तरार्द्धस्य सद्वचरणे शक्तिप्रक-

कल्पयित्वा सर्वमन्त्रस्य सदने विनियोकुमनर्हत्वात् पूर्वाह्नस्य स्था-
पने शक्तिमकल्पयित्वा स्थापने सर्वमन्त्रस्य विनियोकुमनर्हत्वाच्च
लिङ्गकल्पनव्यवधाने शुक्तिं प्रति वाक्यं विप्रकृत्यते, प्रत्यक्षं लिङ्ग-
द्वयं सन्निकृत्यते, तथा च लिङ्गेन वाक्यवाचादह्नद्वयमुभयत्र व्यवस्थित-
मिति । अत्राप्याकाङ्क्षाविरह एव वाक्यस्य दौर्बल्यप्रयोजक इति ।
वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणदौर्बल्यम्, यथा सूक्तवाक्ये धूयते—
'अग्नीषोमविद हविरजुपेतामवोऽधेतामहोज्यायोक्ताताम्' 'इन्द्राग्नी इदं
हविरजुपेतामवोऽधेतामहोज्यायोक्ताताम्' इत्यादिदेवतावाचकअग्नीषोमा-
दिपदं पौर्णमास्यादिकांते यथादेवतं विमज्ज्य प्रयुज्यते । तत्र सश-
वाः-देवतापदैकवाक्यताभूतानीद हविरजुपेतामित्यादीनि यानि पदा-
नि तानि किं ततो विच्छिदान्यत्रापि प्रकरणाविशेषपरप्रयोजकम्यानि ?
उत तत्तदेवतापदेनैकवाक्यतया तद्वदेव व्यवस्थितानीति । तत्र यत्कि-
दं हविरित्यादिकमवशिष्ट पदजातं तदग्नीषोममन्त्रगतमप्यमाशस्या-
यामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा इन्द्राग्नामन्त्रगतमपि
पौर्णमास्यामिन्द्राग्नीपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सरमेया मन्त्र-
भागानां सर्वशेषत्वगोधको दर्शपूर्णमासपात्रेऽनुष्ठयते इति प्राप्ते सिद्धा-
न्त — अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयाध्वणारप्रकरणेन प्रथमं
तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्, तेन च वाक्येनेन्द्राग्नीप्रकातानसा-
मर्प्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते, तेन चानेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्नीविषया त्रिषा-
ऽनुष्ठेयेति विनियोक्तिका शुक्तिं कल्प्यते, ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये
त्रिभिर्व्यवधानं भवति, अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं धूयमाणत्वा-
द्विज्ञशुक्तिभ्यामेव व्यवधीयते, तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वा-
त्तच्छेदस्तत्रैव व्यवतिष्ठते । अत्रापि विच्छिदान्यत्राप्रयोगे आकाङ्-
क्षाविरह एव कारणम् । स्थानप्रकरणयोर्विरोधे स्थानदौर्बल्यं यथा
राजसूये दहवः पश्चिष्टिसोमयागाः सर्वे पलवन्तः समप्रधानाः, तत्राभि

पेचनीयो नाम सोमयागः तत्सन्धिघो विदेवनादयः समाम्नाता 'अश्वे-
दी'यति 'राजस्यं जिनाति' 'शौन'शेषमाह्वययति' इति । जिनाति
जयति । बहुवचनाग्रणे समागतं शुन'शेषविषयमाह्वयनं
शौन'शेषम् । तत्र सशय —ते विदेवनादयः किं सर्वस्य राजसूयस्या-
ग्रम् ? उत अभिदेवनीयस्यैवेति । तत्र सन्धिधिररात्रिदेवनादयाऽभि-
देवनीयाग्रमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—राजसूयस्य कथं भाषासाङ्ग-
यामनुवृत्ताया(१) विहिताविदेवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा राजसू-
यश्च बहुयागात्मक इति तत्रस्यसर्वयागशेषभूत विदेवनादिकम्(२) ।
न चाभिदेवनीयस्य कश्चिदाकाङ्क्षा विदेवनादिष्वस्ति एवेतिष्टोम-
विकृतिरनेनातिदिष्टैः प्राहृताग्रैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेरिति । स्थान-
समाख्यस्य विरोधे समाख्यादीर्यस्यम् । यथा पौरोडाशिकसमा-
ख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे साक्षाप्यपात्रशुन्पनं समाख्यातम् । तत्र
शुन्पन्ध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इति मन्त्र उदाहरणम् । स हि
पुरोडाशपात्राग्रभूत साक्षाप्यपात्राग्रम् ! उत सशये पौरुडाशिक-
मिति समाख्याते काण्डे पठितरात्रसमाह्वयस्य पुरोडाशकाङ्क्षाज्ञानानु-
लूपननुदादीनामपि शोपनंऽग्रमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—पौरुडा-
शिकमिति समाख्यातां प्रकृतिः पुरोडाशमभिषत्ते तद्विप्रप्रत्यक्ष-
काण्डम् । न चेतावता कृत्स्नपुरोडाशपात्राणां सन्धिधिरत्र प्रत्यक्षोऽस्ति,
किं तस्यैवप्रकृत्यस्तस्मात्काण्डसमाह्वयस्य सन्धिधिः परिकल्प्य तत्सन्धि-
ध्वन्यमानुषवत्या परस्परसाङ्ग्यभूतारूपकृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा वा-
क्यलक्षणप्रतीतिः परिवर्त्य तया श्रुत्या विनिर्बोध इति समान्यायां वि-
वर्धये । साक्षाप्यपात्राणां शोपनमन्त्रसन्धिधिरस्तु प्रत्यक्षः, इत्यादि—
सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तराले साक्षाप्यपात्राणां देवः सन्,

(१) अनुवृत्तिः क्वचिदनुवृत्तापानिति नास्ति ।

(२) विदेवनादिधिमिति कतपुस्तकरोनास्ति ।

(१) योग्यता च तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गाबाधः । ब-
द्धिना सिद्ध्यतीत्यादौ तादृशसंसर्गबाधान्न योग्यता । 'स
प्रजापतिरात्मनो वषामुदखिदत्' इत्यादावपि तात्पर्यवि-
षयीभूतपशुप्राशस्त्याबाधाद् योग्यता । तत्त्वमस्यादिवा-
क्येष्वपि वाच्याभेदबाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदबाधामावाद्
योग्यता ।

(२) आसत्तिश्चावधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः ।

मन्त्रध्वेष्मावर्हिन्निर्वापयिष्यो मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन
च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादौना चतुर्णामिव कल्पनात् सन्निधिः सन्नि-
कृष्यते, तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा साम्नाप्यपात्रशोधनाङ्गमेव
मन्त्रः (१) । स्यान् सन्निधिः क्रम इत्यनर्थान्तरमिति ।

योग्यतां लक्षयति योग्यतेति । एतावत्तद्व्याप्तिवधानपक्षमाह-

(१) तात्पर्यविषयः संसर्गो योग्यता इत्यर्थः । यथा वासं वषानेत्यङ्ग
वत्सप्तमं क वन्धनमेव योग्यता । बद्धिना सिद्ध्यतीत्यत्र तादृशसंसर्गस्य बद्धिकर-
कसैकस्य बाधान्न योग्यता । स प्रजापतिरित्यादौ वषायागः प्रशस्त इति प्राच्य-
स्यमेव तात्पर्यविषयसंसर्गः, अतः योग्यता वर्तते । योग्यताऽप्येव शायमानैश्च
हेतुर्न स्वरूपसतीत्यवधेयम् । तज्ज्ञान चापि सञ्चयनिश्चयसाधारणं हेतुः,
ततश्च तत्सञ्चयनिश्चययोरपि शाब्दज्ञानत्वोपपत्तिरिति ।

(२) अव्यवधानविशिष्टा वा पदजन्यपदार्थोपस्थितिः सा आसत्तिः ।
यथा आत्राम्यवधानस्वीकृत्यतावेवान्वयः, अव्यवधानविशिष्टं यत्पदं तज्जन्य
पदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थस्वीकारे तु चन्द्र मुहूर्त्वं औदनं परमं इत्यङ्ग
चन्द्रमुहूर्त्त्वपदयोः अव्यवधानसत्त्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गः । पश्य देवदत्त इत्यङ्ग
प्रत्यक्षप्रमाणलक्ष्यस्यापि घटस्य वाच्यार्थबोधे नोपयोगः, पदजन्योपस्थित्यभा-
वात् । यदि तत्र प्रत्यक्षं द्रव्यमानस्य घटस्य अङ्गुल्या निर्देशपूर्वकं पश्य देव-
दत्त इति वाक्यमुच्चरितं तदा तत्र 'घटम्' इति द्वितीयान्तर्घटपदाध्याहारो
द्वितीयान्तर्घटपदाध्याहारो वा भवतीति पदजन्योपस्थितिरेवासत्तिरिति ।

(३) मन्त्रः शोधनाङ्गमेव इति बोधना ।

मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात्पदजन्येति ।
 अत एवाप्रत्यक्षपदार्थस्थले तत्तत्पदाध्याहारः द्वारमित्यादौ
 'पिषेहि' इति । अत एव 'इपेत्वा' इत्यादिमन्त्रे 'द्विनति'
 इति पदाध्याहारः । अत एव विकृतिषु 'सुस्यस्य जुष्टं निर्व-
 पामि' इति पदप्रयोगः ।

घद्विनेति । तयाऽप्यस्तु ससर्गावापो योग्यतेत्याशङ्क्याह—स प्रजाप्र-
 तिरिति । एवं च साम्प्रदायिकतत्त्वमस्यादिकाक्यायौऽप्युपरस इत्या-
 ह—तत्त्वमस्यादौति ।

अमप्राप्तामासति तजयनि-आसत्तिश्चेति । पदजन्येत्यस्त-
 प्रयोजनमाह—मानान्तरेति । यतो मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्-
 वयबो धो नास्मत्त एवाशुलपदार्थस्थलेऽन्वयबोधयोग्यपदार्थोपस्थापकप-
 दाध्याहारः सप्रच्छन्ने इत्याह—अत एवेति । अत एव वेदेऽपि ताद-
 शपदाध्याहार इत्याह—अत एवेति । त्रितीयाध्याये विहितं समे-
 वाच्यमेव । यत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशकं निर्वपामोत्पारिपदमस्ति तत्र
 सुगमं परिमाणम् । यत्र तु समवेतार्थपदभावेन लौकिकविनियोगाभावे
 वाचनिको विनियोगः स्वरूपतो गम्यते, यथा 'इपे त्वोऽर्जे र्वेति'
 तत्र सरासः—किं प्राग्दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वमुत भावदेव मिथः संब-
 न्धमिषे त्येति तावदेकं यदुत्तरमन्त्रं यदुत्तरमिति इवे त्वोऽर्जे त्येत्वा
 सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः तस्यादृष्टार्थत्वेनैकस्मैवादृष्टाय कस्त्रने
 सापवात् । न चेकस्यत्वेत्यादिमन्त्रवदनुसार्थस्मारकता सम्भवति,
 विदापदभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते उद्धान्त—इवे त्वोऽर्जे
 र्वेयादौ यदुर्भेदः 'इपे त्वा' इति द्विनति, 'अर्जे त्वा' इत्यनुमा-
 र्थेति पल्लवाशाखानाः छेदनमागर्जनयोर्विनियोगात्तत्तदनुमारेव
 एतदपि अनुमागर्भोत्पत्त्यनेद इति । अत एव—मानान्तरेत्यादौक्यतो-

पदार्थश्च द्विविधः—शक्यो लक्ष्यश्चेति । तत्र शक्तिर्नाम

। नवमाध्यायप्रथमे पादे स्थितं गुणशब्दस्तथेति चेदिति 'देवस्य सविनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपा-
इति मन्त्रे सविप्रश्चिप्यशब्दाना विकृतिगूढाभाव उक्तस्तत्रामि-
दोऽपि किमसमवेतवचनो नाहितस्य उक्त समवेतवचन ऊहितस्य इति
ये देवताऽन्तरवाचिसविप्रादिशब्दवद्मिश्रशब्दस्यापि निर्वापस्ताव-
देन पाठाज्ज्ञेय इति प्राप्ते रादान्तः, सविप्रादिशब्दाना कर्मण्य-
वेतार्थत्वेनामिश्रशब्दस्य चाग्नेये कर्मणि समवेतार्थत्वेन दृष्टान्त-
त्वाद्गूढनीय इति । ननु निर्वापान्पूर्वं द्विषो जुष्टत्वाभावात्तद्योगा-
नशब्दोऽपि न स्यादिति चेन्न । जुष्ट यथा भवति तथा निर्वपामीति
तद्विशेषणत्वेन भविष्यज्योपनपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मा-
दप्यग्रे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयमिति ।

(१) पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्युक्तम् । तत्र पदार्थं कतिविध-
पेशायामाह—पदार्थश्चेति । पदनिष्ठशक्तिविषयः शक्यः पद-
लक्षणाविषयो लक्ष्यः । वृत्तेर्देविष्यात्पदार्थदेविष्यम् । गौण्या वृत्ते-
हेतलक्षणायामन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् (२) केवललक्षणायाश्च
अन्तर्भावाच्छक्यो लक्ष्यश्चेति विभाग इति भावः । तयोः शक्तिल-
क्षणिरूपणायतनिरूपणत्वाच्छक्यस्वरूपावगमार्थमादौ शक्तिं निरू-
ति—तत्रेति । तयोः—शक्यलक्ष्ययोः । शक्यविशेषणीभूता शक्ति

(१) अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः आसत्तिरित्यत्रोक्तम् ।
इतिलक्षणशक्यः पदार्थः कतिविध इत्यपेक्षा ।

(२) उक्त्यः गौण्या वृत्तेः, तद्विनलक्षणायामन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्-
देविष्यम् । केवलं इत्यादिपाठः खगपुस्तकयोः । कपुस्तके वक्ष्यमाणत्वाद्-
देविष्य केवलं इत्यादिपाठश्च । परन्तु 'वृत्तेर्देविष्यात्पदार्थदेविष्यम्' इति
श्रीभाषा रक्षयेदस्माभिः वक्षितस्थान एव दिष्टतरः प्रनिर्मातुः ।

पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः, यथा घटपदस्य वृथुनुष्णोदण्ड
कृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः । सा च शक्तिः ५५।५।५।
सिद्धान्ते कारणेषु
सा च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया । ६

शिर्यः । अर्थेषु वृत्तिः—मयविषययो वृत्तिः । पदानां
तेष्वर्थेषु वृत्तिं वदता प्रमाकरणां निरा . . .
रिचति । लक्षणायामतिभ्यासकारणायाह—मुख्येति । ७५ .
यथेति । वृथु विपुलं च तद्वृथुं च श्वलं च यदुदरं तदरि
शोकारेस्तदाकृतिविशिष्ट इत्यर्थः । शक्ति-सङ्गतः । ॥ च परमेश
मतेन पदेनापमयो बोद्धव्य इत्येवंरूपा, न तु पदार्थान्तरं माया
दिति नैयायिकास्ताच्चिरावष्टे—सा चेति । येषां मते शक्तिमा
पदार्थान्तरता तेषां मते पदनिष्ठा शक्तिः पदार्थान्तरमिति किन्तु
व्यमित्याह—सिद्धान्त इति । तथा च शक्तेः पदार्थान्तरत्वे
दिलक्षणकार्यानुपपत्तिरेव प्रमाणं प्रतिपन्नकभावस्य स्वभावात्
हेतुत्वम् । दाहादिभ्यः वह्निनिष्ठास्वानुकूलशक्तिपूर्वकं कार्यमात्र
दिति भावः । उपलक्ष्यमेतत् । ‘यस्य शक्तिर्विधेयं धूयते’
‘सर्वभावानामचिन्त्या क्षान्त्येवरा’ इत्यादिस्मृतिस्मृतिश्चान्यदि
यशक्तिसङ्गाते मानमित्यर्थः ।

ननु सन्तु कारणेषु कार्यानुमेयाः शक्तयः प्रकृते . . .
निष्ठा शक्तिरुभयस्य इत्यपेक्षायामाह—सा चेति । . . .
निष्ठास्वानुकूलशक्तिपूर्वकं . पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यत्वादिवेवमत्र
त्वर्थः । एवं शक्तिं निरूप्य शक्यं लक्षयति—तादृशेति । तच्छ
शक्तिविषयत्वम् । तच्च शक्यं कार्योर्ध्वकार्य इत्यपेक्षायामा

शक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् । तच्च (१) जातेरेव न व्यक्तेः । व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात् । कथं तर्हि गवादिपदाद् व्यक्तित्वात् नान्येति चेत्, (२) जातेर्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः ।

(३) यद्वा, गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न

नृचेति । जातिरनुगतो धर्मः परैर्जातिशब्देन व्यवहियमाणस्तेन जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सर्वप्रमाणानुसारत्वोचितिरोधो न शङ्क्यः, अत्र हेतुमाह— व्यक्तीनामिति । नन्वनुगतधर्मस्य शक्यत्वाभ्युपगमे गामानय, पशुमालभेदित्यादौ गवादिपदाद्व्यक्तिभानं न स्यादित्याशङ्कते—कथमिति । यद्यपि जातिरेव शक्या तथाऽपि धर्मतद्गतोस्तादात्म्यादेकसंवित्संवेद्यत्वाद्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यजातिभानसमये व्याक्तिमानमविद्वदिति स्याद्—जातेरिति ।

ननु पदाद्व्यक्तिसंविदेव दुर्लभा सप्रयोषकशक्तेरभावादित्यदचेराह—यद्वेति । स्वरूपसती—स्वरूपेणैव वर्तमाना । व्यक्तित्वोपक-

(१) जातेरेवेति । ननु पूर्वग्रन्थे जातः खण्डन कृतमत्र शक्यत्व जाते र्व्यवस्थाप्यत इति पूर्वापरविरोध इति चेत् । नास्माभिर्मार्तिः खण्डिता किन्तु तस्याः पदार्थान्तरत्व स्यैव तस्या लक्षणादिक च खण्डितम्, सकलघटव्यक्तिपु न्नुगतघटत्वरूपधर्मस्तु स्वीकृत एवेति न पूर्वापरविरोध इति । तथा चात्र तत्रैव वा जातिपदेनानुगतो धर्म एव ग्राह्य इति श्येयम् ।

(२) व्यक्तिसमानेति । व्यक्तेः समाना सविद् व्यक्तिसमानसविद् तथा अवेद्या व्यक्तिसमानसवित्सवेद्या तस्या भावस्तस्मात् । यथा सविदव्यवस्था षट्सृष्टिपटल गृह्यते, तथैव घटस्यापि ग्रहणं भवति । वेदान्तमते 'तदनन्यत्व-मारम्भगशब्दादिभ्य' इति न्यायेन गुणगुणिनोरवयवावयविनो जातिव्य-स्त्योर्वा अनेदाभ्युपगमात् सामान्यन्तरस्यावश्यकतेति तात्पर्यम् ।

(३) पूर्वग्रन्थे व्यक्तिशक्तिनिराकृत्य । तथा च प्रयोषकशक्त्यभावाद् व्यक्तिसविद् अभाव एव युक्त इत्यतः पञ्चान्तरानुसरणं—यद्वेति ।

तु ज्ञाता हेतुः । जातौ तु ज्ञाता । न(१)व्यक्त्यंशे शक्तिः
नमपि कारणं गौरवात् । जातिशक्तिमत्त्वज्ञाने सति व्यक्तिः
शक्तिमत्त्वज्ञानं विना व्यक्तिघोविलम्बाभावाच्च ।

अत एव न्यायमतेऽप्यन्वये शक्तिः स्वरूपसतीति नि-
द्धान्तः । ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति ज्ञा-
तेव वाच्यम् ।

गवादिपदनिष्ठतामर्थस्वरूपमस्तयेवेत्यर्थः । व्यावर्त्यमाह—ज्ञातेति
गवादिपदाद्व्यक्तिमानार्थं गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिरस्तीति न
नापेक्षितमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—जाताधिति । गवादिपदा-
जातौ शक्तिरिति ज्ञाता अतिमानहेतुरित्यर्थः । व्यक्तिमाने शक्ति-
कारणं न तु तज्ज्ञानमपोत्याह—नेति । तत्र हेतुमाह—गौरव-
दिति । उभयत्र शक्तिज्ञानस्य कारणचक्ररूपेण गौरवात् । नन्व-
शक्यत्वाद् गौरवं न दोषावहमित्याशङ्क्याह—जातीति ।

यतः शक्तिज्ञानं विनैव यस्य ज्ञानं तज्ज्ञानार्थं शक्तिज्ञानकल्प-
मुचितम्, अत एव नैयायिकैर्गवादिपदार्थस्य पदार्थान्तरान्वये र्थ-
स्वरूपमती स्वीकृतेत्याह—अत एवेति । नन्वेवं तर्हि व्य-
शयया, शक्तिविषयत्वं शक्यत्वमित्युक्तत्वाद् व्यक्तौ च शक्तेः स्वी-
राम्या च जातेर्भेदेऽपि शक्यत्वे गौरवमित्याशङ्क्यास्मिन्पक्षे शक्ति-
नशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं(२)न तु शक्तिविषयत्वमतो नोप-
इत्याह—ज्ञायमानेति ।

ननु व्यक्तेरशक्यत्वे तत्र शक्तिरूपमपि पृथा तज्ज्ञानस्य त-
त्रैव सम्भवादन्वयस्य च वाक्यमर्थद्वयेन पदशक्त्यविषयता

(१) परपुस्तकयोः न च इति पाठः ।

(२) शक्यत्वम् इति रूपपुस्तकयोर्नास्ति भावस्यकश्च तत् ।

(१) अथवा व्यक्तेर्लक्षणाऽवगमः । यथा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा, तथा (२) जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । तदुक्तम्—‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति । एवं शक्यो निरूपितः ।

अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्यते । तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः ।

‘एवञ्चे’ पश्चान्तरमाह—अथवेति । तथा च गदादिपदस्य जातौ ‘शक्ति’, तद्विशिष्टव्यक्तौ लक्षणेति भावः । केवलस्य शक्तिगम्यस्य ‘विशिष्टस्य लक्षणागम्यत्वं क एष्टमित्यपेक्षायामाह—यथेति । अत्र मोक्षसकृत्सम्मतिमाह—तदुक्तमिति । अनन्यलभ्यो लक्षणादिना लभ्यो यो न भवति स शब्दार्थः शब्दशक्तिगम्य इत्यर्थः । शक्यनिरूपणमुपसंहरति—एवमिति ।

लक्ष्यस्य (३) शक्यनिरूपणाद्यत्तनिरूपणत्वात्तन्निरूपणानन्तरं लक्ष्यपदार्थानिरूपणं प्रतिजानीते—अथेति । तत्र-शक्यनिरूपणान-

(१) ननु पदस्य व्यक्तावपि स्वरूपसती शक्तिः स्वीकृता एव । पूर्वप्रश्ने तु व्यक्तेरपि शक्यत्वापत्तौ जायमानेति विशेषणं दत्तम्, तथाऽपि शक्तिरप्यक्षपनागौरव गले पतिताम् । न च एकस्मात्पदादुभयप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या शक्तिरप्यक्षतदन्ता आवश्यकीति प्रमाणानुसंगीरव न दोषावहमिति वाच्यम्, गङ्गाया बीज इत्यत्र तीरार्थप्रतीतिः गङ्गापदस्य तीरेऽपि शक्तिकल्पनापत्तेः । तथैवान्वयेऽपि पदस्य स्वरूपसत्त्याः शक्तेः कल्पने गौरवम् । अन्यपक्षे वाक्यभेदत्वेन तत्र पदस्य सामर्थ्याभावोऽपि । तथा च व्यस्त्यन्वययोर्लक्षणावैवर्त्येऽपि मरुतावन्मित्यस्वेत्याह—अथवेति । अस्मिन्मते शक्तिविशयत्वं शक्यत्वमिति लक्षणे जायमानपदप्रवेशादपि लाघवमिति दिक् ।

(२) जातिवाचकस्येति । षट्त्ववाचकस्य षट्पदस्य तद्विशिष्टे—षट्त्वविशिष्टपदे—लक्षणा ।

(३) शक्यसम्बन्धो लक्षणा, लक्षणाविषयो लक्ष्य इति लक्ष्यस्य लक्षणा-निरूपणाधीननिरूपणत्वात्लक्षणायाश्च शक्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वमित्यर्थः ।

लक्षणा च द्विविधा—केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति ।
 यत्र शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणा, यथा गङ्गा-
 घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्सम्बन्धिनि तीरे गङ्गापदस्य केवल
 लक्षणा । यत्र शक्यपरम्परासम्बन्धेनार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र
 लक्षितलक्षणा, यथा (१) द्विरेकपदस्य रेकद्वये शक्य
 भ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन मधुकरे वृत्तिः । (२)

न्तरनिरूपणाविषयोभूते लक्ष्ये सति । तथाभूतनिरूपणविषयोभूते
 लक्ष्यो लक्षणाविषय इति वा ।

लक्ष्यज्ञानस्य लक्षणाज्ञानाद्योक्तत्वात् निरूपयति—लक्षणेति ।
 तत्र—केवललक्षणालक्षितलक्षणयोर्मध्ये । उदाहरणमाह—यथेति ।
 यथा गङ्गायां घोष इत्यस्मिन् वाक्ये गङ्गापदवाक्यप्रवाहेन साक्षात्सम्-
 बन्धवति तीरे गङ्गापदस्य केवललक्षणावृत्तिः । लक्षितलक्षणां ह
 यति—यथेति । शक्यपरम्परासम्बन्धो लक्षितलक्षणेत्यर्थः । एतद्
 उदाहरणमाह—यथेति । यथा द्विरेकपदस्य शक्यरेकद्वयघटितभ्रम-
 रपदद्वारा तदर्थे वृत्तिरित्यर्थः । ननु पदार्थश्च द्विविध इत्युक्त्वा इ-
 द्वैविध्यनिरूपणमयुक्तं गौण्या वृत्तेर्विद्यमानतया वृत्तेर्नैविष्येन पदार्थस्य
 त्रैविष्यादित्याशङ्क्य गौण्या वृत्तेर्लक्षितलक्षण्यन्तर्मायाभोचदोष इत्य-

(१) द्विरेकेति । द्वौ रेको यस्मिन् तद् द्विरेकपदम्, तथा च द्विरेक-
 पदस्य रेकद्वयवाच्य भ्रमर-रन्म-राभ्यादिपदेभ्यो भविति । लक्षणेति वयं द्विरेक-
 पदान्मधुकरस्यैव लक्षणाभोचरिपरिनि कश्चिद् नृपात् तं मति मूढाद् भिन्न
 पदान्तरसमर्थानरूपात्प्रवरणादिति ।

(२) ननु शक्यस्य सादृश्यरूपः सम्बन्धो गुणः, गुणाधीना लक्ष-
 णोपी, यथा सिंहशब्दवाच्यः केनरादिमान्यश्रुतिशेकः तत्सम्बन्धि कोटीति
 गुणरूपं तस्य मानववर्तितत्वाद् सिंहशब्दाद् गौण्या मानवस्य प्रतीयति । त-
 च लक्षितलक्षणान्तर्यं गौण्यावतिष्ठातमिति चेत् । तस्या भवि कदाचन
 त्वाद—गौण्येति ।

गोप्यपि लक्षितलक्षणेव । यथा सिंहो माणवक इत्यत्र
सिंहशब्दवाच्यसम्बन्धिकोर्यादिसम्बन्धेन माणवकस्य
प्रतीतिः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्ल-
क्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र शक्यमनन्तर्भाव्य
यत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र अहल्लक्षणा, (१) यथा विष भुङ्क्ष्वे-
त्यत्र स्वार्थं (२) विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते ।
यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा,
यथा शुद्धो घट इत्यत्र हि शुक्लशब्दः (३) स्वार्थं शुक्लगुण
मन्तर्भाव्यैव सङ्गतिं द्रव्ये लक्षणया वर्धते ।

शयेनाह—गोप्यपीति । तल्लक्षण गोप्या योजयति—सिंह इति ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा विभजते—प्रकारान्तरेणेति । तत्र—
सिद्धेषु लक्षणासु मध्ये । यत्र—अस्मिन् पदे वाक्ये वा शक्यार्थमन्त-
र्भावायान्तरस्य भावं तत्र अहल्लक्षणा, शक्यसम्बन्धिमात्रविषया
वृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि गङ्गाया घोषः प्रतिदसतोऽयत्र गङ्गापदे शक्यार्थ-
प्रवादरूपमन्तर्भाव्यं तीररूपस्यायान्तरस्य प्रतीतिरस्यतो गङ्गा-
पदं जहल्लक्षणेदाहरणं तथाऽपि तस्य सर्वदाहृतस्याप्यिद्वक्त्रकृत्वा
वाक्यमुदाहरति—ययेति । अत्र—अस्मिन् वाक्ये । अजहल्लक्षणा
लक्षयति—यत्रेति । शक्यार्थविशिष्टविषया वृत्तिरअहल्लक्षणेत्यर्थः ।
उदाहरति—ययेति ।

(१) विष भुङ्क्ष्वेति वाक्यात् अत्र भोजनं मा कुरु त्वय्यो अहल्लक्षणा,
तथा च वाक्यवृत्तिर्लक्षणीया ।

(२) स्वार्थमिति । तस्य विष भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य—अर्थं शक्यार्थमित्यर्थः ।

(३) तस्य—शुक्लशब्दस्य—अर्थं—शक्यार्थमित्यर्थः ।

यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे
वर्तते तत्र जहद्वज्रहल्लक्षणा, यथा सोऽयं देवदत्त इति ।
अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य
विरोध्यमात्रपरत्वम् (१) । यथा वा सत्त्वमसीत्यादौ उत्तर-
वाच्यस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकले-
विशिष्टेनैक्यायोगादैक्यसिद्धयर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्र-
दायिकाः ।

अथन्तु श्रूमः—सोऽयं देवदत्तः, सत्त्वमसीत्यादौ विशिष्ट-
वाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा, शक्त्युपस्थि-
तयोर्विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ (२) विशेष्ययोः शक्त्युप-
स्थितयोरेवाभेदान्वयाऽविरोधात् । यथा घटोऽनिर-
इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यपद-
व्यक्त्या सहानित्यत्वान्बन्धः । यत्र पदार्थैकदेशस्य विरोध-

तृतीयां लक्षयति—यत्र हीति । शब्दैरेकदेशमात्रातिरिक्तं ।
उदाहरणमाह—ययेति । सत्त्वमसीत्यादिकमपि जहद्वज्रहल्लक्षणेन
हरणं साम्प्रदायिकैराधितमित्याह—यथा येति ।

अयं तु लक्षणां विनैवैक्यविध्यर्थमिवं श्रूम इत्यह—ययं त्विति ।
ननु लक्षणाश्रुते एकदेशपरत्वं कुत्र इत्यत आह—शक्त्येति । नन्विदं
व तद्व्यतिरिक्तपेशादमाह—ययेति । सत्त्वमसीत्यादिकमपि जहद्वज्रहल्लक्षणेन
पदार्थैकदेशस्य शक्त्येव स्वानन्वयेणोपस्थितिः, न तत्र लक्षणा । अत्र
तस्य शक्त्या विशेषणनरोपस्थितिस्तत्र तस्य स्वानन्वयोपस्थित्ये-
लक्षणा स्वीक्रियते इत्यह—ययेति ।

एतयोपस्थितिः, तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणाऽभ्यु-
पगमः । यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदाद्घटत्वस्य शक्त्या
स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे
लक्षणा ।

एवमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा । शक्त्या
स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधका-
भावात् । अन्यथा गेहे घटो घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घट-
त्यगेहत्वादेरभिमत्तान्यचोघायोग्यनया तत्रापि घटादि-
पदानां विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणयैव स्यात् । तस्मात्तत्त्व-
मसीत्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन
षोड्या ।

जहदजहलक्षणोदाहरणं तु—काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-

लक्षनार्थं प्रकृते योजयति—एवमिति । विपक्षे बाधकमाह—अन्य-
येति । तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्ये किमित्याचार्यैर्लक्षणा स्वीकृतेत्याश-
ङ्कपाह—तत्त्वमसीति ।

तर्हि जहदजहलक्षणोदाहरणाभावात्किं नैवाभ्युपेयेत्याशङ्कपाह—
जहदजहलक्षणेति । छत्रिणो बान्तीत्यादिकमादिपदार्थः । ननु
शक्यैकदेशमात्रावृत्तिर्त्वं ह्येतस्लक्षणं तच्चात्र नायाति, आदेः काकैकदेश-
स्वाभावादित्याशङ्क्यास्मन्मते नेदमेतस्लक्षणं किन्तु(१)शक्याशक्य-

(१) अश्वविशेषपरित्यागेन अश्वविशेषप्रत्यायकत्वं बद्धेनदृढक्षणात्वमिति
सांप्रदायिकमतस्तु लक्षणम् । तस्य काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्यासिः,
अतः स्वमतेनास्या लक्षणमाह—शक्येति । शक्याशक्ययोः साधारण्येन प्रत्या-
यकत्वं तत्त्वम् । तथा च काकशब्दः काकत्वेन रूपेण शक्यमर्थं त्यक्त्वा अशु-
क्लमर्थेनुरूपानकत्वेन प्रतिपादयन्नपि इवादिसाधारण्येन काकमपि प्रतिपादय-
तीति भवति शक्याशक्यप्रतिपादकत्वाद् जहदजहलक्षणमलक्षणसमन्वय इति ।

मित्याद्येव । तत्र शक्यकाकपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत
पुरस्कारेण काकेऽकाकेऽपि काकशब्दस्य प्रवृत्तेः ।

लक्षणाधीजं तु (१) तात्पर्यानुपपत्तिरेव न त्वन्वयानु
पत्तिः, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वयानुपपत्तेरभावात्
गङ्गायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि सम्भवात् ।

लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः, किन्तु वाक्यवृत्तिरपि

गोचरवृत्तित्वं तद्योक्तोदाहरणेऽस्तीत्याह—शक्येति । अन्ये तु लक्ष
णादिना वाच्यैकदेशमात्रपरता पदानां न सम्भवति, गेहे घट
आधाराधेयभावेनान्वितयोगेद्वययोस्तद्वरद्वेद्वरत्वेन गेहस्वपटत्वयो
न्वयात् । तत्त्वमस्मादिवाक्येऽपि साक्षादवच्छेदकत्वेन वाऽन्वयस्या
शक्यतयाऽलक्ष्यार्थत्वात्सिद्धिरित्याहुः ।

सम्प्रति लक्षणाधीजमाह—लक्षणेति ।

जत्वाभावे कथं गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणेत्याह—गङ्गाय
मिति ।

यथा शक्तिः पदमात्रवृत्तिरतथा वृत्तित्वाल्लक्षणाऽपीति नैयायि
स्ताभिराचष्टे—लक्षणा चेति । उक्तानुमाने(२) श
तथा च गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नद्यादिपदमात्रे लक्षणायां वि
गमकाभावेन समुदाये एव लक्षणायास्त्वयाऽध्यवश्यमज्ञोक्तार्थत्वात्
मात्रवृत्तित्वे वृत्तित्वं न नियामकम्, अपि तु शक्तिरिव सति वृत्तिरिव

(१) मुख्यार्थान्वयसाधो लक्षणाधीजमित्याहकारिका, ताभिराह
तात्पर्येति ।

(२) लक्षणापदमात्रवृत्तिवृत्तित्वात्शक्तिवद्वयानुमाने वृत्तित्वानुपा
नया हि, इदानीं शक्तौ साध्यमस्ति वृत्तित्वमप्यस्तीति साध्यम्या
त्वम्, साध्यं वृत्तिरिव लक्षणावामपि, तत्र वृत्तिरिव नास्तीति साधनाभ्या
समपत्तिः ।

(३) तथा च यत्र वृत्तिरिव सति वृत्तित्वं तत्र पदमात्रवृत्तित्वमिति न्या

यथा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरायां नद्यामिति पद-
व्यसमुदायस्य तीरे लक्षणा ।

(१) ननु वाक्यार्थस्याशक्यतया कथं शक्यसम्बन्ध-
स्या लक्षणा ? । उच्यते । शक्यत्वा (२) यत्पदसम्बन्धेन
प्राप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा, शक्तिश्लाघ्यश्च यथा पदार्थ-
तया वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः । एवमर्थवाद-
शक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा । सोऽरोदीदि-

रुभूतमपीत्याशयेनाह—यथेति ।

ननु पदस्यैव शक्यत्वेन तदर्थस्य शक्यतया तत्सम्बन्धिन एव
शक्यत्वात्कथं वाक्यवृत्तिलक्षणाविषयत्वं वाक्यार्थसम्बन्धिन इत्याशङ्कते-
न्निति । शक्यशब्देनेह पदनिष्ठशक्तिश्लाघ्यो विवक्षितः, स च
पदार्थद्वारा वाक्यार्थोऽपीति तत्सम्बन्धिन्यपि लक्षणा न विरुध्यत इत्याह-
उच्यते इति । परेन स्वनिष्ठशक्यत्वा यज्ञाप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा ।
तथा चेदं लक्षणमुभयसाधारणत्वादावरयकमित्याह—शक्तिश्ला-
घ्यश्चेति । यथा लोके तथा वेदेऽपि बोध्यमित्याह—एवमिति ।
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादीनामर्थवादवाक्यानाम् । ननु तत्र पदानां

वाचकभावे सति तत्त्व शक्तावेवेति । लक्षणाया पदभिन्नवृत्तित्वमपि सिद्धम् ।

(१) ननु वाक्ये लक्षणाऽङ्गीकारे शक्यसम्बन्धो रक्षणेन सिद्धान्तहानि-
रमद्गः, वाक्यार्थस्याशक्यत्वारिति शङ्कते—न्निति ।

(२) पदसम्बन्धेन—(पदसम्बन्धस्या पदवृत्तित्वेत्यर्थः) शक्यता यदस्तु
प्राप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा । तथा च शक्यता-साक्षाज्ज्ञाप्यस्तु पदार्थ एव परन्तु
ज्ञानद्वारा वाक्यार्थोऽपि प्राप्यत एवेति परम्परया ज्ञाप्यस्तु वाक्यार्थोऽपि
वृत्तिः, अनः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वाऽपि शक्तिश्लाघ्यत्वरूपशक्यत्वात् तत्सम्ब-
न्धस्या लक्षणा सम्भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिः ।

त्यादिनिन्दार्थवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादात्
पदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाऽभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणस्य
तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । एवं च विध्यपेक्षित
प्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायर्य(१)
पदस्थानीयतया विधिवाक्येन एकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थवादानां
(२) पदैकवाक्यता ।

क तर्हि वाक्यैकवाक्यता ? । यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्न
ससर्गमतिपादकयोर्वाक्ययोरुपाहावरोन महावाक्यार्थ
बोधकत्वम् (३) । यथा 'दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गोक्तो
यजेत' इत्यादिवाक्यानां 'समिधो यजति' इत्यादि
वाक्यानां च परस्परापेक्षिताद्वाङ्मिबोधकवाक्यतदैक

लक्षणा कृतो न स्यादित्यत आह—अर्थवादेति । तथा नार्थक
वाक्यस्य विधिनैकवाक्यत्वे पदैकवाक्यत्वस्य व्यवहारस्तेनैव
इत्याह—एवमेति ।

अन्वर्थवादपदसमुदायरस्य पदस्थानीयत्वे तस्य विधिवाक्येनैक
वाक्यता यदि पदैकवाक्यता तर्हि न वाक्यैकवाक्यतेति प्रसङ्गात्पृच्छति
फेति । अर्थवादवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावेन प्रशस्त्यायबोधकत्वे
स्वार्थबोधकवाक्यत्वमाकाङ्क्षावयैकवाक्यतायोग्यत्वेऽपि वाक्यापारेणे
पदयोर्वाक्ययोर्वैयर्थ्यक्यायत्वं तत्र वाक्यैकवाक्यत्वमित्याह—यथेति ।
तदुदाहरणम्—यथेति । एकवाक्यताप्रयोजकमाह—परस्परेति ।

(१) प्रशस्त्य शब्देन पदेन वाच्यपेक्षितोऽर्थो बोध्यत तावदेव 'तदु
पेक्षितं देवता वायुनेव स्थेन यत्नपेक्षेज्ञोत्पत्तिनि ॥ एवेतं भूतिं गमयति
अस्वार्थवादस्याप्यर्थं तत्र पदसमूहस्याप्यत्र पदस्थानीयत्वनिदि ।

(२) अर्थवादवाक्यवाच्येति पञ्चपुराणयोः पाठः, तं तु मुक्तः । अर्थवाद
पदानामिति गुरुल्लेखे पाठः तं त्वमुक्तं इति । (३) तत्र इति हेन ।

वाक्यता । तदुक्तं भट्टपादेः—

स्वार्थबोधे समाप्तानामह्लाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायते ॥ इति ।

एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः ।

(१) तदुपस्थितिआसत्तिः । सा च शाब्दबोधे हेतुः, तथै-
तान्यन्यतिरेकदर्शनात् । एव महावाक्यार्थबोधेऽन्तर-
वाक्यार्थबोधो हेतुः, तथैवान्वयाद्यवधारणात् ।

तत्पूर्णमासाभ्यामित्यादिवाक्यानामङ्गवबोधकत्वं समिधो यजति
इति यजतीत्यादिवाक्यानामङ्गवबोधकत्वं तदवबोधकत्वादाकाङ्क्षाविष-
यत्वं सत्त्वादिकवाक्यतेत्यर्थः । स्वोक्तेऽर्थे भट्टपादाचार्यवाक्यं संज्ञा-
यति—तदुक्तमिति । प्रथमं स्वार्थबोधे पर्यवसानं प्राप्तानां वाक्याना-
मङ्गाग्रिमाद्यपेक्षया पुनर्मिलित्वा वाक्यैकवाक्यत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।
पदार्थनिरूपणमुपसंहृत्य—एवमिति ।

क्रमप्राप्तमासत्तिं लभयति—तदिति । पदव्यवपदार्थस्मृतिरि-
त्यर्थः । मनु शाब्दबोधे उक्ताऽसत्तिर्हेतुस्तु तज्ज्ञानमित्यपेक्षायां सैव
हेतुर्न तज्ज्ञानमित्याह—सा चेति । अत्र किम्प्रमाणमित्यत आह—
तथैवेति । परस्परान्वययोग्यपदार्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधो भवति,
तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । यद्वा, माऽस्त्यासत्तिः शाब्दबोधे
हेतुः, का'क्षतिरित्याशङ्क्याह—सा चेति । अत्र ज्ञानमाह—तथै-
वेति । यथा शाब्दबोधे आकाङ्क्षादिकं कारणमेवाप्राकाङ्क्षादिना ज्ञातो-
ऽवान्तरवाक्यार्थबोधो महावाक्यार्थज्ञाने कारणमित्याह—एवमिति ।
यतोऽवान्तरवाक्यार्थबोधसत्त्वे महावाक्यार्थबोधो भवति, तदभावे शाब्द-

(२) आसत्तिश्च—अन्वयवधानेन पदव्यवपदार्थोपस्थितिरित्युक्तं तज्ज्ञान-
वदस्य पदार्थस्य सम्पत्त्यर्थवित्त्येन निरूपणं कृतम् । तादृशदिविषयपदार्थो-
पस्थितिरासत्तिरित्यर्थः ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते । तत्र तत्प्रतीतीच्छयोश्चित्तं
न तात्पर्यम् । अर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोचरिताद्वेदादर्थप्रत्यक्ष-
भावप्रसङ्गात् । अयमभ्यापकोऽव्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन
तत्र तात्पर्यभ्रमस्याप्यभावात् । न चेश्वरीयतात्पर्यज्ञानात् तत्र
शाब्दबोध इति पाच्यम् । ईश्वरानङ्गीकर्तुरपि तत्राकर्णार्थप्रति-
पत्तिदर्शनात् ।

उच्यते । तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् । गोद्वे घट
इति वाक्यं गोद्वेघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं, न तु घटसंसर्ग-
प्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं न तु घटसंसर्ग-
परमित्युच्यते ।

बोधो नेत्यन्वयम्यतिरेकावधार्यते, अतः स हेतुरित्याह—तथैवेति ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यनिरूपणं प्रतिजानीते—क्रमेति । तत्र-वि-
पणविषयीभूततात्पर्यं सति । मौनिरल्लोकेऽप्यासिद्धेयं सिद्धवाक्य-
व्याप्तेरुदाहरणान्तरमाह—अर्थेति । ननु तत्समर्थज्ञानरहितस्येऽप्यनेन
तदर्थप्रतीतीच्छया एतद्वेदवाक्यमुच्यते इति तदीयतात्पर्यभ्रमात्तर-
र्थज्ञानं भविष्यतीत्याह—अयमिति । विशेषदर्शनेन—भ्रम-
विरोप्यभ्यापकनिष्ठादुपपत्तिज्ञानेन । ननु यास्तु तत्र, तात्पर्यज्ञानादे-
वाकर्णार्थबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्स भविष्यति, तस्य साक्षात्प्रेरकता
भावेऽपि प्रेरकतामात्रेणोच्यते इत्यस्यैव भावादित्याह—परिहरति—
न चेति । ईश्वरानङ्गीकर्तुरपि साङ्ख्यमोक्षासङ्गादेर्बैदिकवाक्यार्थप्रत्यक्षो-
पलब्धेरित्याह—ईश्वरेति ।

तर्हि चोदयं तात्पर्यं भवतां विवर्जितमित्यप्येवाभाह—उच्यते
इति । एवार्थसंसर्गानुभवजननयोग्यत्वविवरणं । अत एव यद् वाक्यं
संसर्गप्रतीतिजननयोग्यं वाक्यं प्रयुज्यते तत्र तत्परमेव व्यवहित-
इत्याह—गोद्वे घट इति ।

ननु 'सैन्धवमानय' इत्यादिवाक्यं यदा लवणानयनप्रती-
तीच्छया प्रयुक्तं तदाऽश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्य-
तासत्त्वान्नवणपरत्वज्ञानदशायामप्यश्वादिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति
चेत् । न । तदितरप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्यापि तात्पर्यं
प्रति विशेषणत्वात् । तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननस्वरूप-
योग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छया भोचरितं तद्वाक्यं तत्संस-
र्गपरमित्युच्यते ।

शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादौ च तत्प्र-
तीतीच्छया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वा-
भावेन लक्षणसत्त्वान्नाख्यासिः । न चोभयप्रतीतीच्छयोच्च-
रितेऽव्याप्तिः । (१) तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्य
विषयित्वात् ।

उक्ततात्पर्यलक्षणस्थानेकार्थपदप्रयोगेऽतिव्याप्तिं शङ्कते-नन्विति ।
इवेतो गच्छतीत्यादिवाक्यान्मादिपदार्थः । विशेषणप्रदानेन दोषोद्धार-
नेत्याह—नैति । विशेषणप्रदाने कलितं तात्पर्यलक्षणमाह—तथा
चेति । एवं च सैन्धवमानयेति वाक्यमथप्रतीतिजननयोग्यमपि
भोजनप्रकरणे प्रयुक्तत्वाल्लवणान्यप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वेन नाश्व-
संसर्गज्ञानजनकमिति भावः ।

पूर्वोक्तव्याप्तिदोषप्रस्तत्वमप्यस्य लक्षणस्य नास्तीत्याह—शुका-
दीति । भनूभयप्रतीतीच्छयोच्चरिते लवणान्यप्रतीतीच्छयाऽनुचरि-
तत्वाभावादव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । उभयप्रतीतीच्छ-
योच्चरितत्वेन तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वस्य सत्त्वादित्याह—
तदन्यमात्रेति । तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनुचरितत्वमुभयप्रतीती-

(१) तथा च तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयाऽनु-
चरितत्वं तात्पर्यस्य लक्षणम् ।

(१) चक्षुप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः, अस्माकं तु मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवावच्छेदकत्वात्तु कोऽपि दोषः । एवं तात्पर्यस्य सत्प्रतीतिजनकत्वरूपस्य शब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थवर्णके (२) तात्पर्यस्य शब्दज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं सत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतापत्यनिराकरणपरम्, अन्यथा तात्पर्यं

चक्षुषोच्चरितत्वनेपेति भावः । न चैवमेकप्रतीतोच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तदन्यथाप्रतीतोच्छयाऽनुच्चरितत्वमित्यर्थस्य तदानीं विवक्षितत्वान् ।

ननु सत्प्रतीतिप्रजननयोग्यतायाः किमवच्छेदकम् ? । तत्प्रतीतोच्छये चरितत्वमिति चेद्, न । अयुत्पन्नोच्चरितयेदवावच्छेदकत्वादेव व्याख्यासाह—उक्तेति । न च शक्तिकल्पने गौरवं साहचर्यं सर्वत्र तस्या एवास्मिन्मते क्लृप्तत्वादित्याह—अस्माकं हि । तथा च यथा षडपादिनिष्ठदादादिजनकतावच्छेदिका शक्तिरेव तथा तात्पर्यनिष्ठशब्दजनकतावच्छेदिका शक्तिरेवेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । ननु तात्पर्यस्य शब्दज्ञानहेतुत्वे तस्मिन्सात्पर्यविवरणवाच्यविरोध इत्याह—ह्युपलब्धीत्या तात्पर्यज्ञानस्य शब्दज्ञानहेतुत्वसिद्धौ तद्विशयमन्यथा व्याख्येयमिति साह—अयमिति । निषेधे बाधक्याह—अन्यथेति ।

(१) शब्दबोधरूपकार्ये आकाङ्क्षादिवर्ययोग्यताया अपि कारणमिति निर्णीते कारणतावच्छेदकविधया योग्यत्वाद्युपरिपठनाच्च तामनोबोध्यबोधरितत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वे षट्कुट्टिमभावन्यायापात्रत्वाच्च ह्यदि निषादोपस्थिति—उक्तेति । तादृशयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिरिति । तथा च अत्रैव अयमुपलब्ध्यात्तेरिति विज्ञायाः स्वीकारेण सर्वं सम्यग् ।

(२) चतुर्थवर्णकेति । 'तच्छु समन्वयम्' इति सूत्रस्य उद्गाराचार्येण भाष्येति वा षडपादाचार्यम्यास्या तादृशेति यदिवरणं तत्रेत्यर्थः ।

निश्चयफलकवेदान्तविचारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

केचित्तु शाब्दज्ञानत्वाच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवं पर चतुर्थवर्णकवाक्यम् । तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव । इदं वाक्यमेतत्परम् ? सत्तान्यपरमिति संशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चय विनाऽनुपपत्तेरित्याहुः ।

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसापरिशोधितन्यायादेश्वायधार्यते, लोके तु प्रकरणादिना । तत्र लौकिकवाक्यानां मानान्तरावगतार्थानुवादकत्वम् । वेदे तु वाक्यार्थापूर्यतया नानुवादकत्वम् । तत्र लोके वेदे च कार्यपराणा-

तद्वान्यस्यास्मदुक्ततात्पर्यनिराकरणपरत्वे अभेदरत्नहृन्मतमाह—केचिस्त्विति । शाब्दज्ञानमात्रं प्रति न हेतुरित्यर्थः । शाब्दज्ञानविशेषं प्रति तु हेतुरेवेत्याह—तात्पर्येति । तादृशशाब्दज्ञानं प्रति तस्म हेतुरेवमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्याह—इदमिति । केचिदपदेनास्मिन्मते स्वस्यानभिमतं सूचिता । तदधीर्जं तु शाब्दज्ञाने तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकशाब्दज्ञानत्वे सापत्वं तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानत्वे गौरवम् ।

तादृशतात्पर्याविधारणं किं वेदे लोके वा एकमेव वक्तव्यम् ? इत्यपेक्षायामाह—तच्चेति । मीमांसा—वृत्तविचारः, पूर्वोत्तरभेदेन द्विविधः । आदिपदेनोपपदादिकं ग्रन्थम् । लोकवेदयोर्विशेषान्तरमप्याह—तत्रेति । लोकवेदयोर्मध्ये । धान्यार्थस्यापूर्वतया—मानान्तरावगततया तद्वान्यार्था नानुवादकत्वम् । अथ लोकवेदयोः साम्यांरामाह—तत्रेति । लोके वेदे चेति तत्र पदविवरणम् ।

मित्र(१)सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यम्, पुत्रस्ते जात इत्यादिषु सिद्धार्थेऽपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अत एव वेदान्त-वाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । यथा चैतत्तथा विषयपरि-च्छेदे धृदयते ।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-मिति नैयायिकाः । वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुं-

गामानय पशुमालमेतेत्यादिकानां कार्यपराणां कार्यान्विते स्वार्थे शक्तानां यथा प्रामाण्यं तथा सिद्धस्तुपराणामपि प्रामाण्यं, न तु प्राभाकरा-णामिव कार्यपराणामेवेत्यर्थः । तत्र हेनुमाह—पुत्र इति । अन्यथा वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्वादिरवाह—अत एवेति । यत एव सिद्धार्थानां वाक्यानां प्रामाण्यमत एवेत्यर्थः । मन्वस्तु कार्यपराणामेव प्रामाण्यं वेदान्तानामपि प्रतिपत्तिविधिपरत्वेन तद्गवि-ष्यति, तस्मात्किमर्थं क्लृप्तकल्पाया सिद्धार्थे पदानां सामर्थ्यमास्यो-यत इत्याशङ्क्याह—यथा चैतदिति । सिद्धार्थे पदानां साम-र्थ्यावधारणाद् यथा कार्यतत्स्पर्शमन्तरेण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं तथेत्यर्थः ।

स्वाभिमतवेदप्रामाण्यं दर्शयितुं नैयायिकमीमांसकयोर्मते दर्श-यति—तत्रेति । लोकवेदयोर्मन्त्रे । कर्तृदोषादप्रामाण्यप्रसक्तिमाश-ङ्क्योक्तं—सर्वज्ञेति । सर्वज्ञत्वं मन्वादीनामप्यस्त्यग उक्तं—नित्येति । प्रणीतत्वाभिधानेन स्वमतादौलभ्यं बोधितम्, स्वमते वेदस्योत्पत्तिम-त्वेऽपि वेदः कल्पान्तरीयानुपूर्वीविश्रुतीयानुपूर्वीक ईश्वरप्रणीत इत्यनङ्गी-कारात् । नित्यत्वेनेति । वेदानामनित्यत्वाभ्युपगमे पुं प्रणीतत्वावर्यभा-

(१) प्राभाकरादयः कार्यपराणामेव 'प्राग्भावस्य क्रियार्थत्वादानर्थस्य-मत्रदर्शानाम्' इत्यादिन्यायेन प्रामाण्यं युक्ते तान्सदृष्टान्तं भूते-सिद्धार्थाना-मपि प्रामाण्यमिति ।

दूषणतया प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसकाः । अस्माकं तु मते वेदो न नित्य उत्पत्तिमत्त्वात् । उत्पत्तिमत्त्व च 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यह्वेदः' (बृ-२-४-१०) इत्यादिश्रुतेः । नापि वेदानां त्रिज्ञप्तावस्थायित्वम् । य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः, स एव वेदो मयाऽधीत इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अत एव गकारादिवर्णानामपि न क्षणिकार्थः, सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् ।

तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य विद्यदादि-
वत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिमर्थं प्रलयकालीनमर्थसप्रतियोगि-
त्वं च । न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ, अनन्तगकार-

वातस्थेश्वरत्वेऽपि भक्तपक्षपातादिसम्भवाद्बौद्धप्रणीतागमवद्भेदेऽपि क्षो-
प्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुण्ड्रपगतया ग्रामाभ्यामित्यर्थः । स्वमत-
माह—अस्माकं स्थितिः । तुराब्द उच्यते पञ्चाभ्यां वैलक्षण्यद्योतनार्थः ।
तत्त्वं चानित्यत्वेऽपि प्रलयकालपर्यन्तावस्थायित्वे सति पुण्ड्रोपविनिर्मु-
क्तत्वम्, तच्च श्रुतिभिन्नमतो न स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह—उत्पत्ति-
मत्त्वं चेति । ‘श्रुत्यः सामानि अग्निरे तस्मात्’ इत्यादिश्रुतिरादि-
पदार्थः । वेदो न नित्य इत्युक्ते नैयायिकाभिमतनिक्षणावस्थायित्वं
वेदानां किं तवाप्यनुमतमित्यपेक्षाया यथा मीमांसकाभिमतं तेषां
नित्यत्वं यथाऽस्मदननुमतं तथा तदभिमतं तथात्वमपीत्याह—ना-
पीति । वर्णसमुदायगर्भस्य वेदस्य स्वरूपतः क्षणिकत्वमपाकृत्य वर्ण-
धाराऽपि तन्निराकरोति—अत एवेति । यतः प्रत्यभिज्ञाविरोधाद्देहा-
नामक्षणिकत्वमत एव सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधादर्णानां न क्षणि-
कत्वमित्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि कथं वेदानामुत्पत्तिमत्त्वं तद्वैतानित्यत्वमित्याश-
ङ्गाह—तथा चेति । वेदानां स्वरूपतो वर्णद्वारा च क्षणिकत्वाभावे

कल्पने गौरवात् । अनुच्चारणदशायां घर्णानामनभिव्यक्ति-
स्तदुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावात् विरुध्यते । अन्धकारस्यते
घटानुपलम्भयत् । उत्पन्नो गकार इत्यादिः प्रत्ययः सोऽयं
गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणम्, घर्णाभिव्यक्ति-
जनकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परासम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणं
या । तस्मात्तु वेदानां क्षणिकत्वम् ।

ननु क्षणिकत्वामाद्येऽपि विद्यदादिप्रपञ्चयदुत्पत्तिमत्त्वेन
परमेश्वरफलकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं च वेदाना-
मिति तत्र सिद्धान्तो भज्येतेति चेत् । न(१) । न हि ता-
त्पुरुषेणोक्तार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम् । गुरुमतेऽपि अध्यापक-
परम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः । नापि पुरुषाधीनोत्पत्ति-

सति । नन्वेवं तर्हि सर्वदा घर्णानामभिव्यक्तिः पुत्रो नेत्याशङ्क्याह—
अनुच्चारणेति । ननूत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इति प्रत्ययान्मप्ये
उत्पत्त्यादिकं कथं नास्तीयत इत्याशङ्क्य परिहरति—उत्पन्न इति ।
घर्णेति । श्यामो घटो नष्टः रणो घट उत्पन्न इति प्रतीतिवदुत्पत्ति-
यिनाशवत्त्वनिराश्वन्पादुक्तप्रत्ययः परम्परासम्बन्धविषयत्वात्प्रमाणं
चेत्यर्थः । उपसंहारति—तस्मादिति ।

अद्यापिद्वान्तं भीमांशकं शङ्कते—नन्विति । अस्माकं मते
वेदानागुरुत्तिमत्त्वेऽपि पौरुषेयत्वाभावात्तापसिद्धान्त इत्याशयेनाह—
नेति । किञ्चिदं पौरुषेयत्वमभिप्रेत्यास्मन्मते सदापाद्यते । किं
पुरुषेणोक्तार्यमाणत्वम् ? किं वा पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वम् । इति विरु-
ह्यायं निराकरोति—न हीति । मौनिरलोच्यदेरपौरुषेयत्वापत्तिरपि
क्षेप्या । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । वेदाः पौरुषेयाः वाच्यत्वाद्वा-

(१) न इति चर्च गुरुरादे नास्ति, यस्यागुरोवात्प्राप्त्यर्थं भवति ।

त्वं पौरुषेयत्वम् । नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदा-
दिना सिद्धसाधनत्वापत्तेः । किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षो-
च्चारणविषयत्वम् ।

तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानु-
पूर्वसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं
वेदमिदं न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरु-
षेयत्वं वेदानाम् । भारतादीनां तु सजातीयोच्चारणमनपेक्षै-
वोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । एव पौरुषेयापौरुषेयभेदे-
नागमो द्विधा निरूपितः ।

इति वेदान्तपरिभाषायामागमपरिच्छेदः ॥ ४ ॥

रसादिवदिति नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेनाऽस्मदाद्यभ्युपेतपौरु-
षेयत्वसाधनादस्मदादिना सिद्धसाधनतापत्तेरित्याह—नैयायिकेति ।
तर्हि किंविधं पौरुषेयत्वं षडभाषाद्रूपता मत उत्पत्तिमत्तां वेदानाम्-
पौरुषेयत्वं सिध्यतोत्पत्त्याद्वय परिहरति—किं स्थितिः । सजातीयोच्चा-
रणस्यानपेक्षा यस्य तद् यथा, तथाविधोच्चारणस्य विषयत्वमित्यर्थः ।

तथा च—उक्तविधे पौरुषेयत्वे सति । इति—उच्येतो,
नोक्तपौरुषेयत्वं वेदस्येत्यर्थः । अस्ति च पौरुषेयेष्वेतद्व्यञ्जनमित्याह—
भारतादीनां स्थितिः ।

इति धीमत्परमहंसपरिमात्रकानार्थगतमोपात्ततीर्थग्रीपादश्लिष्यदत्त-
वंशावतंसरामकुमारमनुधनपतिसुरिमुनशिवदत्तविरचितया वेदान्त-
परिभाषाऽर्पदक्षिणायामागमपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः ५

इदानीमर्थोपपत्तिर्निरूप्यते । (१) तत्रोपपादशानेनोप-
पादककल्पनमर्थोपपत्तिः । तत्रोपपादशानं करणम् । इ-
उपादकशानं फलम् (२) । चेन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपा-
दकम् , यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् ।
यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमुप-
पन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपादकम् । यथा वा रात्रिभोजन-
स्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनदुर-
पादकम् ।

अध्यागमनिरूपणानन्तरमर्थापत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञानीते—इदानीं
मिति । तत्र—अर्थापत्तेरागमनिरूपणानन्तरं निरूपणविद्वदे
वति । प्रमाकरणस्य प्रमाणत्वात्प्रमाह्वयार्थापत्तेर्लक्षणमाह—उपपा-
द्येति । उपपादकज्ञानं करणमुपपाद्यज्ञानं कलमिति अमभ्याहृत्य
माह—तत्रेति । तयोर्ज्ञानद्वयोर्मध्ये । उपपादक्यमाहभ्यापयन्ना ।
प्रतियोगित्वमुपपाद्यत्वमित्युपपाद्यलक्षणमाह—येनेति । तत्रेति ।
तेनेत्यर्थः । उपपाद्यभावभ्याम्याभावप्रतियोगित्वद्वु(१)पपादकलक्षण
माह—यस्येति । तत्रेति । तस्येत्यर्थः । उपपाद्योदाहरणमाह—
यथेति । उपपादकोदाहरणमाह—यथा येति ।

प्रमिताषर्मापतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह—रात्रिभोजनेति

(१) भवोपतिप्रमादरणमर्थापत्तिप्रमाणम्, तस्य च प्रमाणसङ्ख्यारहः । प्रमादद्वयानिरूपणे प्रमाणस्य निरूपणदेव न भवतीति प्रमादाः प्रमाद-
निरूपण-उपेयि । (२) पदस्य भवोपतिप्रमाणदेवः ।

(३) मिथुनपादनेति गृह्यते पाठः ।

रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमित्तवर्त्यस्यापत्तिः (१)
कल्पनेति पट्टीसमासेन अर्थापत्तिशब्दो वर्तते, कल्पना-
करणपीनत्वादिज्ञाने त्वर्थस्यापत्तिः (२) कल्पना यस्मा-
दिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति कलकरणयोरुभयोस्तत्प-
दप्रयोगः ।

(३) सा चार्थापत्तिद्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्था-
पत्तिश्चेति । सत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा—इदं रजतमिति पुरो-
वर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव नि-
विध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य (४) सद्भिन्न-
त्वं सत्यत्वत्यान्ताभाववद्द्वयं वा मिथ्यात्वं कल्पयतीति ।

तत्करणे तन्निमित्तमाह—कल्पनेति ।

एवं लक्षणलक्षितां तां विमञ्जते—सा चेति । अर्थापत्तिनिष्प-
न्नस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वादिसिद्ध्यर्थत्वात्तदनुपपन्नमुदाहरणं वक्तव्यमित्याश-
येनाह—दृष्टार्थापत्तिर्यथेति । प्रतिपन्नस्य—प्रतीतस्य । तत्रैवपुरो-
वर्तिन्येव । सत्यत्वे रजतस्येति सम्बध्यते । अनुपपन्नमिति हेतोः
निविध्यमानत्वं रजतस्य मिथ्यात्वं कल्पयति । किं तदित्यत आह—
सद्भिन्नत्वमिति ।

(१) अर्थस्य—रात्रिभोजनरूपस्य वपसादकज्ञानस्य अपात्तिः—कल्पना,
तथा च रात्रिभोजनकल्पनमेवार्थापत्तिप्रमेत्यर्थः ।

(२) अर्थस्य—रात्रिभोजनरूपस्योपपादकज्ञानस्य कल्पना यस्माद-
दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वज्ञानात् तदर्थोपपत्तिप्रमाणम् ।

(३) सेति । प्रभारूपावर्णव्यतिरिक्तम् ।

(४) सद्भिन्नत्वमिति । नेदं रजतमित्याप्तज्ञानस्यप्रपन्नान्तरं जातो रजत-
त्वापत्तावबोधः, स तत्र रजतत्वसत्त्वेऽनुपपद्यमानः सन्नत्यस्यावगतस्य रजतस्य
सद्भिन्नत्वं कल्पयतीति तात्पर्यम् ।

धृतार्थापत्तिर्यथा(१)—यत्र ध्रुवमागशाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुत्प्रेतार्थान्तरकल्पनम् । यथा 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्र सुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यान्यथाऽनुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते ।

यथा वा जीवी देवदत्तो गृहे नेति वाक्यप्रवृत्तानन्दरे जीविनो गृहासत्त्वं षट् सत्त्वं कल्पयति । धृतार्थापत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च । तत्र, (२) यत्र वाक्यैकदेशपक्षेऽन्यथाभिधानानुपपत्त्याऽन्यथाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमित्यत्र 'पिचेहि' इत्यप्याहारः, यथा वा 'यिन्वजिता यजेत' इत्यत्र 'स्वर्गकाम' इति पदाप्याहारः । ननु द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात्पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति कथं ज्ञानमिति चेत् । न । अभिधानपदेन करगव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितं ।

मीमांसकमतानुसारेणाह—यथा चेति । तत्र-द्वयोर्मध्ये । पदाप्याहारमननुसरेणाह—यथेति । वैदिकोदाहरणाह—यथा चेति । ननुर्थाप्यादये 'स स्वर्ग' इति सर्वान्प्रत्यक्षमितिहारा इति सूत्रे स्वर्गकामपदाप्याहारस्य दर्शितत्वादिति भावः । ननु द्वारकर्मकारिणमित्यन्वयाभिधानात्प्राक् पिधानोपस्थापकं पदं विना द्वारमित्यन्वयाभिधानं नोपपद्यत इति कथं ज्ञानमिति शङ्कते—नन्विति । अत्र भावव्युत्पत्तिर्नाभिप्रेतेति परिहरति—नेति । अभिप्रेतयनेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्याऽभिधानपदेन तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तात्पर्यस्य विव-

(१) अत्र कशाक्यशब्दश्च शब्दार्थेऽपि, ध्रुवार्थापत्तिश्च इत्यर्थः । तथा च यथेत्यादि ध्रुवार्थापत्तेर्लक्षणम्, तरति शोकमित्यादिर्कं च इत्यस्मिन्त्यर्थः ।

(२) तत्र तदोद्दिष्टविषयोः ध्रुवार्थापत्त्योः ।

सत्त्वात् । तथा च द्वारकर्मरूपिधानक्रियासंसर्गपरस्व-
पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि
सम्भाव्यते ।

अभिहितानुपपत्तितु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्न-
त्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति, तत्र द्रष्टव्यम् । यथा
'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र स्वर्गसाधनत्व-
स्य (१) लुप्तिकज्योतिष्टोमयागगतनयाऽवगतस्यानुपपत्त्या
मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते । न चेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भव-
सुमर्हति । अन्यथयथाप्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यतिरे-
किगश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् । अत एवार्थापत्ति-
त्यक्तेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः किं तु अनेनेदं कल्प-
यामीति ।

शित्तवै सतीदं समाचार्त्तं फलितमित्याह—तथा चेति । द्वारकर्मरू-
पिधासंसर्गावशे धनतात्पर्येणानेन द्वारमित्युचरितमिति ज्ञानवतोऽन्वया-
मिधानारम्भावस्यायामपि स्या ज्ञानं संभाव्यत इत्यर्थः ।

द्वितीया क दृष्टेस्पेक्षायामाह—अभिहितेति । तत्रापि कुत्रे-
त्यत आह—यथा स्वर्गकाम इति । नैयायिकमतमाह—पदिह-
रति—न चेति । अर्थापत्तेरन्वयमिन्दन्तर्भावः किं वा व्यतिरेकिनीति
विकल्प्यार्थं प्रत्याह—अन्यथेति । द्वितीय निराकटं—व्यतिरे-
किण इति । अनुमिनोमीत्यनुभवसाधनाभावोऽपि व्यतिरेकिणोऽनुमा-
नत्वेऽनुपपन्न इत्यह—अत एवेति । यतो व्यतिरेकिणोऽनुमानत-
नास्पद्यत एव । कीदृशस्तस्यलु यवगायइत्याह—किं दिति ।
तथा वार्थापत्तेरवश्यवत्त्वात् भौतव्याहृतीयमिति भावः ।

नन्वर्थापत्तिस्थले-इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति शानं
करणमित्युक्तं, तत्र किमिदं तेन विनाऽनुपपन्नत्वम् ? । तद-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः । एवमर्थापत्तेर्भा-
नान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि नानुमानान्तरम्, पृथिवीतरेभ्यो
भिद्यते इत्यादौ गन्धवस्त्वमितरभेदं विनाऽनुपपन्नमित्यादि-
ज्ञानस्य करणत्वात् । अत एवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं
कल्पयामीति ।

इति वेदान्तपरिभाषायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

नन्विदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति शानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेव !
उतान्यत् ! आद्ये, तस्यानुमिति इति कनूतप्रकरणत्वेनानुमानत्वावर्ति ।
न द्वितीयः, तस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्याशयेनाशङ्कते-नन्यति ।
अस्तु ॥ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेतत् तयाऽपि(१) तस्य तयाविधानुप-
सायवत्तादर्थ्यापत्तिकरणत्वमविच्छेदम्, तस्यानुमितिकरणत्वं दूषितं चेत्ता-
शयेनाह—तदभावेति । एवमर्थापत्तेरावश्यकत्वाद् व्यतिरेकिणोऽनुम-
नत्वं न कल्पनीयमित्याह—एषमिति । तर्हि तदुदाहरणेषु का मण-
रित्याशङ्क्य हेतुमाह—पृथिवीति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्ध-
त्वाद्यन्मेषं तन्नेवं यथा अलमित्यादौ । अत्राप्यर्थापत्तितात्पार्थक्येऽपि
व्यवसाय इत्याह—अत एवेति ।

इति धीमत्परमहंसपरिभाषकाचार्यपालमोषानतीर्थधोपादक्षिप्यदत्तारता-

वत्सरायणकुमारसुनुधनपतिशूरिमुत्तशिवदत्तारतायां वेदान्तपरि-

भाषाऽर्थदीपिकायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

अथानुपलब्धिपरिच्छेदः ६

इदानीं पष्ठं प्रमाणं निरूप्यते । (१) ज्ञानकरणाजन्या-
भावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् ।
अनुमानजन्यातीन्द्रियाभावाऽनुभवदेवावनुमानादावतिव्याप्ति-
वारणाय अजन्यान्तं पदम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेऽ-
तिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति पदम् । अभावस्त्य-

स्य ऋषिप्राप्तानुपलब्धिप्रमाणनिरूपणं प्रतिजानीते—इदानी-
मिति । तल्लक्षणमाह—ज्ञानेति । अजन्यान्तं—ज्ञानकरणाजन्येति-
पदम् । भावानुभवकरणे बहुरादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणम् (२)
(इत्यभिप्रेत्य) असाधारणपदस्यावश्यकमाह—अदृष्टादौ इति । ननु
ज्ञानपदे विहायानुभवपदप्रदाने किञ्चनमित्याह—अभावेति ।

(१) ज्ञानकरणानि यानि करणानि—व्याप्तिज्ञान—सादृश्यज्ञान—तात्पर्य-
वन्तश्चक्षुर्मानोपगच्छानानि तेभ्योऽन्वयो योऽभावाऽनुभवः, तस्य असाधारणं
कारणम् अनुपलब्धिरूपं प्रमाणमित्यर्थः ।

ननु ज्ञानरूपकरणेभ्योऽन्वयोऽपि बहुरादिवन्तो योऽभावाऽनुभवः तस्मा-
साधारणं कारणं बहुरादिकमेवास्तु, किमनुपलब्ध्या ? येनेन्द्रियेण वा व्यक्ति-
रूपेण येनेन्द्रियेण तद्वत्ता जानितव्यमावश्यं गृह्यते इति न्यायात्, ततश्चाशौ-
च्यं स्पष्टमिति कश्चिद् भूयात्, स प्रतिबन्धक्यः—पदत्रयमावाऽनुभवस्योक्त-
ज्ञानमनुभूयते न वा ? नान्त्यः, प्रत्यक्षानुमितिप्रसङ्गेऽपि अनुभवस्य साम्येन
भेदाभावस्य पुस्तकत्वात् । जावेऽनुपलब्धेर्वात्ये प्रमाणवैजात्यस्यावश्यं तद्वत्ता-
वधानं (अनुपलब्धिः) प्रमाणान्तरमेव । येनेन्द्रियेणेति न्यायस्तद्वन्त्याय एव,
नोरूपस्य नित्यस्य निगन्धस्य गौरस्य निःशब्दस्य चामावस्य येन्द्रिय-
त्वायोगात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोस्त्यधिकरणज्ञानादुक्तयोगत्वेनान्यथासिद्धे-
रिति मूले एव वदयते इति दिक् ।

(२) इत्यभिप्रेत्येति पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते, प्रयोजनं तु नाकङ्क्ष्यमाह ।

साधारणहेतुसत्त्वारेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुभवेति विशेषणम् ।

न चातीन्द्रियाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्धेर्वाभावे गृह्यता विशेषाभावादिति वाच्यम् । धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावमाह कदात् ।

ननु केय योग्यानुपलब्धिः ? किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरुत योग्याधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः ? नाह, इतम्भे पिशाचादिभेदस्याप्रत्यक्षतापत्तेः । नान्य, आत्मानि धर्माधर्माद्यभावेऽपि प्रत्यक्षतापत्तेरिति चेत् । न । योग्या चास्तावनुपलब्धिश्चेति वगधारयाश्रयगात् । अनुपलब्धेर्योग्यता च—तत्कृतप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्घितप्रतियोगिकत्वम् । यस्याभावो गृह्यते तस्य य प्रतियोगी तस्य सत्त्वे नाधिकरणे तत्कितेन प्रसङ्घनयोग्यमापादनयोग्य यत्प्रति योग्युपलब्धिरूप यस्यानुपलम्भस्य तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः ।

अज्ञानात्तस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति—न चेति । अत्राह क्ययोग्यानुपलब्धेरभावानुमितिस्थलेऽप्यादित्याह—धर्मेति ।

पट्टीतामोसमासयो सम्भवादुभयत्र च दोषतद्भावाच्छङ्कते—नन्विति । कर्मधारयसमासमाधिर्य परिहरति—योग्येति । अनुपलब्धिर्योग्यस्य किमिदं पेशायामाह—अनुपलब्धेरिति । यत्र पट्टीत्यादिति तन्निमित्तं प्रतियोगिसत्त्वेन, तदनुपलब्धेरेति प्रसङ्घितपट्टीपलम्भलक्षण प्रतियोगी यस्यानुपलम्भस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यभिप्रेत्येतदर्थमाह—यस्येति ।

तथा हि, स्वीतालोकवति मूढले यदि घटः स्यात्तदा घटोपलम्भः स्यादित्यापादनसम्भवाच्चाटशमूहले घटाभा-
वोऽनुपलब्धिगम्यः । अन्धकरे तु चाटशपादनासम्भवा-
दानुपलब्धिगम्यता । अत एव स्वप्ने पिशाचसत्त्वे तन्म-
यव्यवृत्तापस्था तदभावेऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि धर्मा-
दिसत्त्वेऽप्यस्यातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनाऽसम्भवाद्
न धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम् ।

ननुक्तरीत्याऽधिकस्तोन्द्रियसन्निकर्षेत्यले अभावस्यानुप-
लब्धिगम्यत्वमनुसर्त सत्र क्लृप्तेन्द्रियमेवामावासरदृष्टावपि
करणम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेत् । न ।
सत्प्रतियोग्यनुपलब्धेरपि अभावग्रहे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन
करणत्वमाश्रय कल्पनाम् । इन्द्रियस्य चाभावेन समं सन्निक-
र्षाभावेनाभावग्रहादेतुत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरेधि-
करणज्ञानाद्युपजीगत्वेनान्यथासिद्धेः ।

अयोदाहरणमनुदाहरणान्यामुक्तं स्फुरयति—तथा हीति ।
स्फीतः—विशालः । पञ्चदशोक्तशेषमात्रमाह—अत एवेति । अत
एवं भूतयोर्दानुपलब्धिगम्यमाश्रयमत्र एवेत्यर्थः ।

नैयायिकः शङ्कते—नन्वेति । तत्र—जातस्थले । क्लृप्तस-
म्भवेऽपूर्वकल्पनमन्वाह्यं गौरवादित्यर्थः । इन्द्रियसत्त्वेऽभावज्ञाने तद-
भावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोरनुविधानान्—अनुपेक्षाम् । ना-
स्ति मम गौरवं प्रश्रुत त्वेव महतीरवमित्थशयेन समग्रत्वे—मेति ।
संयुक्तविराजताख्येन्यस्यानजीव्यप्रमाणानुत्पत्ताद्येत्यभिप्रेत्याह—
इन्द्रियस्येति । ननु अन्निकर्षाभावप्रयुक्तेषुत्वाभावोऽसिद्ध इन्द्रिया-
न्वयव्यतिरेकत्वेन तस्य कल्पनारित्याद्युदाह—इन्द्रियेति ।

ननु भूतले घटा नेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलारे
प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन
भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत्तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि
प्रमात्रभिन्नतया घटाभावात् प्रत्यक्षतैव सिद्धान्तेऽ-
पीति चेत् । सत्यम् । अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्कर-

अन्यथासिद्धेः सन्निकर्षादिनैव (१) सार्थक्यात् । आदिपदेन प्रतीतो-
गिरनसंप्रदः । (२) अभावप्रहादेतुत्वेऽयं हेतुः ।

ननु भवत्सिद्धान्तेऽप्यभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वेन समादात्यङ्गं ह्यं
सकारणमनुपलब्धिपिति शङ्कते—नन्विति । आदिपदेन स्तम्भे
पिशाचो नेत्यादिहंमदः । तत्र-तारये त्यवे । तद्विशिष्टः भूतलनिष्ठः ।
अर्द्धाङ्गोकारेण परिहरति—सत्यमिति । यद्यप्यभावस्य प्रत्यक्षत्व-
योग्यताभावात्तद्वद्व्यवस्थान्यस्वनिष्ठपर्यादिज्ञानवशाभावाज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वम्, प्रत्यक्षलक्षणे ये व्यवस्थस्यापि दिपयविशेषणत्वेनेकत्वात् । तथा
ऽप्यभाव(३)प्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वयोर्न तयोर्व्यायोग्यत्वे तन्त्रे, किं तु प्रति-
योग्यदनुपलब्धिष्वेव्यायेव्यत्वे । तथा चतुर्दशमेव सत्यार्थस्य स्पष्टीकृत-
त्वादभाव(४)प्रत्यक्षत्वे नाभ्युपेत्यवादः आश्रयणीयः । (५) ननु तस्मा

(१) सन्निकर्षादिनैवेति पाठः मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते । परन्तु सन्निकर्षा-
दिनैव इति विदित्वा पाठे सत्येकार्थः सम्पश्यते । 'सन्निकर्षादिनैव' इत्यस्य
अभावेन सम नास्त्योत्पत्त्यर्थः । 'सार्थक्यात्' इत्यस्य इन्द्रियान्वयमतिरेकवोरधि-
कारेण सह सन्निकर्षादपि सार्थक्यादित्पत्त्यर्थः ।

(२) अभावेन सम सन्निकर्षाभावोऽयं हेतुरिति पाठः गपुस्तके ।

(३) अभावज्ञानप्रत्यक्षेत्यादि पाठः गपुस्तके ।

(४) अत्रापि अभावज्ञानप्रत्यक्षेत्यादि पाठः गपुस्तके ।

(५) अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रमाणत्वादि प्रत्यक्षप्रमाण-
विधेरेति इतरत्वेन शङ्कते—नन्विति ।

स्यानुपलब्धेर्मानान्तरत्वात् । न हि फलीभूतज्ञानस्य
त्यक्तत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणानियतत्वमस्ति,
शामत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि त-
करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणमिन्नप्रमाणत्वाभ्यु-
पगमात् ।

! फलवैजात्ये विना कथं प्रमाणभेद इति चेत् । न ।
चित्तिवैजात्यभावेन प्रमाणवैजात्योपपत्तेः । तथा च घटाद्य-
भावाकारवृत्तिर्नैन्द्रियजन्या, इन्द्रियस्य विषयेणासन्निकर्षात् ।
किन्तु घटानुपलब्धिरूपमानान्तरजन्या, इति मयस्त्यनुपलब्धे-
र्मानान्तरत्वम् ।

ननुनुपलब्धिरूपमानान्तरपक्षेऽप्यभावप्रतीतेः प्रत्य-
क्षत्वे घटवति घटाभावध्रमायापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्रा-
यनिर्वचनीयघटाभावोऽभ्युपगम्येत । न चेष्टापत्तिः,
इत्य मायोपादानकत्वेऽभावत्वानुपपत्तेः, मायोपादा-
नकत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति
चेत् । न । घटवति घटाभावध्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभाव-

त्यक्षत्वे कथं तत्करणस्य मानान्तरत्वमिति तत्राह—न हीति ।

ननु प्रमाणभेदस्य फलभेदायत्तत्वात्कथं तं विना तस्य सिद्धिरि-
त्याशङ्कते—पक्षेति । प्रत्यक्षत्वेन फलस्य साक्षात्पक्षे भूतलाकारवृ-
त्तिरिन्द्रियजन्यत्वादभावाकारवृत्तेस्तदजन्यत्वाद् वृत्तिवैजात्यभावेन तदु-
पपत्तेर्भवमित्याह—नेति । क्वचित्पाह—तथा चेति ।

वृत्तिवैजात्यभावेन प्रमाणवैजात्ये अभावध्रमे दोषमाशङ्कते—
नन्विति । तत्रानिर्वचनीयघटाभावो नाभ्युपगम्यतेऽतो नोक्तदोष-
इत्याह—नेति । नन्वेवं तर्हि कथं घटाभावध्रमस्य प्रत्यक्षत्वमित्या-

विषयक, किन्तु भूतलरूपादी विद्यमानो लौकिको पद-
भावो भूतले आरोप्यत इत्यन्यथास्यातिरेक । आरोप्यसंनि-
पत्तये सर्वत्रान्यथास्यातिरेक व्यवस्थापनात् ।

(१) अस्तु या प्रतियोगिमति तदभावधर्मस्यले-
भास्यानिर्वचनीयत्वम्, तथाऽपि तदुपादानं मायैव ।
दुपादानोपादेययोरत्यन्तसाजात्यम्, तन्तुपटयोरपि
त्वपटत्वादिना वैजात्यात् । यत्किञ्चिस्ताजात्यस्य मा-
या अनिर्वचनीयत्वस्य घटाभावस्य च वि-
विद्यमानत्वात् । अन्यथा व्यावहारिकघटाद्यभावे प्र-
कथं मायोपादानमिति कुतो नाशङ्केयाः ? । न च वि-
तीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं
उच्यते—किं न्निवर्त । तद्विषयस्य सविहितरेण तत्सम्भवात्
त्याह—भूतलेति । आदिपदेन त्रियादिरग्रहः । अपसिद्धान्त-
रुपाह—आरोप्येति ।

ननु पटाभिर्हरणभूतलरूपादिविषयमायादेशेन्द्रियानसिद्धस-
त्त्वस्य तदगतोऽभावोऽआरोप्यत इति चेत्—
समापत्ते—अस्तु वेति । श्रेयदूषणमुद्धरति न दोषति । ननु तं
सर्वाकारेण साजात्याभावेऽपि यत्किञ्चित्साजात्यमवश्यमभ्युपेयम्, क-
थं उपादानोपादेयत्वव्यापत्तादित्वाशङ्काह—यत्किञ्चिदिति । अ-
था—अभावस्य मायोपादानासम्भवे । नन्वेवं ब्रह्मण एव जगदु-
पादानत्वसम्भवात्किमर्थं माया कल्पने इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति
किं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमनिष्टमापाद्यते ? किं वा मायापदस्यमि-

(१) आरोप्यस्य सविदृष्टवेत्युपादानानिरसिदृष्टवेति निर्वचनम-
रिति एवानिद्वयपेक्षयाऽवश्यवत्त्वेनान्यथास्यान्निर्देष्टा रक्षितव्या एव
इत्युच्यते—आह—अस्तु वेति ।

दिति वाच्यम् । प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वरूपेण तस्येष्टत्वात् ।
परिणामित्वरूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः ।
तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्मर्हितं सिद्धान्तं
इत्युक्तमतिप्रसङ्गेन ।

स चाभावश्चतुर्विधः—प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽव्य-
क्ताभावोऽन्योन्याभावाच्चेति । तत्र मृत्पिण्डादौ कारणे का-
र्यस्य घटादेरुपपत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः, स च
भविष्यतीति प्रतीतिविषयः । तत्रैव घटस्य मुद्गरपातान-
न्तरं योऽभावः स प्रध्वंसाभावः । ध्वंसस्यापि स्वाधिक-
रणकपालनाशे नाश एव । न चैवं घटोन्मज्जनापत्तिः,
घटध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् । अन्यथा

विकल्पार्थं प्रत्याह—परिणामत्वरूपस्येति । तथा च—निरवयवै
ब्रह्मणि परिणामस्यानुपपत्तये ।

प्रासङ्गिकं समाध्यानुपलब्धिप्रमाणविषयमात्रं विमज्जते—एत-
च्चेति । तद्वत्तेषु । कार्यसमवायिकात्तान्यावृत्तित्वे सति धर्मोत्पत्ति-
पूर्वकानीनत्व प्रागभावलक्षणमभिप्रेत्याह—मृत्पिण्डेति । तद्विषयक-
प्रत्ययस्वरूपमाह—स चेति । प्रागभावः । घटो भविष्यतीति प्राग्भ-
वः प्रागभावः विषयीकरोति । द्वितीयं लक्षणमिति—तत्रैवेति । तत्र—
मृत्पिण्डादौ । कार्यसमवायिकात्तान्यावृत्तिप्रतियोग्यजनको ध्वंसाभावः ।
स च विनष्ट इति प्रत्ययगोचर इत्यपि तेषाम् । तस्मान्तत्वं तार्किक-
मतनिरासायाह—ध्वंसरथापीति । नाशकभावमाशङ्क्याह—स्वेति ।
ननु प्रागभावध्वंसाभावकारकत्वस्य प्रतियोगिकालतानियमाद् घटोन्मज्ज-
नप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । तत्र हेतुमाह—घट-
ध्वंसोति । घटध्वंसकालस्य घटकालत्वाभाववत्तत्प्रतियोगिकध्वंसक-
लस्यापि तत्प्राप्त्यादित्यर्थः । ननु ध्वंसजनकस्य तत्प्रतियोगित्वनियमा-

प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य विनाशे प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः।

(१) न चेवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र क्व ध्वंसनाश इति वाच्यम्। तादृशधिकरणं यदि चैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्य नित्यत्वमसिद्धम्, मल्लभ्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मल्लज्ञाननिर्गत्येवाया वक्ष्यमाणत्वात्। यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं तदाऽसिद्धिः, आरोपितप्रतियोगि-

रकथनजनकस्य घटस्य तात्प्रतियोगित्वमित्याशङ्क्य पञ्चमं संशेऽपि न घट इति प्रतीतिसङ्गात्वाद् घटध्वंसस्य सस्यापि घटवन्मत्वोपपत्त्यात्प्रतियोगिकत्वमाह्वेयमन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्याह—अन्यथेति। वक्ष्यन्तीकारेण घटोन्मज्जनापत्तौ।

ननु सर्वस्यापि ध्वंसस्यानित्यत्वमुक्तं यस्य कस्यचित्। नान्, नित्याधिकरणस्य (२) नाशापि तदा तद्वृत्तिध्वंसस्यानित्यत्वादिदे। न द्वितीय, नित्याधिकरणकध्वंससामान्यास्वर्गस्यापि नित्यत्वाप्रदयोनिवादित्याशङ्क्य परिहसति—न चेति। तत्तित्याधिकरणमाशङ्क्य दि, किं वा चैतन्यमिति निरुक्त्याद्यं प्रत्याह—तादृशेति। द्वितीयेऽपि किमपरोपितं वस्तु प्रतियोगि किं वाऽऽरोपितम्। नाश, 'नेह वा नास्ति किञ्चन' (क० २-१०) इत्यादिपुण्या प्रतीकानामनेषाभिपानेन सर्वस्यानारोपितत्वाभावाभिधानात्। द्वितीये तादृशध्वंसस्याधिकरणमाशङ्क्य तदेष्टमिदिरित्याशयेनाह—यदोति। असिद्धिध्वंसस्य नैन्यातिरेकेण नित्यत्वासिद्धिः। तत्र पुरोधराया

(१) इदानीं यद्ये नष्टं, अन्तरिक्षे यद्ये नष्टं इत्यादौ कालाकाशरीनां ध्वंसाधिकरणध्वंसप्रतीकत्वे तयोश्च नित्यत्वमिष्यत नैवावकाशमिति तादृशं निषेधवति—न चेति तादृशेति।

(२) नित्यत्वाधिकरणत्वेत्यर्थः।

कृष्णं सत्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् । तदुक्तम्—
अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः । इति । एवं
शुक्तिरूप्यविनाशोऽपीदमवच्छिन्नं चैतन्यमेव ।

यथापिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यमात्रः सोऽत्यन्ताभावः,
यथा वायौ रूपात्यन्ताभावः । सोऽपि घटादिवद् ध्वंसप्रति-
योग्येव । इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः । अय-
मेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यवहियते । भेदातिरिक्त-
विभागादौ प्रमाणाभावात् । अयं चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य
सादित्वे सादिः, यथा पटे पटभेदः । अधिकरणस्यानादित्वेऽ-
नादिरेव, यथा जीवे ब्रह्मभेदः, ब्रह्मणि वा जीवभेदः । द्विवि-
धोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव, अविद्याया निवृत्तौ तत्पर-
तन्त्राणां निवृत्त्यवश्यमाभावात् ।

यसंभ्रममाह—तदुक्तमिति । तच्चान्यायं शुक्तिरूप्यनाशेऽतिदिशति—
एवमिति । तथा चाधिष्ठानचैतन्यातिरिक्तध्वंसाभ्युपगमे प्रमाणाभा-
वाद्गीवाच तदविदुषा सुतमं तच्चिन्त्यत्वात्सिद्धिरिति भावः ।

तृतीयं लक्षयति—यथेति । अमन्दिग्धमुदाहरणमाह—यथेति ।
कार्त्तिकमतनिरासमाह—सोऽपीति । अत्रेदं नेति प्रत्ययविषयः (१)
इति बोध्यम् । चतुर्थं लक्षयति—इदमिति । तादात्म्यसंस्पर्गावच्छि-
न्नप्रतिशेधितक इत्यर्थः । विभाज्यपृथक्त्वयोः पदार्थान्तरत्वनिरासा-
माह—अयमिति । एतस्य सादित्वमनादित्वं च व्यवस्थयाऽऽह—
अयं चेति । ब्रह्मचक्षित्वमवमाशङ्क्याह—द्विविधाऽपीति ।
अनादिनेऽप्याविद्ययादित्याह—अविद्येति ।

(१) यथेदं नेति प्रत्ययविषयोऽत्यन्ताभावोऽपि ध्वंसप्रतियोगो यस्यः ।
'इति बोध्यम्' इति पाठो गणुसङ्के प्रवादो भट्टः ।

पुनरपि भेदो द्विविधः—सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वं, तच्छून्यत्वं निरुपाधिकत्वम् । तत्रायो यथा—एकस्यैशकारात् घटानुपाधिभेदेन भेदः । यथा वा एकस्यैव सूर्यस्य जल-
माजनभेदेन भेदः । तथा च एकस्यैव ब्रह्मगोऽन्तःकरण-
भेदाद्भेदः । निरुपाधिकभेदः यथा घटे पटभेदः । न च
ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युपगमेऽद्वैतविरोधः । तार्त्त्विकमे-
दादेरनभ्युपगमेन विषयादिवदद्वैताव्यापातकत्वात् ।
प्रपञ्चस्याद्वैते प्रपञ्चि कल्पितत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं सुरे-
श्वराचार्यैः—

अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने ।

किञ्च पर्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥

अत एव विवरणेऽविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्त-

प्रकारान्तरेणान्योन्याभावं विममते—पुनरिति । उपाधिसत्ता-
या व्याप्या सत्ता गत्य भेदस्य तस्य भावस्त्वत्वम् । यत्र यत्राद्यद्या-
दिभेदसत्ता तत्र पञ्चानुपाधिसत्तेति भेदोपाधिसत्तयोर्न्याप्यव्यापक-
भावः । ननु ब्रह्मगो जडत्वव्यावृत्तये सन प्रपञ्चगतियोगिको भेदोऽ-
भ्युपेयस्त्वपारये चाद्वैतविरोध इत्याशङ्क्याह—न चेति । यथा विदया-
दिक्षमतादिवक्त्राज्ञाद्वैतविषातर्कं तद्वद्भेदोऽपीत्याह—तार्त्त्विकेति ।
ननु विषयादिप्रपञ्चस्यैव तार्त्त्विकत्वेन तयात्वं कथमित्यत आह—
प्रपञ्चस्येति । प्रपञ्चस्य प्रपञ्चि कल्पितत्वाङ्गीकारे धार्तिकप्ररक्षण-
तिमाह—तदुक्तमिति ।

नन्यभावस्य चावृत्तिवर्णनं सिद्धान्तानुरोधि, नृसिंहाधर्मरक्षे-
दोपिच्छर्पा तस्य निराकृतत्वादित्याशङ्क्य, प्राचीनैर्न्यवहृतत्वात्तत्प्रतिपा-
दनं न सर्वेषां सिद्धान्तविद्वद्भिस्सारायेनाह—अत एवेति । वक्ष्य-

विशेषणम्, तत्त्वप्रदीपिकायामविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं च सङ्गच्छते । एवं चतुर्विधाभावानां योग्यानुपलब्ध्या

भावस्य चातुर्विध्यमत एवेत्यर्थः । तथा चासुमानं 'विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतव-
स्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति, अप्रसन्नशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पत्तप्रदीपप्रभावत्' इति । वस्तुपूर्वकमित्युक्तावात्मवस्तुपूर्वकता-
याऽर्थान्तरत्वं तदर्थं वस्त्वन्तरेति । चक्षुरादिभ्यामृष्टवर्णं स्वदेशगतेति ।
अदृष्टादिकव्यावर्तनाय स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्या-
वृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति ।
तत्त्वप्रदीपिकायां—विशुद्धाचार्यकृतास्मात् । अविद्यालक्षणे—
अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वमित्येवरूपे । उपसं-
हरति—एवमिति । ननु किमनुपलब्धेरभावप्रमायां करणान्तरानुप-
पत्त्यामान्तरत्वमास्थीयते, अनुभवयताद्वा ? । नाथः, कलसप्रमाणभा-
वस्येन्द्रियस्यैव तत्करणत्वसम्भवात् । न चेन्द्रियाभावयोः सम्बन्धा-
निरूपणम्, संयुक्तविशेषणतासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् । न चात्र प्रमा-
णाभावः । भूतत्वं यदाभाव इत्याधाराभेदभावसम्बन्धप्रतीतिः (१) ।
यदाभावज्ञानं सम्बन्धविषयकं विशिष्टज्ञानत्वादण्डीपुरुष इति ज्ञानव-
दित्यनुमानादयः । अन्यथाऽभावस्य विरधिकरणत्वापत्तौ पूर्वसस्य
स्याधिकरणकपालनाशोनेत्यादिवर्णनम्, अधिकरणस्य सादित्य इत्या-
दिना भेदस्य द्वैविध्यनिरूपणं च विरुध्येत । स सम्बन्धः स्वरूपस-
म्बन्धोऽन्यो(२) चेत्यन्यदेतत् । न च (३) द्वितीयः, निर्घटभूतस्ते

(१) प्रमाणत्वादिति शेषः । (२) संयुक्तविशेषणतासम्बन्धः ।

(३) अनुभवादित्येति कथं विपरीतानुपपत्तिसाध्यात्र चेत्पर्यः । निर्घटप-
तोक्तेरुपपत्ताभावस्य भूतत्वविशेषणत्वेन प्रतीतेः प्रत्यक्षवैयर्थ्यानुपपत्तयो
वानुपलब्धेर्त्यर्थः ।

प्रतीतिः । तत्रानुपलब्धिर्मनान्तरम् ।

पश्यामीति विपरीतानुव्यवसायात् । अन्यथा पदं पर्यामि इति
 नुमिनोमीतिवद् भूतताभावयोर्विलक्षणानुव्यवसायापत्तिः । किं च ॥
 सप्रमायां प्रत्यक्षप्रमाणं करणमित्युक्तम्, स च वृत्तवता वाधेन
 यते । प्रकृते चाभावज्ञानं प्रत्यक्षमेवेत्युभयसिद्धम् । तत्र प्रत्यक्षम्
 मिन्द्रियमेव करणम् । बाधकभावादिन्द्रियाभावस्य सम्बन्धस्य
 साधितत्वात् । ततश्च कथमनुपलब्धिर्मनान्तरमिति चेत्, न
 न तावदिन्द्रियं तत्करणं सम्बन्धानिरूपणं ह । न च सयोगादि, न
 स्यादसम्भवात् । न च सम्यक्विशेषणता, तत्र प्रमाणाभावात् । इह
 प्रतीतिरनुमात्रस्य साधाराधेयभावसम्बन्धसाधकत्वात् इन्द्रियस्य
 सम्बन्धासाधकत्वात् । न चोक्तमूलविरोधः, तादृशसम्बन्धाभावकत्वात्
 साधाराधेयभावसम्बन्धव्यपनपरेण प्रत्येन विरोधाभावात् । नन्वु-
 क्तवसायविरोधः, नोभूतज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तत्वात् । यदपि कि-
 र्णादि, तदपि ॥ । सन्निकर्षाभावस्य प्रवृत्ततरयापकस्य वृत्तात् ।
 किं च किमभवस्य विशेषणता मात्रं सन्निकर्षः । इन्द्रियसन्निकर्ष-
 करणविशेषणता वा ? किं वा यत्राधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमनुवर्त्य
 विरोधि स्यात्तद्विशेषणता ? । नायं, मित्तादिस्वदहितभूततादिभि-
 पटापभावेऽपि विशेषणतामात्रस्य नियमावरोधेन प्रत्यक्षताऽप्यन-
 न द्वितीयः, परमने कर्णवलयादिदृष्टानमस एव धोत्रेन्द्रियत्वा-
 स्यैव स्वप्रपञ्चशब्दाभावाधिकरणत्वात्वेन स्वस्यासन्निकर्षाधिकरणे
 न्द्रियसन्निकर्षाभावेन शब्दाभावस्याप्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । तृतीय-
 प्रपञ्चसन्निकर्षविरोधित्वमुपनयमानत्वम् । तस्य हि यदा कदाचि-
 वोऽपेक्षितः । उक्त नियमेन । । आये व्यवहितेऽप्यभावाधिकरणे पर-
 चिदुपलब्धसम्भवात्प्रतियोगिनस्तद्व्यवधानसमयेऽप्यतीतः । प्रवृत्त-

(१) एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते
हायते च । तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्य-

स्यात् । न द्वितीयः, श्रोत्रदेशे भूतलादौ वा शब्दस्य घटादेर्वा सत्त्वे-
ऽपि सामान्यभावादिनाऽनुपलम्भसम्भवेन नियमेन तदुपलम्भायोगा-
त्तत्र तदभावस्याप्रत्यक्षतापत्तेरित्यन्यत्र निस्तरः ।

एवमुक्तानां प्रमाणानां कैश्चान् प्रामाण्यमित्यपेक्षायामाह—एष-
मिति । ननु परतत्त्वप्रामाण्यमिति तार्किके आपत्तिरिति वयमेवं वक्तुं
शक्यमित्यत आह—तथा हीति । इच्छावृत्तिप्रामाण्यमिति प्रसङ्गवा-

(१) वेदान्तनये प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि च, तैश्च बोद्धाः प्रमाजन्यन्ते,
जानाश्च ताः प्रमा यथाार्थं अवयथाार्थं वेति प्रामाण्यमाह केचु सति विप्रति-
पत्तयः । तथा हि—

प्रमात्रे न स्वतो माद्य सञ्चयानुपपत्तितः ।

इति सञ्चयानुपपत्तिहेतुना प्रामाण्यपरतत्त्ववादिनो नैयायिका मनुमानेन
प्रामाण्यं प्रतिजानन्ति । यथा—इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वे
व्यतिरेकेण प्रमा इति । परोऽयमिति ज्ञानानन्तरं पश्यन् ज्ञानाभीत्यनु यव
साधरस्य घटज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकतया स्वविषयकं नु-यवसायसामान्येवो
क्तज्ञानस्य प्रामाण्यप्रख्यापिकेति केचित् । सविदः स्वप्रकाशत्वेन सविजनक
सामान्येव सविज्ञिष्ठप्रामाण्यमादिहेति गुरवः । तत्तज्ज्ञानवन्वयज्ञाननालिङ्गका-
नुमिति सामग्री तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिका । परो ज्ञानं इति प्रतीनितिदो
घटसमवेत उत्तज्ज्ञानजन्यः प्रादव्यापरपर्यायः पदार्थविशेषो ज्ञानेति माह्वः ।
अनुमितिस्तु—इयं ज्ञानता, घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानजन्मा, घटत्ववति घटत्व
प्रकारकज्ञानतात्वाद् इत्येव प्रकारिहेति । सर्वेषां मननिरासपूर्वकं स्वसिद्धान्त
दर्शयति—एवमित्यादिना । प्रमाणानामित्यस्य—प्रमोयते तत् प्रमाणमिति
भावप्रत्ययान्तत्वात् प्रमाणमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यम् । तथा च
मूलस्थस्य प्रमाणानामित्यस्य प्रमाणमिति; प्रामाण्यमित्यस्य प्रमात्वमित्यर्थो
वेदो । प्रामाण्यस्य उत्पत्तौ स्वतत्त्वं यथा—दोषामावसहकृताज्ञानसामान्य-
ज्ञानग्रीबन्वत्वम् । इतो स्वतत्त्वं यथा—‘दोषामावे सति यावत्तत्वाश्रयमादक-
सामग्रीमादत्वम्’ इति मूल एव वक्ष्यते इति दिक् ।

नुभूतं तद्वति सत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम् । तच्च ज्ञानसा-
मान्यसाधनप्रयोज्य न त्वधिकं शुभमपेक्षते, प्रमानात्रेऽनु-
गतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसत्ति-
कर्षः(१) । रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात्, सत्यपि
तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वाच्च ।

(२) अत एव न सहिद्वपरामर्शादिकमप्यनमित्यादि.

रणव-ज्ञानस्यमिति । भवे तन्निरासाव-सद्वतीति । हस्त्यनुम-
सापारणं सवादिभूत्यनुवृत्तं प्रामाण्यम् । सप्रति सप्रशस्तान्न-
मित्यर्थः । नन्वेवम्भूते प्रामाण्ये हि स्वतस्त्वम् ! न तावत्सोत्पा-
द्यत्वमात्राभावादित्यत आह—तच्चेति । ज्ञानजनकसामान्यता-
माप्स्यतिरिक्तकारणप्रयोज्यत्वं परतत्त्वं नैवादिक्ष्यमिममं निवेदति-
न स्थिति । प्रामाण्यान्नुपपत्तुष्यसत्ये प्रामाण्यभावादित्याह—प्रमा-
मात्र इति । ननु प्रामात्र इत्युत्पन्नमुक्तं इत्यक्षप्रमायां पुनर्य-
सत्वादित्याह—निरासायाह—नापीति । तद्व्युत्पन्नानुपपत्त्य-
दित्याह—रूपादीति । व्यतिरेकद्विभक्त्यनुवृत्त्यान्वयद्विभक्त-
माह—सत्यपीति ।

अत एव-मन्त्रम्यतिरेकमभिलषादेव । आदिपदं योग्यकार-
णप्रकार्यम् । सत्यपि सन्निधुवराभर्यो मन्त्रम्यमादावप्येदेव मन्त्रा

(१) पुनरुक्तिः शेषः । भूयोभिरवयवैः सहोद्भिन्नप्रतिफलैस्तु पुनरुक्तिः प्रसक्त्यावच्छिन्नप्रमाणं न सम्भवति । कदाचित्पुनरावयवसमावेन एवोद्भिन्नप्रमाणेऽप्याप्ते, पीठं यत्तु हस्तवर्तिन्यस्येतेत्येवम् ।

(२) अन्वयस्यतिरेकस्य विचाराम्भवेन । अत्यतिष्ठानस्य निश्चयप्रती
 गन्धध्याम्यपुत्रिणीत्वानवयिदिति सति ह्यपराधस्यै सत्यविगन्धवानवयिदिति
 राममात्मादन्वयस्य विचारः । अद्विष्टान् अन्वेयत्वं शिवाया बहुतिष्ठानवयिदिति
 विषयस्य बहुवचनेन स्थितिरेकस्य विचारप्रतिपक्षः ।

प्रमायां गुणः, असंज्ञिज्ञपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेन अनुमित्यादेः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमाऽपि प्रमा स्यात्, ज्ञानसामान्यसामान्या अविशेषादिति वाच्यम् । दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतस्त्वमिति वाच्यम् । आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ।

ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः । स्वतोप्राप्तत्वं च दोषा-

मुमितेरप्रमात्वादन्यव्यभिचारं मनसि निधाय न्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति-असंज्ञिज्ञेति । ननु प्रमस्यापि तादृशसामग्रीप्रयोज्यत्वाविरोधाद् प्रमप्रमाव्यवस्थापकं किमित्याशङ्कानिरासायाह—न चेति । प्रतिबन्धकताभावस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वेन क्लृप्ततया दोषाभावस्यापि तथात्वेनाङ्गीकारात् । न चायं गुणत्वेन हेतुः, प्रमाणाभावादि-इत्यर्थः । अपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य निरासायाह—न चेति । अदृष्टादिसापेक्षत्वाद्-आगन्तुकेति । दोषाभावसापेक्षत्वादाह—मात्रेति । तथा चागन्तुकभावकारणानपेक्षज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यत्वं स्वतस्त्वमित्यङ्गीकारेण तादृशकारणसहकृतज्ञान(१)सामान्यसामग्रीप्रयोज्यस्वरूपपरतस्त्वापातो नास्तीति भावः ।

एवं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमभिधाय तस्य शतौ तदावेदयति-ज्ञायते चेति । तद्वति तदप्रकारकज्ञानत्वलक्षणप्रामाण्यमुत्पन्नं सज्ज्ञायते च स्वत इत्यर्थः । ज्ञायत इत्यस्य एवमत इत्यर्थमभिप्रेत्याह—स्वतोप्राप्तत्वं चेति । परतस्त्वदिनाऽनुमानादिकं तद्भाहकमङ्गीकृतमतस्तद्वारणाय यावदिति स्वाश्रयमाहकविशेषणम् । यावत्स्वाश्रयमाहकसामग्रीजन्यमहणयोवरत्वं तैर्नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । दोषवशाद्-

भावे सति यावत्वाच्यप्राहकसामग्रीप्राप्त्यम् । स्वाप्रयो
वृत्तिज्ञानं तदप्राहकं (१) साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने
गृह्यमाणे तद्वत्तं प्रामाण्यं गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशय-
नुपपत्तिः । तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोष-
भावघटितस्याच्यप्राहकभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवामहात् ।

यद्वा—यावत्वाच्यप्राहकप्राप्त्ययोग्यत्वं स्वतस्त्वम् ।
संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषदो-
षाप्रहाद् न संशयानुपपत्तिः । अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसा-
मान्यसामग्रीप्रयोज्यम्, प्रमायामप्यप्रामाण्यापरोः । विन्दु
दोषप्रयोज्यम् (२) । नाप्याप्रामाण्यं यावत्वाच्यप्रा-
हकप्राप्त्यम् (३) । (४) अप्रामाण्यघटकतद्भावघट्वादेर्वृत्ति-

प्रामाण्यनिधये कशये च सत्ययातिवारणाय-दोषाभावे स्तीति ।
तथा च दोषदोषात्तादृशतामभ्या तदप्राहकं न दोष इति भावः ।
स्वाभयैत्यानुपपादयति—स्थाध्य इति । तेनापि न त्वनुमानेनैव ।
उत्पन्नतदप्राहकस्यमाहाद् दर्शयति—न चेति ।

उत्पन्नतमप्रदायापि दोषं परिहरति—यद्वेति । एवमुपपत्तिरप्ये-
प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपपाद्य तदप्रामाण्यस्य परतस्त्वं वर्णयति—अप्रामा-

(१) साक्षिज्ञानमिति प्रमातृनेनान्यमित्यर्थः । तेनापि-प्रमातृनेनैव
मापीत्यर्थः । तेनापीत्यपि शब्दादनुमानेनापि गृह्यते इति सूचितम् ।

(२) इति उत्पन्नावप्रामाण्यस्य परतस्त्वमुक्तमिति बोध्यम् ।

(३) तथापि प्रमादप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं स्वादिष्टवर्षः ।

(४) अप्रामाण्येति । विषयादिप्रवृत्त्यनुकूलं तदभावमिति तत्प्रकारवदाव-
स्त्वप्रामाण्यम् । तथा च अप्रामाण्येत्यादेरवमर्त्यः । साक्षिणा वृत्तिज्ञानोपनीतै-
वगुणं गृह्यते नानुपनीतम् । प्राप्तीतिहरणशो साक्षिणाऽविद्यावृत्त्या गृह्यते

ज्ञानाऽनुपनीतत्वेन साक्षिणा गृहीतुमशक्यत्वात् । किन्तु
विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गिकानुमित्यादिविषय इति परत एवा-
प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते चेति ।

इत्यनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

अथ विषयपरिच्छेदः ७

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम्—
व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति ।

प्रामाण्यमिति । विसंवादीति । इयं शुक्तिरजताभिप्रवृत्तिः प्रामा-
ण्यरूपा विसंवादिप्रवृत्तिरजतत्वादिस्थादिविसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गिका-
नुमितिप्राप्तम् । आदिपदेनाप्तवचनजन्यत्वादिसङ्ग्रहः । द्वितीयम्
आदिपदं शाब्दज्ञानादिसङ्ग्रहार्थम् ।

इति धीपरमर्दवपतित्राजकाचार्यबालपोषालतीर्थध्रीपादशिष्यदत्तवंशा-
वतंसरामकुमारसनुयनपतिसुरिभुतशिवदत्तकृतायां वेदान्तपरिभा-
षाऽर्धदीपिकायामनुपलब्धिपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ प्रमेयं निरूपयितुमुपक्रमते—एवमिति । प्रामाण्यं-
यथामूलार्थज्ञानजनकत्वम् । तत्त्वं यथार्थत्वम् । तथा च तदेवात्र प्रति-
पाद्यम् ।

नेत्रेऽपि तस्याप्रामाण्यं नैव गृह्यते । कथम् ? अप्रामाण्यलक्षणपटकस्य तदभाव-
वत्त्वादेः तदानीं तथैव कृत्वा साक्षिणा गृहीतुमशक्यत्वात् । अन्यथा रजताभि-
मुद्यमवृत्तिर्न स्यात् । किं तर्हि । विसंवादिप्रवृत्तिर्लिङ्गिकानुमित्यैव प्रामाण्यं
गृह्यत इति ।

तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यम्, तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधामावात् । द्वितीयं तु जीवब्रह्मैक्यपराणां 'सदेव सोम्येदममक्षासीत्' (छा० ६-२-१) इत्यादीनां 'तत्त्वमसि' (छा० ६-८-१) इत्यन्तानाम् । तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयाभावात् ।

तत्त्वैक्यं तत्सर्वपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमिति प्रथमं तत्पदार्थो लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते । तत्र लक्षणं द्विविधम्—स्वरूपलक्षणं तदस्यलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्, (१) यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणम् । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० २-१-१) 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै० ३-६) इति श्रुतेः ।

तत्प्रतिपादने पदार्थप्रतिपादनाधीनमतः पदार्थो निरूप्यत इत्याह—तत्त्वैक्यमिति । इति (२) इति हेतोः । प्रथमोपासत्त्वावप्रत्यक्षाद्यौ-धराणादभ्यर्हितत्वाच्चादौ तत्पदार्थो निरूप्यते इत्यर्थः । तत्र—लक्षणप्रमाणयोः । असाधारणधर्मो लक्षणम् । स्वरूपं तदवस्थावर्तकमिति मुख्यत्वात्स्वरूपलक्षणं लक्षयति—तथेति । तत्पदार्थलक्षणस्य प्रकृतत्वालौकिकं प्रकृतप्रकाशयन् इत्यनुदाहर्य वैदिकमेतदुदाहरति—यथेति । आदिपदेन ज्ञानमनन्तत्वम् । तद्विदन्तत्तत्त्वमेव लक्षणमिति केचित् । सत्यादिकं प्रत्येकलक्षणमित्यन्ये ।

(१) यथा सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति । अत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् । इति पाठः गुरुल्लेखे । अथ गुरुल्लेखे तु अपरिनिर्दिष्ट एव पाठः, स च समस्तः ।

(२) इति । अत्र मुख्यलक्षणयोरेकं इति श्रुत्यो दृश्यते, गुरुल्लेखादिनिशब्दो रतेति; तौ पेशयोः पेशोरेकैव प्रतीकार्थं मुख्यमनन्तत्वं व्याख्यानायत्वमिति ।

ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वामावे कथं लक्षणत्वमिति चेत् । न । स्वस्यैव स्थापेक्षया धर्मिधर्मभावकल्पनया लक्ष्यलक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तम्—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः, अपृथक्त्वेऽपि चैतन्याद्युपगमाद्यमासन्ते’ इति ।

सटायलक्षणं तु(१) यावद्वाद्यकालमनवस्थितत्वे सति तद्व्यावर्तकं तदेव, यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात् । प्रकृते ब्रह्मणि(२)च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्पदेन कार्यजातं विवक्षितम्, कारणत्वं च कर्तृत्वमतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु असाधारणधर्मस्य लक्षणत्वात्स्वस्य च स्ववृत्तिधर्मत्वामावात्कथं सत्यादिकं स्वरूपलक्षणमिति शङ्कते—नन्विति । धर्मे पारमार्थिकत्वविवक्षणे गौरवान्मैवमित्याह—नेति । स्वोच्छेदपक्षपाशाचार्यसंमतिमाह—तदुक्तमिति ।

द्वितीयं लक्षयति—सटस्थेति । स्वरूपसंख्येऽतिप्रसङ्गनिराकरणं सत्यन्तरम् । सद्योवृत्तितादृशधर्मेऽतिव्याप्तिनिराकरणाय—व्यावर्तकमिति । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं लौकिकमप्युदाहरति—यथेति । परमतेनाह—महाप्रलये इति । उभयमतेनाह—उत्पत्तिकाल इति । प्रकृत-ब्रह्मणस्तत्त्वमित्यत आह—प्रकृते इति । मायादेरपि जगदन्तर्गताति-त्वादाह—कार्येति । कुलालादावति-नाम्निवारणाय—जातमिति ।

(१) लक्ष्यं याव० इति पाठः खण्डपुराणयोः । लक्ष्यं नाम याव० इति पाठः वनपुस्तकयोः ।

(२) वनपुस्तकयोः ‘ब्रह्मणि’ इति पदं नास्ति । खण्डपुराणयोः ब्रह्मणि प्रकृते चेति पाठः ।

कर्तृत्वं च(१)तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमत्तम् । ईश्वरस्य सावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानस-
द्भावे च 'य सर्वज्ञः-सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-
देतद्ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते' (मु० १-१-६) इत्यादि-
श्रुतिर्मानम् । सादृशचिकीर्षासद्भावे 'सोऽकामयत बहुस्यां
प्रजायेय' (तै० २-६) इत्यादिश्रुतिर्मानम् । सादृशकृतौ च
'तन्मनोऽकुरुत' इत्यादिवाक्यम् ।

ज्ञानेच्छाकृतीनां मध्येऽन्यतमगर्भलक्षणत्रितयमिदं विव-
कार्यमात्रमित्यर्थः(२) । कारणत्वमपि प्रधानादिसाधारणमित्यत आह—
कारणत्वं चेति ।

एवमपि कथं निरास इत्यत आह-कर्तृत्वं चेति । अत्र प्रमाणा-
कार्हायामाह-ईश्वरस्येति । सर्वज्ञः-तामान्यतः सर्वविशिरोधतः ।
ब्रह्म कार्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भः, ज्यम षट् इत्यादि, रूपं शुक्रादि, अग्निं
मीदियवादि । 'यः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतैरादिपदार्थः ।
यस्मादाकारादिः(३)य आत्मा कामितवानिच्छां कृतवान् बहुधा भवे-
यम्' इति । कथमेकस्य बहुधा भवनमित्यत आह—प्रजायेयेति ।
उत्पद्येय । तदेतत् इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया । (४) तद् ब्रह्म । य
प्राणमसृजत इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया ।

त्रितयमिति । तत्र उपादानगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वं सादृशचिकीर्षा-

(१) तदुपादानम् । तथा षट्पदादिसाधारणमुपादानकारणानि कृताकृत-
त्वादीनि तद्गोचर-मपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृति-आस्ति इत्यतः तस्य भावस्त-
त्त्वम् । कुलानादिषु लक्षणसमन्वयः । अस्ति कुलाले षट्पदादानकालपरिचय-
प्रत्यक्षज्ञानम्, एतं परिष्कृतमिति चिकीर्षा कृताकृतवत्त्वोक्तिका श्रुतिश्चेति ।

(२) तथा च षट्पदिमात्रजनकेषु कुलालादिषु यावत्सर्वजनकत्वमावेन
नातिश्यासितित्यर्थः । (३) जायते इति शेषः ।

(४) 'तन्मनोऽकुरुत' इत्यस्य भाववत्त्वतत्पदस्यार्थमाह टीकाकारः-तद्ब्रह्म ।

लक्ष्यम्, अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अत एव जन्म-
स्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणं प्रवेशः । एवं च
प्रकृते लक्षणानि नैव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादि-
कारणत्वे च—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति’ (तै० ३-१) इत्या-
दिश्रुतिर्मानम् ।

यद्वा—निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपा-

दावित्वं तादृशकृतिमत्त्वमित्येवमित्यर्थः । एकमेव लक्षणं कुतो नैत्यत
माह—अन्यथेति । लक्षणत्रितयाऽविवक्षणे इत्यर्थः । यत एकलक्षण-
विवक्षणे विशेषणवैयर्थ्यमतो विशेषणवैयर्थ्यादेव जन्माद्यन्यतमस्यैव
लक्षणं प्रवेश इत्याह—अत एवेति । फलितमाह—एव चेति ।
कार्यजातजन्मगोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वम्, तत्स्थितिविषयतद्वत्त्वम्, तल्लय-
गोचरतद्वत्त्वम्, समस्तकार्यगोचरचिकीर्षाऽऽश्रयत्वम्, तत्स्थितिविषय-
चिकीर्षावत्त्वम्, तल्लयगोचरचिकीर्षास्पदत्वम्, कार्यमात्रजन्मगोचर-
कृतिमत्त्वम्, तत्स्थितिविषयककृत्याश्रयत्वम्, तल्लयगोचरकृत्यास्प-
दत्वमित्येवंरूपाणीत्यर्थः । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि प्रमाणाका-
ङ्क्षायामाह—ब्रह्मण इति । प्रयन्ति-प्रलयं गच्छन्ति सन्ति यत्प्रवि-
शन्ति । ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेश समुत्पद्यन्ते आकाशं
यत्पुस्तं यान्ति’ (छा० १-१-१) इत्याद्या श्रुतिरादिनोपादेया ।

ननु त्रिभिरस्योपादानत्वसूचनादेकैकस्य लक्षणप्रवेशो (१) तत्र
सिद्धपतीत्युक्त्याऽऽह—यद्वेति । उपादानं च यदभिन्नं कार्यमुत्पद्यते
तत् (२) । तदभेदस्य पृथक्सत्तारान्यत्वं तच्चाविद्याब्रह्मणोः समानं
महत्त्वमस्तस्य पृथक्सत्तारान्यत्वादित्याशयेनाह—उपादानत्वं चेति ।
तथा च कल्पितविकारसम्बन्धस्य वास्तवनिर्विकारत्वाविरोधादुपादान-

(१) तद् उपादानत्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । (२) तद्विषयं कलपुस्तक-
योर्नास्ति ।

दानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वम्, जगदाकारेण विपरिणममानमायाऽधिष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'सच्च त्यच्चाभवत्' (तै० २-६) 'बहुस्यां प्रजायेय' (तै० २-६) इत्यादिभूतिषु

त्वेऽपि विकारशून्यत्वं प्रत्यक्षं इति भावः । विपरिणममानमेवोपादानमिति यथाग्रहस्तर्ह्यस्तुपादान माया, तथाऽपि स्वाधिष्ठानं प्रत्यक्षं विना तस्य स्तयात्वाभावात्तदधिष्ठानस्याप्युच्यमानमुपादानत्वमविच्छेदमिति तथा भूतमायाऽधिष्ठानरश्मेश लक्षणमस्त्वित्याशयेनाह—जगदाकारेणेति । न च जगतो मायापरिणामत्वे मानाभावः । 'माया तु प्रकृतिं विदात्' (श्वे० ४-१०) 'मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचरावरम्' (भ० यो० १-१०) जगन्मायापरिणामरूपं कार्यत्वाच्छ्रुतिरूप्यवदिति प्रमाणत्वात् । न च बाध्यत्वमुपाधि, साधनम्यापकत्वात् । यद्वा, जगत्प्रपादानकं कार्यत्वासंमतवत् । तच्चेत्(१) साधवात् । (२) तदपि भूतिस्मृतिप्रामाण्यात्परिशेषादङ्गम् । माया अपि वा अधानमित्यनर्णत्वरम् । ननु भूतिषु जगद्मन्त्रणोक्तादात्म्यमपदेशाज्जगदाकारेण विपरिणममानत्वमुपादानत्वमित्येव तत्प्रत्यक्षं कुत्रो नाहोमियत् इयादृशचेतनस्य जगदाकारेण परिणामायोगात् कूटस्थनित्यस्य भूतिविरोधाच्चोपोपादानत्वमभिप्रायेणैव तात्तु तथा व्यपदेश इत्याह—एतादृशमेवेति । यदिदं सर्वं हिरण्यगर्भादिस्तम्भवर्यन्तं तदयमात्मनेति यद्यौर ॥ स्यान्निरिति वत्तादात्म्यव्यपदेशः । सद्-मूर्तदृष्यादिभूतत्रयम् । तद्-अमूर्तं बाष्पाकारो । तद्रूपमवदिति (३) श्रुतिः रूप्यमव-

(१) तस्य उपदानमेत्यर्थः । (२) तदपि उपादानमपीत्यर्थः ।

(३) गणुस्त्रके तद्रूपमवदित्वेव इत्येव पाठः । अथ श्रुतिः रूप्यमवदिति पर इति निदर्शनमवर्जनं न परः पाठः दिश्यते ।

(ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । घटः सन् घटो भाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्या-
ख्यासात् ।

नन्वानन्दात्मकचिदध्यासाद् घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःख-
यापि तत्राध्यासात्तत्रापि इष्टत्वव्यवहारापत्तिरिति चेत् । न ।
आरोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्य-
भ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाभ्यासेऽप्यानन्दांशाभ्यासामा-
वात् । जगति नामरूपांशद्वयव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्म-
कनामरूपसम्बन्धात् ।

रितिवत् । बहुस्यां (१) बहुतादात्म्यवान्मवेयम्, स्वप्नद्रष्टुः स्वाप्नपदा-
तादात्म्यवदिति विवेकः । आदिपदेन 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म, (छा०
१-१४-१) 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छा० ६-८-७) इत्याद्याः
श्रुतय उपदेयाः । एवं लौकिकोऽपि तादात्म्यव्यपदेशोऽध्यासकृत एवे-
षाह—घटः सन्निति ।

अतिप्रसङ्ग शङ्कते—नन्विति । घटादिविष्टत्वव्यवहारदर्शनादा-
बन्दाभ्यासस्तत्र वर्ण्यते तद्दर्शनाच्च दुःखे आनन्दाशाभ्यास (२)
इत्यह—नेति । आदिपदं दुःखसाधनपरम् । सच्चिदंशाभ्या-
सेऽपि—(३) तत्तादात्म्याभ्यासेऽपि । एवमग्रेऽपि । एवं प्रपञ्चे नामरू-
पव्यवहारः किरुत इत्यत आह—जगतीति । स्वोक्तेऽद्विषुक्तवाक्य-

(१) अत्र दृष्टपुस्तकयोः बहुत्यां बहुतादात्म्यं स्वाप्न० इति पाठः । गपु-
स्तके—मवेयं स्वाप्न० इति पाठश्च । तयोरेतदुपपन्नतामात्रोच्येयोऽस्माभिः
रितिवत् ।

(२) आनन्दाभ्यास इति कसपुस्तकयोर्नोस्ति ।

(३) सच्चिदंशाभ्यासः तत्तादात्म्याभ्यासः इति पाठः कपुस्तके । सच्चि-
दाभ्यासेन तत्तादात्म्याभ्यास इति पाठः कपुस्तके तयोः कपुस्तकयोः रिलटः ।

तदुक्तम्—

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ इति ।

अथ जगतो जन्मक्रमो निरूप्यते—तत्र सर्गाद्यद्यते
परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुमागिकर्मसहकृतोऽ-
परिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः समाम-
रूपात्मकनिखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकल्येदं करिष्य-
मीति सङ्कल्पयति 'तदैक्षत बहुर्यां प्रजायेद्य' (छा०
६-२-३) इति 'सोऽकामयत बहुर्यां प्रजायेद्य' (तै०
२-६) इत्यादिभुक्तेः । तत आकाशादीनि पञ्चभूतानि अप-

मुदाहरति—तदुक्तमिति ।

एवं स्वरूपवृत्तस्पर्शतन्माभ्यां तत्पदार्थं लक्षयित्वा जगदुत्पत्तिनिरु-
पणं प्रतिजानीते—अयेति । आकलयेदम्—इत्यभिरुचिर्वाच्य । पर-
मेश्वरे वैषम्यनिराधार्यमुक्तं सृज्यमानेति । ननु तस्मै कृत्स्नस्वरूपं
तत्र सङ्कल्पादिकमित्येवमिति इत्यर्थमुक्तम्—अपरिमितेत्यादि ।
प्रमाणमाह—तदिति । 'तन्मनोऽकृत्त' इत्यादिभुक्तेरुत्पत्तिरादौ
ततः—रक्षणसङ्कल्पप्रयत्नानन्तरम् । (१) विषदधिकरणं मनसि निपादय-
त्वा आकाशादीनोति । तथा च धृतिः 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आद्य-
शस्त्वभूतः आकाशाद्वायुर्वायोः रश्मिरग्नेरापः अक्षयः पृथिवी' (तै०
३-१) इति । अपश्योक्तभूतानामेव पुराणादिषु तन्मात्रपदप्रतिपादः

(१) विषदिति । आकाशस्य नित्यत्वमाभिप्रेतयन्, ततः कुतो अन्य-
स्वरूपाप्यते स्वरूपोल्लसितं मन्यतेति उदाहर्य अन्तर्गतोत्पत्तिं दर्शय-
न्त्यकार इत्याह विषदिति । 'न विमन्त्रते' (म० सू० २-१-१) इत्य-
करणमित्यर्थः ।

स्वीकृतानि (१)तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्त । (२)तत्रा-
काशस्य शब्दो गुणः । वायोस्तु शब्दस्पर्शौ । तेजसस्तु
शब्दस्पर्शरूपाणि । अपां तु शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यास्तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

न च शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वम्, वाय्वादावपि तदु-
पलम्भात् । न चासौ भ्रमः, (३)बाधकाभावात् । इमानि
भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि । गुणात्सत्त्वर-
इत्याशयेनाह—तन्मात्रेति । पञ्चीकृतभूतेषु शब्दादिगुणोपलब्धेर-
पञ्चीकृतेष्वप्यनुमानसिद्धान् तानाह—तत्रेति । अपञ्चीकृताकाशा-
दिभूतेषु ।

नैयायिकमर्तं निरस्यति—न चेति । पञ्चीकृतवाय्वादी तदुपल-
म्भादपञ्चीकृतवाय्वादावपि तदुपलम्भ इति भावः । ननु जलादावपि
गन्धोपलम्भारकथं तस्य पृथिवीमात्रगुणत्वमिति चेन्न । तस्य पञ्चीकृ-
तपृथिव्यंशसम्बन्धकृतत्वेन जलादेः पृथिव्यवशस्त्वेन बाधकसद्भावेन
च भ्रमत्वान् । एतेषां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि सत्त्वगुणप्रधानैभ्य एभ्यो यदु-

(१) तन्मात्रेति । शब्दतन्मात्र-स्पर्शनन्मात्र-रूपतन्मात्र-रसतन्मात्र-
गन्धतन्मात्राणीत्यर्थः । इमानि सूक्ष्मभूतानि-अपञ्चीकृतपञ्चभूतानि-तन्मात्रा-
णीत्यादिशब्दैर्ग्यैर्दिश्यन्ते । तज्जाना ओत्रादीनामिन्द्रियाणां प्राणादीनां
वायूनाश्चानीन्द्रियत्वात्कारणानामपि भूतानां सूक्ष्मत्वमुक्तमेव । अत एव
शिङ्गरीरस्य नाप्ययमिति ।

(२) तत्रेति । तेष्वपञ्चीकृतेभ्यस्त्यर्थः । आकाशस्य शब्दो गुण इत्यादि ।
ननु तन्मात्राणां सूक्ष्मत्वेनानुपलम्ब्यमानत्वे किमर्थं तत्र गुणा जडोक्तिर्यन्त
एति चेन्न । तज्जेषु स्थूलभूतेषु गुणोपलब्धेरकारणकत्वप्रसङ्गात् तत्कारणेभ्यवश्य
गुणानामङ्गीकार्यत्वादिनि ।

(३) लौकिकभ्रमस्य संसारदशायां बाधावश्यम्भावेन वाय्वादिशब्दस्य
बाधामात्रात्र भ्रमत्वमिति ।

जस्तमांसि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैः
 पृथक् क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणस्थानि पञ्चक्षेत्रा-
 न्द्रियाणि जायन्ते । एतेभ्यः पुनरधःशादिगतसास्त्रि-
 शोभ्यो मिलितेभ्यो मनोबुद्धयहङ्कारचित्तानि जायन्ते ।
 श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वातार्कचन्द्रगगनोऽधिष्ठा-
 तृदेवताः । मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखराह-
 राच्युता अधिष्ठातृदेवताः ।

एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं वाक्-
 पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेन
 च क्रमेण बह्विन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः
 रजोगुणोपेतपञ्चभूतैरेव मिलितैः पञ्च वायवः प्राग्गगन-
 क्यानोदानसमानाख्या जायन्ते । तत्र प्राग्गगनवान् वायु-
 प्राणः नासादिस्थानवर्ती । अर्वागगनवानपानः पाप्वा-

स्थयते तदाह—एतेष्वेति । एतौ—अपशोक्तौ । मनसः स्थानं गत-
 न्तरं बुद्धेर्वदनम् बहङ्कारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति शारीरकेष्वपि
 यदि मनमादिगोलकान्मुखाणि । दिग्वातार्कचन्द्रेणोपासीति भागवतम्
 द्रष्टव्याह—श्रोत्रादीनामिति । यद्यपि शुक्लालेपनिषदि प्राणस्य
 श्रुतिर्देवतोक्तः, तथाऽपि श्रुत्यभिमानिन्या देवताया अक्षरमन-
 तदधिष्ठातृत्वादर्निरोधः ।

एवमप्रधानानामेषां कार्यमाह—एतैरेवेति । तेषु पञ्चवायुं प्राणं
 सञ्चरति—प्राणिति । सर्वदोषवर्णतिमानित्यर्थः । तेनेत्यन्विष्टमपि
 उदानस्योर्ध्वगतिवत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । 'वायुः प्राणो भूत्वा नाभि-
 श्रविराव' (तै० २—४) इत्येतरेष्वुक्तिष्वनुसृत्याह—नासादि-
 ति । नाम्नादिनासिच्छापर्यन्ताभि स्थानान्वादिपदार्थः । अगर्वं सञ्च-
 रति—अर्थो गति । अथागमनवान् । वाक्पादिपायुपर्यन्तस्थाना-

दिस्थानवर्ती । विष्वग्मात्रिमान् व्यानः, अखिलशरीरवर्ती ।
उर्ध्वगमनवानुत्क्रमगवायुरुदानः, कण्ठस्थानवर्ती । अशि-
तपीतान्नादिसमीकरणकरः समान, नामिस्थानवर्ती । तैरेव
तमोगुणोपतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतानि जायन्ते । 'तासां
त्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणि' (छा० ६-३-३) इति श्रुतेः
(१)पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् ।

अदिरुन्धार्यः । तथा चैतरेवश्रुतिः सृष्टुरपाना भूत्वा नामि प्रावि-
ष्ट' (ऐ० २-४) इति । व्यान लक्षयति—विष्वगिति । विष्व-
गमनवान्सर्वतो गमनवान् । उदानलक्षणमाह—ऊर्ध्वमिति ।
अपेक्षितप्रसङ्गमाह—उत्क्रमणेति । लोकान्तरगानाञ्चल
ऊर्ध्वगमनवानित्यर्थः । 'अयेकयोर्ध्व उदान' पुष्येन पुण्य लोक नय-
ति' (प्र० ३-७) इत्यादिप्रश्नोपनिषत्प्रत्ययमत्र प्रमाणम् । यद्वा,
यद् पीताशितपानीयाभ्यामुद्गाढक्रियोत्क्रमण तदेतुस्तदर्थमूर्ध्वगमन-
रुनित्यर्थः । समानं लक्षयति—अशितेति । अस्य सङ्गलशरीरव-
र्तिवेऽपि मुख्यस्थानमाह—नामोति । प्राणारीमा लक्षणान्मुक्तानि
मैत्रेयोपनिषदि—'अथ योऽयमूर्ध्वमुत्क्रामति एष वाव स प्राण योऽय-
मर्वाचं सङ्क्रामति येनैता शिरा अनुभ्याता योऽय पीतमशितमुद्गिरति
, योऽयं ह्यविष्टमर्गं घातुमपाने स्थापयति अणिष्ट चाद्रे समानयति'
इति । तमोगुणप्रधानानामेषा धार्यमाह—तैरेवेति । ननु त्रिवृत्कर
णस्य श्रुतिमूलकत्वात्त्रिवृतभूतानीति वक्तव्ये पञ्चीकृतभूतानीति श्रुति
विरुद्धमित्यत आह—तासामिति । तैवोऽवयवस्थाणा मध्ये एकं
तैरेभूतं द्विधा विमज्ज्य तयोरेकं पुनर्द्विधा विमज्ज्य तयोरेकयोरेकयोः
संयोजनम् । तथा अल द्विधा विमज्ज्य तयोरेक मागं पुनर्द्विधा विमज्ज्य
तयोरेकयोस्तेकं तृचिन्वो संयोजनम् । एवं तृचिन्वो द्विधा विमज्ज्य तयो-

पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम्—आवाशमादौ द्विधा विभज्य-
तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामं-
शानां धाव्यादिषु चतुर्षु भूतेषु(१) संयोजनम् । एवं वापुं
द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनः (२)चतुर्द्धा विभज्य
तेषां चतुर्णामंशानामाकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेन
आदीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकमर्द्धान्तरे
चतुर्विधभूतमयमिति पृथिन्यादिषु स्वांशाधिक्यात्पृथि-
क्यादिव्यवहारः । तदुक्तम्—

‘वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः’ (ब्र० सू० २-४-२३) इति ।

रेकं भागं पुनर्द्विधा विभज्य तयोरेकं योजनमसौः संयोजनमिति ‘विभज्यं
त्रिभूतमेकैकं करवाभि’ इति धुतेरिति । यद्यपि सान्दोमेरे त्रिभूतकरण-
कम्, तथापि तद्वाक्यस्योक्तभूतपञ्चोक्तत्वनुसारित्वात्तस्यास्य पञ्चभूती-
त्पत्तिपरत्वेन सत्यकारैः सिद्धान्तितत्वात्त्रिभूतकरणस्यापि पञ्चोक्तणोप-
क्षणार्थत्वं न्याय्यमिति भावः ।

ननु पञ्चानामपि पञ्चात्मकरे कर्म पृथिवं दमिदं अतमित्यादि
व्यपदेश इत्याद्यद्वादः—पृथिन्यादिष्विति । अत्र द्वितीयाभा-
यान्तर्गतं भगवतो व्याप्त्य सत्त्वं प्रमाणमित्याह—तदुक्तमिति ।

(१) चतुर्षु भूतेष्विति । द्विधा विभक्तेषु भूतेषु एकस्मिन्प्रतिभज्यमाने
भागे अन्त्यांशस्य संयोजनं न तु विभक्ते शून्यरूपम् । तथा चैव पञ्चोक्तण-
प्रकारः आकाशादीनि पञ्चभूतानिद्विधाविभक्तेषु, तेषामेकैकं भागं तद्वत्त्वं रक्ष-
यित्वा अपरपञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्षु विभक्तेषु, विभक्तरवाकाशादेषु चतु-
रोक्तान् आकाशान्परित्यज्यमानानामविभक्त्यर्थमायोजयेत् । एवं वाय्वादिषु ।
तथा च वाय्वादीनां आकाशादीनां भागान् विभक्त्यर्थमायोजयेत् । एवं वाय्वादिष्वपि देवमिति ।

(२) सान्दोमेरेः पुनः शब्दो नास्ति ।

पूर्वोत्तरपञ्चीकृतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्ष-
पर्यन्तं स्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं चानेन्द्रियपञ्चकर्मैन्द्रियप-
ञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते ।

तदुक्तम्—

पञ्चप्रागमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतमूत्रोत्थं सूक्ष्माङ्गं मोगसाधनम् ॥ १ ॥ इति ।

तच्च द्विविधं—परमपर च । तत्र परं हिरण्यगर्भलिङ्ग-
शरीरम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भ-

शरीरम् शब्दानिरासार्थः । विशेषस्य भागो वैशेष्यम्, तस्मात्स्वभावात्स्य
मूलस्वात्तद्वादः शृङ्खिलमिदं कलमित्यादिभ्यपदेशः । तद्वादपदा-
भ्यासोऽभ्यासश्चास्ति सूचनार्थः । एतेन पञ्चीकरणं सम्प्रदायाभ्यसिद्-
मपि नादरणीयं तन्मूलभूतश्रुतिसूत्रयोरभावात्, अन्यथा गगनपद-
बन्धोवाह्यपत्तापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । श्रुतिसूत्रयोरुपलभ्यार्थत्वादन्यथा
पुराणवाक्यानां निरासत्त्वनामातादपञ्चीकृतेतरभूतगुणानामितारस्मिन्प-
ञ्चीकृतेऽप्यनुपलभ्ये । तथा च यथा पञ्चीकृततेज आदावपञ्चीकृतस्वगु-
णानामेव धर्मं न त्वपञ्चीकृतस्वेतरगुणानां तथाऽऽकरावाद्भोरपीति
सर्वथा सम्प्रदायसिद्धं पञ्चीकरणमादरणीयमिति भावः ।

तेषामेव गुणत्रयोपेक्षायां धन आदिसमुदायत्वकं लिङ्गशरीरं
अर्थमित्याह—पूर्वोक्तैरिति । ननुपनश्यमानस्युत्तरशरीरेणैव सम-
स्तकार्यनिर्वाहकमर्थकमेतदित्यत आह—परलोकेति । तस्य
मोक्षेऽप्यमात्रमात्रमाशङ्क्याह—मोक्षेति । आत्यन्तिकप्रत्ययपर्यन्तं
स्वालोत्पत्यर्थः । तेषां समुदायः शरीरमित्यादिमैत्रेयश्रुतिमूलकमभियुक्त-
वाक्यमत्र प्रमाणमित्याह—तदुक्तमिति । सूक्ष्माङ्गं—सूक्ष्मशरीरम् ।
तत्र मद्भाग्येभ्यारिखादार्यं परं देहमात्रमुपित्याह द्वितीयपरमित्या-
शङ्कनाह—तत्रेति ।

लिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम्, अस्मदादिलिङ्गशरीरमहङ्कार इत्याख्यायते ।

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चोक्तभूतेभ्यो भूम्यन्तरिक्ष-
महर्जनस्तपः सत्यात्मकस्योर्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवित-
लमुतलतलातलरसातलमहातलपातालाख्याधोलोकसप्तकस्य
ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्ज्जाख्यचतुर्विधस्यूत-
शरीराणामुत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि,
मनुष्यपर्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि,
पक्षिपद्मगादि शरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि,
यूकामशकादीनि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि,
वृक्षादीनि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन
शरीरत्वम् ।

तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदरावय-
वोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च

सुषुप्तधुतौ संन्यासविभावप्यारब्धधुतौ च चतुर्दशधुवनात्मक-
ब्रह्माण्डोत्पत्तिरभिहिता तदनुस्यूताह—एवमिति । 'शरीरजैः कर्म-
सौधैर्वाति स्वावस्थां नरः' इत्यादिवचनमनुस्यूताह—वृक्षादीनामिति ।

मन्वशरीरस्य परमात्मनः शरीरसाप्पमाद्यनादिद्यैव प्रति एवं
हेतुत्वमित्याशङ्क्य तत्र परम्परयेति द्वायति—तत्रेति । (१) धर्म-
कदम्बे । लिङ्गशरीरस्य द्विविधस्य 'यो ब्रह्मणं निदधाति पूर्वम्'
(अ० ६-१८) इत्यादिमुक्तिर्हिरण्यगर्भस्य च (२) साक्षात् ब्रह्मधर्मत्वे

(१) कार्यकदेवल्लिङ्गशरीरोपिपाठः नपुंसके ।

(२) चतुर्धो नास्त्यन्वेषु पुस्तकेषु । त्रुटिः लिङ्गशरीरस्य हिरण्यगर्भ-
स्य च साक्षात् ब्रह्मधर्मत्वे प्रमाणमित्यन्वयः ।

साक्षात्कर्तृत्वम् । इतरनिमित्तप्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यगर्भादि-
द्वारा,—‘हन्ताहमिमांश्चो देवताः अनेन जीवेनात्मनाऽनु-
प्रविश्य नामरूपे षयाकरवाजि’ (छा० ६-२-२) इति श्रुतेः ।
हिरण्यगर्भो नाम भूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ।

स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां प्रक्षामे समवर्तत ॥ १ ॥

‘हिरण्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य’ (यजु० ११-४ श्रु०
स० १०-१२०-१) इत्यादिश्रुतेः । एवं भूतभौतिकसृष्टिर्निरू-
पिता । इदानीं प्रलयो निरूप्यते ।

प्रलयो नाम त्रैलोक्यनाशः, स च चतुर्विधः—नित्यः
प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यः—प्रलयः

प्रमाणम् । आदिपदं मरीत्यादिसम्प्रादकम् । हिरण्यगर्भादिवारा परे-
रात्प कर्तृत्वे श्रुति प्रमाणवति—हन्तेति । ऐश्वर्याः—तेजोऽर्थवक्रपाः ।
ननु हिरण्यगर्भस्य परेशभूर्तित्रयान्तर्गतत्वेन कथं जीवस्वमित्याश-
ङ्क्याह—हिरण्यगर्भ इति । अत्र प्रमाणमाह—स इति । शरीरोति
श्रुत्या तस्य जीवत्वावधारण-भूर्तित्रयान्तरत्वे श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ।
‘मद्भा देवता प्रथमं सम्भूत’ (मु० १-१) इत्याद्या श्रुतिरारिपदादेया ।
सृष्टिप्रतिपादनोपसंहारपूर्वकं प्रलयनिरूपणं प्रतिशानीते—एवमिति ।

*भूलोकेऽधोलोकानामन्तर्भावः स्वलोके सदुपरिष्ठानामिति त्रिलो-
कीयत्वे स प्रलयः नित्यादिभेदेन त्रिविधः । चतुर्दशलोकीयत्वे स नैमि-
त्तिक इत्येव* । तस्य चातुर्विध्यमभिप्रेत्याह—स चेति । प्रलयो
नाम विनाश इति पाठः स्पष्टः । तत्रायं लक्षयति—तत्रेति । नित्यः

* * * यद्विदुमध्वान्तस्य पाठस्य मूलेन सङ्कतिर्न दृश्यते । यथा कथञ्चि-
दस्यापनयनं—त्रिलोकीयत्वे नैमित्तिकप्राकृतपरिच्छेदरूपेण प्रलयः त्रिविधः । च-
तुर्दशभूतानामीति यत्त्रिलोकीयव्यतिरिक्तानां आद्यगर्भस्य विनाशाननिमित्तो
यस्य भवतीति नैमित्तिकस्यातिरिक्तमिति ।

सुषुप्तिः, तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् । धर्माधर्मपूर्वसंस्काराणां च तदा कारणात्मनाऽवस्थानम् । तेन सुषुप्तीत्यतस्य न सुखदुःखाद्यनुभवानुपपत्तिः । न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तःकरणस्य विनाशे तदधीनप्राणादिक्रियाऽनुपपत्तिः । (१) गन्तुतः आसाद्यमावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममाश्रित्यात् सुप्तशरीरोपलम्भवत् ।

न चैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः । सुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मनाऽत्रैव वर्तते, परेतस्य तु लोकान्तरे

प्रलयः प्रतिदिने प्रवित्तयः । 'सुषुप्तिक्षाले सकले विलीने' (कै. १-११) इति कैवल्यश्रुतिमनुसृत्याह—तस्या इति । नन्वेवं तर्हि गुणादिहेतोः धर्मादेः सृष्टिहेतोः संस्कारस्य च तदानीं प्रवित्तय-इत्यतस्य कथं सुप्तादिभेदभोगः पूर्वपदार्थस्मरणं चेत्याशङ्क्याह—धर्माधर्मेति । कारणात्मना—अविद्यात्मना' स्वकार्यकारणात्मना वा । नन्वन्तःकरणस्यापि तदानीं कारणात्मनाऽवस्थानाद् कथं तदधीनप्राणादिविद्येत्याशङ्क्य देहहेतुधर्मविनाशेऽपि देहस्वित्तिवत्परिचयोपलब्धिपरि नानुपपन्नेत्याह—न चेति । ननु कारणाभावे द्वयमपि विरुद्धमित्यपरितोषादाह—यस्तुत इति ।

सुप्तस्य शृतादविशेषमाशङ्क्य परिहरति—न चेति । जगदवस्थायाम्, परेतस्य लिङ्गशरीरं जन्मान्तरोपेततत्पदार्थसंस्कारजन्यतत्त्वदर्शनाकारात्मना लोकान्तरे स्थितं सुप्तस्य ॥ तादृशसंस्कारात्मनाऽ-

(१) वस्तुतः इति । इदं दृष्टिगृह्णित्वाऽभिप्रायेण । सुषुप्तिक्षाले भवेत् शरीरमिति, शरीरादिसंबन्धनात्तात्पर्याभावेन सुषुप्तादिव वा शरीरावभावेन सुप्त-शरीरे अन्यस्योपलम्भो भगवत्, एवैव सुषुप्ताव वस्तुतः आसादिविषयावभावेऽपि दशासाद्युपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रमरूपस्यादिति ।

इति वैलक्षण्यात् । यथा, अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती—ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरण-
स्य सुषुप्तौ विनाशः, न क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणायव-
स्थानमविरुद्धम् । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति,
क्षयास्मिन् प्राण एवैकधा भवति, अयं वाक् सर्वैर्नामभिः
सहास्येति', (कौ० ३-२) 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वमपीतो भवति' (छा० ६-८-१) इत्यादिश्रुतिरुक्तसुषुप्ती
मानम् ।

प्राकृतप्रलयात् कार्यत्रयविनाशनिमित्तकः सकलकार्य-
नाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नवज्रसाक्षात्कारस्य कार्यत्रयगो-
त्रैवेत्यर्थः । तत्र पुरुषान्तरस्य देहः प्राणक्रिया च प्रसारप्रतीयेते न
चन्द्रबिम्बापादिकमिति वैद्ये नियामकमावभासत्वाद्—यदेति ।
आदिपदमपानादिर्ब्रह्मकम् । देहावस्थानं तु मृतराशेरवस्थानवद-
विरुद्धमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—यदेति । अथ—तदानीम्,
अस्मिन्-पुंसे सति, एकधा—एक, एनं—प्राणम्, अन्येति—
प्रविराति । कौशेतिक्रियुक्तिमुदाहृत्य धान्दोष्पुक्तिमुदाहरति—सतेति ।
हे सौम्य ! तदा—सुषुप्ते, सता—सद्रूपेण वज्रणा ज्ञेयं, सम्पन्नः—
अभेदं गतो भवति, स्वमपीतः—विलीनः, तिरोहितोवाधिर्भव-
तीत्यर्थः । 'सति सम्पन्नं न विदुः' इत्याद्या श्रुतिरदिपदेन प्राप्ता ।

एवं नित्यप्रत्यक्षमभिधाय प्राकृतं विरूपयति—प्राकृतेति ।
सकलकार्यविनाशः प्रकृतौ लयः । सुषुप्तेषु कार्यत्रयविनाशनिमित्तक-
सकलकार्यविनाशरूपशमावाप्तं तत्रातिशक्तिः । प्रागेवोत्पन्नवज्र-
साक्षात्कारस्य हिरण्यगर्भस्य वज्रभाषिध्वनिर्ब्रह्मप्रत्यक्षकर्मपरिष-
दात्तो सत्तां यदा विदेहकैवल्यातिशयं परममुक्तिस्तदा तल्लोकवासिना
मधुपक्षमज्जगज्जगज्जगती वज्रणा ब्रह्म तेषामृतमुक्तिरित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यमिच्छ
परा मुक्तिः, सदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारमां
ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति श्रुतेः ।

एवं स्वलोकवासिभिः सह कार्ये ब्रह्मणि मुच्यमाने
तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्बर्त्तिनिसिललोकतदन्तर्बर्त्तिर्यावत्-
दीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां च लयः, न तु
ब्रह्मणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात् । अतः प्राकृत
इत्युच्यते ।

कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकलौक्यमात्रप्रलयः
नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मणो दिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः
'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति वचनात् ।
प्रलयकालो दिवसकालपरिमितः, रात्रिकालस्य दिवस-

वर्णार्थं धृतिं प्रमाणयति—ब्रह्मणेति । प्रतिसञ्चरे—प्राप्ते प्रतरे,
सम्प्राप्ते इति, परस्य—हिरण्यगर्भस्य, अन्ते—मुक्तिसमये, ते—
सत्त्वलोकवासिनः, कृतात्मनः—प्राप्ततत्त्वसाक्षात्काराः, सर्वे ब्रह्मणा
सह परं पदं—विदेहकैवल्यं प्रविशन्तीत्यर्थः ।

नन्येवं तर्हि ब्राह्मोऽयं प्रलयो न प्राकृत इत्याशङ्क्य तत्परिहारी
ब्रह्मप्रवेरोऽप्यतत्त्वविदां प्राकृतौ प्रवेशादप्राकृत इत्याह—एयमिति ।
मायायां लयो निवृत्तिः । तत्र हेतुमाह—यायेति । ब्रह्मनिष्ठत्वाद्
ब्रह्मधर्मत्वाद् ब्रह्मणि सदात्मना स्थितत्वादिति वा । नैमित्तिकं तं दृश-
यति—कार्येति । त्रैलोक्यं भूर्भुवः स्वरिति श्लोकत्रयम् । ब्रह्मवि-
द्यस्य हि प्रमाणमित्यपेक्षायामाह—ब्रह्मणेति । नैमित्तिकप्रलय-
कालोऽप्येतावानेवेत्याह—ब्रह्मणेति ।

कालतुल्यत्वात् प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराण-
वचनानि ।

द्विपराद्धं त्वत्तिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यन्ते प्रलयाय हि ॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ।

इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।

शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चारिहम् ॥

इति वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम् ।

तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः । स
वैकलीयवादे युगपदेव, नानाजीववादे तु क्रमेण । 'सर्वं एकी-
भवन्ति' इत्यादिमुतेः । तत्राद्यास्तयोऽपि लयाः कर्मोपरति-
निमित्ताः, तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो लयो ज्ञानेन सहैवेति
विशेषः । एवं चतुर्विधप्रलयो निरूपितः । सस्येदानीं क्रमो
निरूप्यते—

भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः । का-
रणलयसमये कार्याणामाश्रयान्तराभावेनावस्थानानुपपत्तेः ।

आत्मनिष्ठं चतुर्विधप्रलयं निरूपयति—तुरीयेति । सर्वमोक्षः—
ब्रह्मज्ञानेन सह कार्यविनाशः । तुरीयप्रलये श्रुति प्रमाणयति—सर्वं
इति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामुत्तत्वेन कं पश्येत' (बृ० २-४-१४)
इत्याद्या श्रुतिरादिपदेनादेया । लयत्वाविशेषेऽपि विशेषमाह—तत्रेति ।
तत्र-चतुर्षु प्रलयेषु । प्रलयनिरूपणमुपसंहरंस्तत्त्वमे विप्रतिपत्तेस्तद्धि-
रणं प्रतिजानीते—एषमिति ।

स्यद्विद्वान्तं वस्तुमादौ न्यायमतं दूषयति—भूतानामिति ।

किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण (१) । तत्तत्त्वार्थनाशे तत्तज्जन-
कादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा न्यायमते महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेर-
विनाशापत्तेः ।

तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ,
वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्य-
भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवं रूपाः प्रलयाः । तदुक्तं
विष्णुपुराणे—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे । पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥ १ ॥

वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चान्यक्ते प्रलीयते ।

अन्यक्तं पुरुषे मद्भनू ! निष्कले संप्रलीयते ॥२॥ इति ।

तद्दि वेन क्रमेण सत्य इति पृच्छति-किं स्थितिः । उत्तरमाह-सृष्टेति
। सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण सत्य इत्यनुषज्यते । तत्र हेतुमाह—तत्तत्त्वा-
र्थनाश इति । अनुगतं हि प्रयोजकमस्य रसननुगतत्वादप्रयोजक-
त्वमित्याशयः । विपक्षे होवमाह—अन्ययेति ।

(२) उपादाननाशस्य प्रयोजकत्वे सृष्टिक्रमविपरीतक्रमे दर्शयति—
तथा चेति । कार्यवस्थानानुपपत्तेरनुगमाद्योपादाननाशस्याप्रयोज-
कत्वाऽऽदृष्टनाशस्य प्रयोजकत्वे सति । हिरण्यगर्भाहङ्कारे-मह-
त्तत्त्वे । अत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । अत्रेन्द्रियादिद्वाराऽभ्यर्क्षे

(१) सोपानारोहणक्रमविपरीतक्रमेणैव उपादानरोहणं भवति तद्वदि-
त्यर्थः । कारणलवकममते तु मय्युक्तमारभ्यान्तावयविपर्यन्तमने दृक्कार्दरूपावयवाः
स्वीकृताः । तथा च मय्युक्तरूपस्य वसरेणुकारणस्य नाशेन वसरेणुनाशप्रकि-
यापान्नु मय्युक्तनाशानन्तरमनेकव्यगपर्वन्तं पटस्थित्वापत्तिः ।

(२) उपादान (समवायिकारण) नाशत्वात्त्वार्थनाश इति तादृशः ।

एवंविधप्रत्ययकारणत्वं तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तदस्यलक्षणम् ।
ननु वेदान्तैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमानि
वृत्ति सप्रपञ्चं ब्रह्म स्यादन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्राभाषा-
यतेति चेत् । न । न हि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यं

कृतो दृश्यः । आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि
भूतानि विज्ञेयानि इति सुवाक्योपनिषद्वचनानुष्मत् । न चेदप्रशङ्क-
रिक्तं तत्पदार्थनिरूपणस्य प्रत्ययपदार्थनिरूपणं विना तदवस्थादिवाक्यमि-
ह—एवंविधेति ।

ननु कर्मिदं तत्पदार्थलक्षणं चकार्यै किं वाऽप्यर्थम् । अथ, प्रशङ्क-
तं सप्रपञ्चतापत्तिः । न द्वितीयः, तत्प्रतिपादकभूतवादिवाक्यानामप्राभा-
षायासीति उच्यते—अन्विष्टः । यथा आकाशमसंस्तमस्यापि चन्द्रस्य
तदवस्थाजनतां प्रकल्प्य शास्त्राग्ने चन्द्र इति तदस्यलक्षणम्, तथा
निष्कामत्वे प्रपञ्चस्य प्रकाशमन्वेष्टवि भूतितु तद्वैशवाय जगत्प्र-
पञ्चं प्रकल्प्य तद्वैशवायिवाक्यमौचित्याद्यनेकह—नेति । 'नेह
कनास्ति द्विच' (ब० २-४-१०) । न विवेचो न चोत्पत्तिः (मा०
३-२-३२) इत्यादिभूतिवाचिषेऽर्थे नास्ति सृष्टिभूतिवाक्यानां तात्पर्यं
येन तेषामप्राभाष्यं भवेदित्याह—न होति । ननु प्रतीयमानेऽर्थे
तात्पर्याभावे क तर्हि तात्पर्यमिति पृच्छति—किं त्विति ।
'विषं भुत्वं' इति वाक्यस्याज्ञवाक्यत्वादवाधिते प्रतीयमानेऽर्थे तात्प-
र्याभावेन उन्मृष्टमौचित्यनिषेधपरत्वं यथा, तयोक्तवाक्यानामपि सु-
विशेषितप्रतीयमानार्थे तात्पर्यायोगेनाद्वितीयप्रपञ्चपरत्वेन तस्यैव
प्रतिपादकत्वम्, 'येतत् शब्दः स शब्दार्थः' इत्यभिपुञ्जोक्तेरित्युत्तर-
तयात्रे मराप्रकृते श्रुत्यादिपरमाणूना उच्यते नित्यत्वात्तद्वैशवायनामप्रा-
भाषाः स्यात् । कल्पनमेव तु तत्तत्कार्येणैवकावृत्तवाक्यस्यैवानुपपत्त्य-
विन न कश्चिदस्ति ।

किन्तु अद्वितीये ब्रह्मण्येव ।

तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः १ । इत्थम्—यदि सृष्टि-
मनुपन्यस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य प्रतिपाद्येत, तदा
ब्रह्मणि निषिद्धस्य प्रपञ्चस्य वाच्यो प्रतिषिद्धस्य रूपस्येव ब्रह्म-
णोऽन्यत्रावस्थानशङ्कायां न निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपा-
दितं स्यात् । ततः सृष्टिवाक्याद्ब्रह्मोपादेयत्वज्ञाने सत्पुण-
दानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशङ्कायां निरस्तायां नेतिने-
तीत्यादीनां ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादने प्रपञ्चस्य पुच्छ-
त्वावगमे(१) निरस्तापिलद्वैतविभ्रममखण्डं सच्चिदानन्दै-
करसं ब्रह्म सिद्धयतीति परम्परया सृष्टिवाक्यानामप्यद्वितीयं
ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् ।

उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मशक्त्यानां चोपासना

माह—अद्वितीय इति ।

ननु शत्रुगृहभोजनाद्वारं विषमज्ञप्तिरिति प्रतीयमानार्थस्य च
तादृशभोजननिषेधप्रतिपत्तौ विनियोगस्तथाऽत्र कथं सृष्टेरद्वितीयम-
वबोधने विनियोगः प्रपञ्चनिषेधपरैरेव तत्प्रतिपत्तेः, स्पष्टतया प्रती-
मानान्यार्थकैर्वाक्यैस्तदुपोषनस्य व्यर्थत्वादित्याशयेन शङ्कते-तदिति
यदिमन्मथानि प्रपञ्चप्रतिषेधः तद्ब्रह्मैव जगदुपादानमतस्तस्यान्वय-
वस्थानाशङ्कामात्रेण निःशङ्कतया मिथ्यात्वसिद्धेरद्वितीयं ब्रह्म सि-
ध्यतीत्येवं तत्प्रतिपत्तौ प्रतीयमानार्थविनियोग इति समाधत्ते-
इत्यमिति । निर्विचिकित्सं—शङ्करहितम् ।

नन्वेवं सृष्टिवाक्यानामद्वितीयमवबोधकत्वेऽपि निर्विचिकित्सम-
तीयत्वं न सिध्यति 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुण्यः' (ला० १७-
इत्यादिवाक्यैः सगुणब्रह्मप्रतिपादनादित्याशङ्कयाह—उपासनेति

(१) पुच्छत्वावगमे—अग्निः रसाश्चेत्याशुक्तमिथ्यात्वावगमे तात्पर्यम्

विध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वं, न गुणपरत्वम् । निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानां तु निषेधवाक्यापेक्षितनिषेधसम्पादकत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते ।

तदेवं स्वरूपतटस्थलक्ष्मणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिम्बितमिति केचित् । तेषामयमाशयः—जीवपरमेश्वरसाधारणं चैतन्यमात्रं बिम्बम्, तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बमीश्वरचैतन्यमन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यम् । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतेः । एतन्मते जलाशयगतशरावगतसूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वर-

'शेषिभाव शीतमाग्निः' (छा० ५-७८-१) इत्यादिबदारोपितगुणेनाप्युपासनासम्भवेन केवलो निर्गुणचेत्यादिश्रुतिविरुद्धार्थपरत्वमुक्तवाक्यादामयुक्तं, तथा च सगुणब्रह्मवाक्यानि चित्तेकाग्र्यद्वाराऽद्वितीयब्रह्मबोधकानीति भावः । 'मूर्तं चामूर्तं च मर्त्यं चान्तं च' इत्यादिवाक्यानां विनियोगमाह—निर्गुणेति । 'अथात आदेशो वेति नेति' (इ० २-३-६) इत्यादीनि निषेधवाक्यानि । कर्मकाण्डवाक्यानामपि व्यवहारिकप्रामाण्यवता संयोगवृत्त्यवस्थानादेनाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तौ विनियोगमभिप्रेत्याह—न किञ्चिदपीति ।

ननु किं तत्तत्तदयं यस्येदं तज्जगदयमुच्यते इत्याकाङ्क्षायामाह—तदेवमिति । नन्वविद्यानो मायाया भेदानावात्तत्प्रतिबिम्बितस्य च जीवत्वात्कथं मायायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वर इत्याशङ्क्याह—तेषामिति । तन्मते जीवेश्वरविभावमाह—एतदिति । एवंविधानेकजीववादे दूषणमिषानपूर्वकं मतान्तरमवतारयति—एतन्मत

योर्भेदः । अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया तदुपाधिकेखा-
स्यापि व्यापकत्वम् । अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदु-
पाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम् । एतन्मतेऽविद्याकृत-
दोषा जीव इव परमेश्वरेऽपि स्युःपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपा-
तित्वादित्यस्वरसाद् बिम्बात्मकमोक्षचैतन्यमित्यपरे ।
तेषामयमाशयः—एकमेव चैतन्यं बिम्बत्वाकान्तमोक्षचै-
तन्यं प्रतिबिम्बत्वाकान्तं जीवचैतन्यम् । बिम्बप्रतिबिम्ब-
कल्पनोपाधिश्चैकजीववादे अविद्या, अनेकजीववादे तु अन्तः-
करणान्येव । अविद्यान्तःकरणरूपोपाधिप्रयुक्तो जीवपर-
भेदः । उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीव एव वर्तन्ते,
न तु बिम्बे परमेश्वरे । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् ।
एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमानप्रतिबिम्बसूर्य-
स्येव जीवपरयोर्भेदः ।

ननु ग्रीवास्थगुह्यास्य दर्पणप्रदेश इव बिम्बचैतन्यस्य
परमेश्वरस्य जीवप्रदेशेऽभावात्तस्य सर्वान्तर्यामित्वं न स्या-
दिति चेत् । न । साधनक्षत्रस्य आकाशस्थ जलादौ प्रति-
बिम्बितत्वे बिम्बभूतमहाकाशस्यापि जलादिप्रदेशसम्ब-

इति । अस्मिन्पक्षे मतद्वयमाह—बिम्बप्रतिबिम्बेति ।

नन्यस्मिन्मते पूर्वोक्तदोषाभावेऽपि दोषान्तरमस्तीति शङ्कते-न
निरति । बिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशावर्तित्वनियमादिति भावः । उक्त
नियमस्याकारो व्यभिचारात्परिच्छिन्नबिम्बस्य तथा हरेऽप्यपरिच्छिन्न
बिम्बस्य तथा स्वाभावान्मैवमित्याह—नेति । जलादिस्य आकाश ए-
वातीति शङ्कानिराकरणमुक्तम्—साधेति ।

नन्यत्रादिकगेष तत्र प्रतिबिम्बते नाकारम्, तस्य रूपस्पर्शरहित

त्वदर्शनेन परिच्छिन्नबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धित्वेऽ-
प्यपरिच्छिन्नब्रह्मबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धाविरोधात् ।

न च रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बसम्भवः, रूपवत्
एव स्यात्त्वदर्शनादिति वाच्यम् । नीरूपस्यापि रूपस्य
प्रतिबिम्बदर्शनात् । न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बा-
भावनियमः आत्मनो द्रव्यत्वाभावरस्योक्तत्वात् ।

‘एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’ (ब्र० वि०
१०) ‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा बिम्बस्थानपो भिन्ना बहु-
धैकोनुगच्छन्’ इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमा-

त्वात् रूपवत् एव प्रतिबिम्बितत्वदर्शनात्, तथा च नीरूपस्य प्रादुर्गो न
प्रतिबिम्बसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । किं रूपवत् एव
प्रतिबिम्बम् ? उक्त रूपवतो द्रव्यस्य ? इति विरुद्ध्यर्थं प्रत्याह—नीरू-
पस्यापीति । द्वितीयमनूय दूषयति—न चेति । यतः समवायिका-
रणं गुणाधयो वा द्रव्यमतः । आत्मनस्तु निर्गुणत्वात्समवायाधिदेव
द्रव्यत्वाभावरस्योक्तत्वादित्यर्थः । तथा च नीरूपस्य द्रव्यस्याकारादेः
प्रतिबिम्बाभ्युपगमेऽपि नीरूपस्याद्रव्यस्य ब्रह्मणो रूपवत्प्रतिबिम्बं
सम्भवत्येवेति भावः ।

द्रव्यत्वाभ्युपगमेऽपि दोषाभाव इत्यभिप्रेत्य हेत्वन्तरमाह—एक-
धेति । एकधा—ईश्वररूपेण एकः । बहुधा—जीवात्मना नानारूपः ।
आदिपदेन ‘उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेत्वेवमजोऽयमात्मा’
इति वाक्यरूपेण, अर्थः । ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमानस्य—अत्र
न प्रतिबिम्बगुणैस्त्वच्छ्रुतत्वाद्भ्यादिवदित्येवंरूपस्यानुमानस्य । तथा
च बादरायणस्य सूत्रे ‘अमात्र एव च’ (ब्र० सू० २-३-१०) ‘अत
एव बोधमा सूर्यादिवत्’ (ब्र० सू० ३-३-१८) इति । अत्र विस्त-

नस्य धाधितत्वाच्च । तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः । इदानीं
त्वं पदार्थो निरूप्यते ।

भयाद् मूलकृता स्यक्तोऽवच्छेदवादोऽपि द्रष्टव्यः । तथा हि पदकृत-
वदन्त-करणावच्छिन्नं चैतन्य जीवस्तदवच्छिन्नं तदीश्वरः । आठोऽ
प्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बतत्त्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकतया विम्ब-
स्य प्रतिबिम्बस्याभावस्यानाभावनियमस्य भ्रमाभावाद् भ्रमप्रतिबिम्बो
न युक्तः । ननु मद्भाष्यान्तरवदितत्तदन्तःकरणोपाधिभिस्तदन्तरति-
चैतन्यस्य सवात्मना जीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यात्त-
स्येश्वरस्य मद्भाष्यान्तरवदत्तापत्तिरत्रापि समानेति चेन्न । कस्मिन्
धर्मत्वान्तःकरणवदलितत्वापुपाधिकस्यजावाद्भिन्नस्याविद्याविषयत्वान्तः-
करणावच्छिन्नतत्वापुपाधिकस्यान्तर्यामिण ईश्वरस्य मद्भाष्यान्तर-
स्यानसम्भवात् । न च कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति
वाक्यविरोधः । तस्य पञ्चदशेऽपि तुल्यत्वात् । कारणवच्छिन्नस्य क-
र्मानवच्छिन्नत्वमेवावच्छिन्नमावात् । न चास्मिन्पक्षे भुतिसृष्टिविरोधः ।
मात्पक्षरैरेवात एव चेति सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिपदात्मनः प्रतिबिम्बो
न युज्यत इति तदालोचनेन 'अमुवदमस्यात् न तथात्वम्' (ब्र०
सू० ३-२-१९) इति सूत्रं व्याख्याय 'वृद्धिहासमाकृत्यन्तर्भावा
दुभयसामग्रस्यादेकम्' (ब्र० सू० ३-२-२०) इति सूत्रे उपलुप्य-
तिमात्रोक्त्यैव ध्रुवुक्तत्वात्तस्य सोपाधिकस्यात्मनो वृद्धिहासादिमात्र-
न निरुपाधिकस्येति प्रदर्शयार्थं न चात्मा प्रतिबिम्बत इत्यभिरु-
त्वात् । वृद्धादरण्यकमाभ्यादौ प्रतिबिम्बरूपेण प्रवेशो न सम्भवात्तु-
ज्जलाच्चेति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तवन्यत्र द्रष्टव्यः । मूलकर्तृत्ववशेन
पक्षोऽभिप्रेतः । प्रत्यक्षपरिच्छेदे ईश्वरसाक्षीत्वादिप्रकरणे एतावत्त्व-
स्वसम्भवात्वेन सूचितत्वात् । तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरंस्त्वपदार्थनिरूपणं
प्रतिजानीते—तदेवमिति ।

एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, अनेकजीव-
वादे अन्तःकरणप्रतिबिम्बः । स च जाग्रत्स्वप्नसुषु-
प्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रदृशा नामेन्द्रियजन्य-
ज्ञानावस्था । अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावात्तातिव्याप्तिः ।

तत्रैकजीववादे तात्पर्यमस्माह—एकेति । अविद्याया एकरवेन
तत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्याप्येकत्वौचित्यादिति भावः । 'तद्यो यो देवानां
प्रत्यक्षदपत्त स एव तदभवत्तयवीणां तथा मनुष्याणाम्' (बृ० १-४-
१०) 'ययान्तेः क्षुद्राविस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
तु आरमानः' (बृ० २-१-२०) इत्यादिभूतेः 'नामेष ये प्रपद्यन्ते
ययानेतां तरन्ति ते' (अ० शौ० ७-१४) इत्यादिस्मृतेः 'भोगेन
त्वन्तरे क्षपयित्वा सम्पद्यन्ते' (ब्र० सू० ४-१-१९) इत्यादिसूत्रात् ।
। च स्वात्मभूतानिव घटाकाशस्यानोयविद्योपस्थापितनानिरूपकतत्का-
रिण्यवज्ञानानुरोधिनो जीवाश्चान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्ट इत्यादिना-
यादनन्तजीवनिर्भासास्पदमेकरसं प्रपद्येति पद्यपादाचार्योक्तैर्धैकजीववा-
देऽयुक्त इत्यभिप्रेत्याह—अनेकेति । इदमुपलक्षणमविद्यावच्छिन्नो
शिव इति मतस्यापि, मायामिरिति बहुवचनादविद्यायास्तच्छब्दार्था
गतात्वाग्जीवनानात्मन् । अग्रामित्येकवचनं तु तात्पर्यमिष्टमायकम् ।
न च कार्योपापिरयं जीव इति वाच्यविरोधः । समाहितत्वात् । 'स्वम-
पीतो भवति' (छा० ६-४-१) इति भूतिसु तृतीयमन्तःकरण-
त्वे कर्तृत्वाद्यभावादुपपत्त्या । गत्यादिकमप्यातिवादिकारोहमनादिप्र-
दुष्टमित्यविरोधः । तस्योपाधिगतावस्थावत्त्वमाह—स चेति ।
तदोपावस्थात्पाधितादात्म्याध्यासनिवृत्तिव्यतीना । तदुपहितचैतन्यस्य
जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयवत्त्वं लक्षणमुक्तम्, तत्र जाग्रदवस्थां लक्ष-
यति—जाग्रदिति । इन्द्रियजन्यज्ञानयोग्यसमय इत्यर्थः । इन्द्रिय-
जन्येति पदकृत्यमाह—अवस्थान्तर इति । स्वप्नसुषुप्त्यवस्थयो-

इन्द्रियजन्यज्ञानं चान्तःकरणवृत्तिः । स्वरूपज्ञानस्यना-
दित्वात् ।

सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् ।
तथा हि—अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटावच्छि-
न्नचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभान-
सक्तौ घटावच्छिन्नचैतन्यावरकज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्र-
मयस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति घटादे-
सर्वदा भानप्रसङ्गः, अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानपरो-
जकत्वात् । तस्य आवरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घट-
भानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये, 'तद्भङ्गजनकं न चैतन्य-
मात्रम् । तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् । नापि वृत्त्यपि
चैतन्यम्, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापचेरिति परोक्ष-

रेत्यर्थः । इन्द्रियजन्यज्ञानस्वरूपं किमस्यास्त्वशायासाह—इन्द्रियज-
येति । चैतन्यरूपं ज्ञानं कुतो नेत्यत आह—स्वरूपेति ।

ननु स्वरूपज्ञानेनैव सर्वदा सिद्धेव विषयप्रकाशसिद्धौ त्वम-
ति, किमर्थेत्यत आह—सा चेति । नन्वावरणभङ्गोऽपि चैतने
नैव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तथा हीति । अविद्योपहितस्य तद्वि-
म्वस्य तदवच्छिन्नस्य वा सर्वदा भानप्रसक्तित्वावरणायावरणस्पन्दजन-
राक्तिविशेषस्यावश्यकत्वे तद्भङ्गं विना कदाऽपि भानं न स्यादतद्भङ्ग-
आवश्यक इत्यर्थः । आवरणभङ्गोऽपि चैतन्येनेत्यत्र किं चैतन्येनेति
किं बोधितेनेति विकल्पार्थं प्रत्याह—नेति । तद्भासकस्य-
तत्प्रकाशवृत्तिप्रदस्य । तद्विनिवर्तकत्वे कदाऽप्यवरणस्तारत्पन्नं न
स्यात् । एतेन तृणादिप्रकाशकस्याव्यग्नेस्तप्तप्राशस्त्यदर्शनात् तद-
व्यनिवर्तकत्वोक्तिविरोध इति प्रत्युक्तम् । यद्वेस्तृणादेः तत्प्रकाश-
स्वरूपमाशङ्कत्वामावात । इति च निरस्तं—नापीति ।

वृत्तवृत्तिविशेषस्य, तदुपहितचैतन्यस्य वाऽऽवरणभङ्ग-
जनकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते ।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राप्यविशोपाधि-
कोऽपरिच्छिन्नो जीवः । स च घटादिप्रदेशे ग्रियमानोऽपि
घटाद्याकारपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभा-
सयति, घटादिना तस्य सम्बन्धाभावात् । तदाकारवृत्ति-
दशायां तु भासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।

नन्वविशोपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वस एव
समस्तवस्तुसम्पदस्य वृत्तिविरहदशाया सम्बन्धाभावा-
भिधानमसङ्गतम् । असङ्गत्वदृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने
वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् । उच्यते । न हि
वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामा-
न्य निषेधाम्; किं तर्हि, घटादिमानप्रयोजकं सम्बन्ध-

वृत्तिविशेषस्य—घटाद्याकारायाः तत्तद्वत् । वृत्तेर्जडवात्कथं
तथाऽऽवरणनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह—तदुपहितेति । तदवृत्तेरभिव्य-
क्त्या अवरणकत्वेन वृत्तिरेव तथेत्याह—इतीति ।

इत्येक मतामित्युक्तिसूचित द्वितीय मत दर्शयति—सम्बन्धा-
र्थेति । तत्र—तस्मिन्मते । अविशोपाधिकोऽपरिच्छिन्नो जीव इति
मत इत्यर्थः ।

ननु सम्बन्धाभाव सम्बन्धप्रयोजकभावादुच्यते ? किं वाऽऽ-
त्मनोऽपङ्गतान् ? । नात्र, परिच्छेदगून्यस्य घटादिसम्बन्धे प्रयोज-
काकारज्ञानात् । न द्वितीय, वृत्त्यनन्तरमपि तस्य दुर्घन्त्वादिति
शङ्कते—नन्विति । असङ्गत्येति । 'असङ्गो न हि सम्बते' इति-
शुश्रुक्तपारमार्थिकमङ्गत्वदृष्ट्यर्थः । तदापादितसम्बन्धसामान्यं
नस्माकं निषेध्यमतो नास्मदुत्तरसङ्गत्वाद्—न हीति । श्रुतिरिति—
किं तर्हीति । उत्तरत्वाद्—घटादीति । निषेधाम इत्यनुव्ययते ।

विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो त्रिपयस्य जीवचैतन्याय
च (१) व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः वादाचित्कः तत्तदाकार-
वृत्तिनिषन्धनः ।

तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव
जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थम्, घटादिकं तु न तथा, अस्व-
च्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां तु वृन्त्यभिभू-
तजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता-
व्यवस्था च (२) वृत्त्युत्पानानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे-अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसं-
-

ननु स च सम्बन्धः संयोगः समवायी वा ! । नायं, अपरि-
च्छिद्यते जीवे घटादेः सर्वदा संपुच्छत्वेन सर्वदा भावप्रसङ्गः ।
न द्वितीया, अनङ्गीकाराद् । अङ्गीकारे च तस्य नित्यत्वेनेदं-
दित्पाराद्वपाद—स चेति । घटाकारवृत्तिरन्तरे तदुत्पत्तिरेव
चैतन्यस्य व्याप्यत्वं तद्विषयस्य घटादेर्व्यञ्जकत्वमिति तात्पर्यातिरेक-
तत्र कारणमित्यर्थः ।

ननु घटादेरस्वच्छद्रव्यस्य स्वाकारवृत्तिदशाव्यामपि कथमभिदृष्टकथ-
मित्यपेक्षायामाह—तथा ह्येति । न तथा—स्वतः जीवचैतन्याभिभ-
वनसमर्थं न भवति । कथं तर्हि त समर्थमित्यत्राह—स्वाकारेति ।
वृत्त्या अभिभूतस्तिरस्कृतो जाड्यधर्मो यस्य तत्तदा । वृत्त्या उत्प-
दिता सा चैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता तदाव्यवस्था चेत्यर्थः । अभि-
व्यञ्जकमिति—घटादेरिति कर्तृपदमनुश्रूयते ।

तत्र सम्मतिमाह—तदुक्तमिति । नन्वस्वच्छद्रव्यस्य प्रतिप-
-

गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिष्वक्तियोग्यतामापादयतीति ।
दृष्टं चारुच्छद्रव्यस्यापि रुच्छद्रव्यसम्बन्धदशाया प्रति-
बिम्बप्राहित्वम् । यथा कुड्यादेर्जलादिसयोगदशाया मुत्ता-
दिप्रतिबिम्बप्राहिता । घटादेरभिष्वञ्जकत्वं च तत्प्रतिबि-
म्बप्राहित्वम्, चैतन्याभिष्वक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् ।

एवमिधाभिष्वञ्जकसिद्धयर्थमेव धृत्तेरपरोक्षस्थले बहि-
र्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु बहुधादेर्धृत्तिसर्गा-
भावेन चैतन्यानभिष्वञ्जकतया न बहुधादरपराक्षत्वं ।
एतन्मते च विषयाणामपराक्षत्वं चैतन्याभिष्वञ्जकत्वमिति
द्रष्टव्यम् । एव जीमस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि धृत्ते सम्बन्धा-
र्थत्वं निरूपितम् । इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे सम्बन्धार्थकत्वं
निरूप्यते ।

तथा हि-अन्तःकरणापाधिको जीवः । तस्य न घटा-
द्यपादानता, घटादिदेशासम्बन्धात् । किन्तु मध्येन घटा-

भ्रमप्राद्विर्धं न दृष्टवरमित्याशङ्क्याह—दृष्टं चेति । ननु घटादेररु-
च्छद्रव्यस्य चैतन्याभिष्वञ्जकवदृष्टान्तस्य वक्तव्यत्वे प्रतिबिम्बप्रादि-
कुड्यादिनिर्दर्शनप्रदानमसत्प्रतमित्याशङ्क्याह—घटादेरिति ।

इदं च इति विना न सिद्धयतीति तादृशसम्बन्धप्रयोजकता तस्या
इत्याह—एवमिति । ननु इतरेषु विषयसम्बन्धार्थत्वाभ्युपगमे कथं
घटादेरपरोक्षत्वम् ? विषयस्य प्रमानृचैतन्याभिष्वक्तत्वमपराक्षत्वेति यु-
क्तत्वादित्याशङ्क्याह—एतन्मत इति । इदमुपसहरन्मतान्तरे सम्ब-
न्धार्थत्वोत्पादनं प्रतिजानीते—एवमिति ।

अन्तःकरणापात्रिकः-तत्प्रतिबिम्बस्तदवच्छिन्नतात् । सार्थ-
स्मिन्मते घटाद्युपादानं किमिति पृच्छति—किं स्थितिः । उत्तरमाह—
ग्रह्येवेति । ननु तस्य व्यापकत्वेऽपि केवलस्यासङ्गितया कथं

शुपादानम् । तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वात् ।
अत एव ब्रह्मण सर्वज्ञता । तथा च जीवस्य घटाद्य-
धिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदमन्तरेण घटाद्यवभासासम्भवे प्राप्ते,
तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिद्धयर्थं घटा-
द्याकारा वृत्तिरिष्यते ।

ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेद-
सम्पाद्यते, घटान्त करणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्य-
योरभेदासम्भवादिति चेत् । न । वृत्तेर्बहिर्निर्देशागमनाङ्गी-
कारेण वृत्त्यन्त करणविषयाणामेकदेशस्थत्वेन तदुपपेक्ष-
भेदाभावस्योक्तत्वात् । एवमपरोक्षस्थले वृत्तेर्मतभेदेन विनि-
योग उपपादितः ।

इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्त करणवृत्त्यवस्थापना-
वस्था । ज्ञामदवस्थायावृत्त्यर्थम् इन्द्रियाजन्येति ।
अविद्यावृत्तिमत्या सुषुप्ती अतिव्याप्तिराख्यायान्त करणे-
ति । सुषुप्तिर्नामाविद्यागोचराविद्यावृत्त्यवस्था । ज्ञामत्त्व-

घटादिदेशसम्बन्ध इत्याशङ्क्य वेकलस्य तदसम्प्रवेडपि मायोपधि-
कस्य मायाद्वारकसम्बन्धसम्भवादित्याह—तस्येति । मायोपधि-
तस्य—तदवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिम्बस्य तद्विम्बस्य वा । एतेन प्राप्ते
किमापातमित्यत आह—तथा चेति । अन्तःकरणोपाधिकचैतन्यस्य
घटादिदेशानवस्थितस्य तदधिष्ठानचैतन्याभिसंस्थाभावे ।

उक्त विस्मृत्य शङ्कते मन्त्रिनि । श्रोक्त स्मारयति—वृत्तेरिति ।
वृत्तिविनिय गोपपादनमुपपदयति—एवमिति ।

अथ स्वप्नावस्थां लक्षयति—इन्द्रियेति । इन्द्रियाजन्या विष-
यगोचरा अन्तःकरणवृत्तिर्यस्मिन्समय एव तथाभूतवृत्त्यवस्था ।
शुषुप्तिं लक्षयति—सुषुप्तिरिति । अविद्या—ब्रह्मण एव गोचरो विद्यो-

प्रयोरविद्याकारवृत्तेरन्तःकरणवृत्तित्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः । अत्र केचिन्मरणमूर्च्छयोरवस्थान्तरत्वमाहुः । अपरे तु सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः ।

तत्र तयोरवस्थात्रयान्तर्भावबहिर्भावयोस्त्वं पदार्थनिरूपणे उपयोगाभावाच्च तत्र प्रयस्यते । तस्य च भायोपाध्यपेक्षयैकत्वम्, अन्तःकरणोपाध्यपेक्षया च नानात्वं व्यनक्ष्यते । एतेन जीवस्याणुत्व प्रत्युक्तम् । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारममात्रो ह्यवरोपि दृष्ट' (श्वे० ५-८) इत्यादौ जीवस्य बुद्धिराब्दवाच्यान्तःकरणपरिमाणोपाधिकपरमाणुत्वप्रवणात् ।

यस्याः साक्षादविद्यावृत्तेस्तदवस्था । अविद्यापद नित्यबुद्धस्याप्युपलक्षणम् । ननु मरणमूर्च्छयोरपि निरूपणीयत्वारिकमित्यवस्थात्रयमेव निरूपितमित्याशङ्क्याह—अत्रेति ।

अवस्थानिरूपणप्रसङ्गे भवत्सम्मत किमित्यपेशायामाह—तत्रेति । तयोर्मतयोरित्यर्थः । अवस्थात्रयवाञ्छीव इत्युक्तं तत्रावस्थास्वरूपमभिधाय तद्वन् जीव एक उत अनेक इत्यपेशायामाह—तत्रेति । तस्य उच्चावस्थावतो जीवस्य । तथा च विभुर्मध्यमपरिमाणो वा जीव इत्यर्थः । एतेन—जीवस्य विभुत्वादिप्रदर्शनेन । अणुरत्रं रामानुजाशुचम् । ननु 'बालाग्रशतभागस्य शतथा कस्तिरस्य च । जीवो मायः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते' (श्वे० ५-९) इत्यादिश्रुतिविरोधस्त्यादित्याराह्य 'महतो महोयान्' (क० १-२-२०) इत्यादिश्रुत्या सर्वाङ्गीणमुखाशुपलक्ष्या च शुद्धस्य दुर्लभ्यत्वाभिप्रायमेवाणुत्वम्, उपोपाधिकस्य तन्तःकरणान्युपधिकृतमित्यविरोध इत्याशयेनाह—बुद्धेरिति ।

स च जीवः स्वयंप्रकाशः । स्वप्राज्ञस्थामधिकृत्य
‘अत्राय पुरुष स्वयज्योतिः’ (वृ० ४-३-८) इति श्रुतेः । अनु-
भवरूपश्च ‘प्रज्ञानघनः’ (मा० ५) इत्यादिश्रुतेः । अनुभ-
वामीति व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिषि(१)म्बितचेतन्यमाशयो-
पपद्यते ।

एव त्वंपदार्थो निरूपितः । अधुना तत्त्वपदार्थयोरैक्यं
महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते ।

ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण, किञ्चिद्व्यतिरिक्त-

नैयायिकादिमतनिरासायाह—स चेति । तत्र हृदारभ्यकपुर्ति
प्रमाणयति—स्वप्राज्ञस्थामिति । अयं पुरुष इत्यनेन परमात्मा-
भिहित इति भ्रमस्यारब्धेदार्थमुक्तं स्वप्नेति । वृत्त्यादिवत्पर-
माहृपाह—अनुभवरूपश्च । अत्रापि प्रमाणमाह—प्रज्ञा-
नेति । विज्ञानमूर्तिरित्यर्थः । ‘योऽयं विज्ञानघनः’ इत्यादिश्रुतिपादि-
पदादेया । अतएव स्वप्रकाशत्वं च साधितमाद्यप्यविराटे ।
ननु तस्यानुभवरूपत्वेऽनुभवामोत्यनुभवाश्रयत्वस्य परेशानुवपतिरित्याह-
हृपाह—अनुभवामीति ।

त्वं पदार्थनिष्पन्नमुपसंहरत्तत्त्वार्थप्रतिपादनं प्रतिजानीते—एष
मिति । ‘प्रज्ञाने मय्य’ ‘अहं मयास्मि’ (वृ० १-४-१०) ‘तत्त्वमसि’
(ता० ६-८-७) ‘अयमात्मा मया’ (वृ० ४-४-५) इत्येते-
र्वाग्वेदादिमहावाक्यैः (१) प्रतिपाद्य—तत्त्वार्थविषयत्वेन बोधनीयम् ।

तत्प्रतिपादनार्थमादौ शब्दामुदाहरयति—नन्यति । आदिशब्देन
दुरपहं संतर्प्यहमित्यादिप्रत्यक्षं प्राप्यम् । तत्त्वंपदार्थो परस्परभिन्नौ

(१)—विश्वचेतन्येति पाठः खगपुस्तकयोः ।

(२)—वाक्यैर्महावाक्यैः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिवाक्यैः वाक्यैः
प्रतिपाद्यम्—इत्यधिकः पाठो दृश्यते खगपुस्तकयोः, तस्य प्रबोधनं न परामर्श-

त्वविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन, द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या, द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ (म० १५-१६)

इत्यादिस्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्व-
मस्यादिवाक्यमादित्यो यूपो यजमानः प्रक्षर इत्यादि-
वाक्यग्रह उपचरितार्थमेवेति चेत् । न । भेदप्रत्यक्षस्य

विरुद्धधर्माश्रयत्वादिरुद्धस्वभावत्वाच्च, तेजस्तिमिरवत् । 'द्वासुपर्णा
सयुग्मा सखाया समान वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलु स्वाद्व-
त्सनश्नन्नन्यो अभिवाक्यतीति' (मु० ३-१) 'सतं पिबन्तौ सुकृतस्य
लोके गुहा प्रविष्टौ परमे परादौ । छायातपी मयविदो वदन्ति पञ्चा-
शन्यो ये च त्रिणाचिकेता' 'उत्तम' पुरुषस्तन्न्यः परमात्मेषुदाहता'
(म० गी० १५-१७) (२) । सत्यभेद विनाऽनुपपद्यमानमुपलभ्यमानं
जीवस्य संनारित्वं ध्रुवमाण चेश्वरस्यासंनारित्वम् सत्यं भेदं कथयति ।
यदि जीवस्य परमात्मनाऽभेदः स्यात् तर्पुपलभ्येत नोपलभ्यतेऽतो
नास्तीति निधीयते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्जीवेश्वरभेदस्यावगन्तव्यत्व-
मस्यादिवाक्यनुपचरितार्थं गौणार्थमेव, 'आदित्यो यूप' 'यजमानः
प्रक्षर' इत्यादिवाक्यवत् । यथाऽनादित्ये यूपे आदिन्यम्भस्य, अयज-
मानभूताया मुष्टौ च यजमानत्वस्योपचारस्वरूपद्वितीयः । व्यावहारिक-
भेदाभेदकप्रत्यक्षादिप्रमाणैस्तात्त्विकभेदाभेदकधुतिविरोधायोगान्मेवमि-
त्याह —नेति । स्याद्विरोधस्तथाऽपि शून्या प्रत्यक्षादेर्बाध इत्याशये-
नाह प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमेव्यक्तामाह —भेदेति । सम्भावित- कारण-
तामिन्द्रियाणामपाटवत्वादयो दोषा यस्मिन् तत्तथा तस्येव्यर्थः । ननु
ज्येष्ठेन प्रत्यक्षेणैव तद्बाध उचित इत्याशङ्क्य ज्येष्ठत्वं हि बाध्यत्वे

सम्भावितकरणदोषस्यासम्भावितदोषवेदनन्यज्ञानेन बाध्यमा
नत्वात् । अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाणमाहिज्योति शास्त्राय
चन्द्रमादशमाहिप्रत्यक्षेण बाधापक्षे । पाकरक्ते घटे रक्तोऽय
न श्याम इति वत्सविशेषणे हीति न्यायेन (१) जीवपरभेदमा
हिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्मभेदविषयत्वाच्च ।

अत एव नानुमानमपि (२) प्रमाणम्, आगमबाधात्,
मेरुपापाणमयत्तानुमानवत् । नाप्यागमान्तरविरोधः ।

हेतुर्न तु बाधकतायाः कनोयसा शुक्तिज्ञानेन ज्येष्ठस्य रश्मिज्ञानस्य
बाधदर्शनात्, अन्यथा तदुत्पत्त्यसम्भवाच्चन्द्रादिपरिमाणमाहिशास्त्रबा
धापक्षस्याशयेनाह—अन्यथेति । न चोपजीव्यविरोधः, धर्मभेद
रोधकप्रत्यक्षस्य धर्म्यभेदज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वादित्याशयनाह—पा
क्षेति । तथा नैवभूतज्ञाने सत्यपि धर्म्यभेदमादाय साऽयं घट इति न
यथाऽविच्छेदं तद्वत्तादमीश्वर इति ज्ञानान्तरमहं ब्रह्मतिष्ठानमित्यर्थः ।

अतः सर्वप्रमाणोपजीव्यस्य ज्येष्ठस्य प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वाद्भेदेऽप्र
माणता अत्र एवानुमानस्यापौरसाह—अत एवेति । आगमेन तत्त्व
मत्स्यादिना बाधात् । मेरु पापाणमयः सर्वतत्त्वादिभिन्नादिभूदित्याद्यनु
मानं यथा सद्यतः सौवर्णं कुलगिरिराजो भेदरित्याद्यागमेन बाधित
तद्वदित्यर्थः । आगमविराधाऽपि नास्तीत्याह—नापीति । भेदस्य
प्रामाण्यादिप्रमाणैर्ज्ञातत्वात्तद्वत्त्वस्य बाध्यापक्षत्वाद्भेदबाधागमस्य

(१) सविज्ये हि विभिनिवेशे विरोधमुपसक्तकामेन सति विरोध
बाधे । यथा रक्तघटं विषयमाने श्यामपटो नास्तीति घटरूपे विरोधे निवेशस्य
बाधे विरोधजीभूतश्यामगुणमानवरत्न निवेशस्य तद्वदित्यर्थः ।

(२) विद्विग्धत्वादिति न गूलोत्तमनुमानमपीति ।

तत्परातत्परवाक्ययोः तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसिद्ध-
भेदानुवादिद्वामुपगमादिवाक्यापेक्षया उपक्रमोपसहाराद्यवगता-
द्वैततात्पर्यविशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात् ।

न च जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः । शीत-
स्यैव जलस्योपाधिकौष्ण्याश्रयत्वात् स्मभावतो निर्गुणस्यैव
जीवस्यान्तःकरणाद्युपाधिककर्तृत्वाद्याश्रयत्वात्प्रतिभासोपपत्तेः ।
यदि च जलादौ औष्ण्यमारोपितं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च
सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य कचिदप्यमात्रादारोप्यप्रमादितसंस्कार-
भावे कथमारोप इति वाच्यम् । लाघवेनारोप्यविषयसंस्कार-
त्वेनैव सस्य हेतुत्वात् ।

तत्र तात्पर्याभावेनातत्परत्वात्तत्पराभेदाद्यागमादौर्वस्यादित्वाद्—
तत्परेति ।

॥ चार्थावतिविरोध इत्याह—न चेति । औपत्थिकविरुद्धधर्मा-
श्रयत्वेनान्यथ सिद्धत्वादित्याह—शीतस्यैवेति । नन्वभिधर्मस्वीकृत्य
जलादावारोपा-प्रतीतिरत्र कस्य धर्मस्येत्याशाङ्क्याह यदीति । अन्त-
रुणधर्मस्य कर्तृत्वादेर्मानसम्बन्धात्प्रकृतेऽप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । नन्वात्म-
जाशात्म्यापक्षस्येवान्तःकरणस्यापि कर्तृत्वादिधर्मधृत्वान् तद्यतिरिवे-
शमानि कापि कर्तृत्वादेरप्रमितात्वात्कथमारोप इत्याशाङ्क्य परिहरति—
न चेति । यथा सूर्यादिकरणसम्पर्कात्प्रतीयमानमपि (१) जनादिकं
पगदिनिष्ठं न तु सूर्यादिनिष्ठं, तथाऽऽत्मसम्बन्धात्प्रतीयमानमपि कर्तृ-
त्वादिकमन्तःकरणनिष्ठमेव, न त्वात्मनिष्ठम् । तस्य कूटस्थत्वात् ।
इतः श्रूयक् काप्यप्रमितस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपे नास्ति वाच्यम् ।
उपरोप्यगोचरसंस्कारमात्रमेव हेतुत्वादित्याह—लाघवेनेति ।

(१) अपि नोक्तदिक०—ततः श्रूयक्यप्रमितस्य० इत्यादिः पाठः कपु-
रिने । ततः श्रूयक्येऽप्यप्रमित० इत्यादिः पाठो गपुस्तके ।

न च प्राथमिकारोपे का गतिः, कर्तृत्वाद्याप्यासप्रवाहस्याना-
दित्वात् । तत्तत्पदवाच्ययोविशिष्टयो रैक्यायोगेऽपि लक्ष्यस्वरूप-
यो रैक्यमुपपादितमेव । अत एव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिवाक्य-
नामराज्यार्थत्वम्, सोऽयमित्यादिवाक्यवत् । न च कार्यपरामर्शमेव

नन्वस्त्वस्मिन्कर्तृत्वारोपे पूर्वप्रतीतकर्तृत्वादिसंस्कारो हेतुस्तत्रापि
तथाभूतस्तत्रापि तथाभूतः, तथाऽपि प्राथमिकारोपो दुर्घट इत्यादिप-
परिहरति—न चेति । प्राथमिकारोपे काऽपि गतिर्नास्तीति न चेत्पर्य-
कर्तृत्वाद्याप्यासप्रवाहस्यानादित्येन कस्याप्यारोपस्य प्राथम्यासिद्ध्या त-
द्वृत्त्यगतेरवकन्यत्वादित्याह—कर्तृत्वेति । नन्वस्येवं तथाऽपि
विरुद्धधर्माद्यन्तर्गोत्रादिभिर्योरैक्यमित्यादिवाक्याह—तत्त्वमिति ।
तद्वदस्वरूपैक्यम् अत एव सोऽयं देवदत्तः प्रहृष्टप्रफुराद्य-
दयोदियाश्रयवत् 'तत्त्वमसि' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' (तै० २-१-१)
इत्यादिवाक्यानामराज्यार्थत्वमिति । न चास्त्यनुपलब्धिबिरोधस्य
साऽऽवृत्तस्य घटस्यानुपलब्धेस्तदभावानिर्णायकत्ववद्वानवतो
नुपलम्भस्य (१) तदभावानिर्णायकत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु किं
प्रयोजकप्रवृत्त्यादेरभावात्सङ्गतिप्रहायोपात्तं क्रियाऽन्वितत्वाधर्मपरामर्श-
प्रामाण्यात् सिद्धं प्रहृष्टप्रफुरादेरभावान्तरमेवमिति प्राभाकरमतमाशङ्क्य परा-
रति—न चेति । पुत्रवदादित्यवसनं चैत्रपुरतो निषाद दे चैत्र

(१) अशानाशानाऽनेदस्यानुपलम्भस्येति पाठः कपुस्तके । अशानशाने-
स्यानुपलम्भस्य तदभावानिर्णायकत्वमिति पाठः राघुस्तके । अशानशानाऽनेद-
स्यानुपलम्भस्य तदभावानिर्णायकत्वमिति पाठो गपुस्तके । तेषामसङ्गतत्वात्तदभावानिर्णायक-
त्वात्तदभावानिर्णायकत्वमिति पाठः । तस्यावमर्थे, तत्त्वमस्यादिवाक्यानामराज्यार्थत्व-
मेवमिति तत्त्वदार्थत्वरसार्थयोर्जीवपरमात्मनोऽभेदानुपलब्धिरूपवद्वान्तरमेव-
माह । तत्त्वमस्यादिवाक्यानामौचित्यव्याख्याशङ्काविराजते टीकाकारेण

(१) प्रामाण्यम्, चैत्रपुत्रस्ते जात इत्यादौ सिद्धेऽपि सङ्गति-
प्रहात् । एत सर्वप्रमाणाविरुद्ध प्रतिस्मृतीतिहासपुण्यप्रतिपाद्य
जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ।

इति श्रीवेदान्तपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ॥ ७ ॥

पुत्रस्ते जात इत्युक्ते विरसितवदनकमलं चैत्रमवलोकयात्य पुत्रप-
दस्य घृतरूपेऽर्थे सङ्गति तटस्थो गृह्णातीति पुत्रस्ते जात' कन्या ते
गर्भिणी इत्यादौ सङ्गतिप्रहादित्यर्थः । उपसहरति—एवमिति ।
उक्तप्रकारेण । सर्वे प्रत्यभादिप्रमाणैरविरुद्धम् । 'तत्र को मोहः क-
शोकः एकस्वमनुपश्यन्' (ई० ७) इत्यादिश्रुतिभिः, 'क्षेत्रज्ञं चापि
मा विद्धि सर्वज्ञे त्रेषु भासते' (भ० सो० १२-२) इत्यादिस्मृतिभिः,
'सर्वं भूतान्तरस्थाय नित्यशुद्धचिदात्मने । प्रत्यक्षयैतन्न्यरूपाय मह्यमेव
नमोनमः ॥' इत्यादीतिहासैः, 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
अत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तः कः करिष्यति ॥' इत्यादिपुराणैश्च तात्पर्य-
तया प्रतिपाद्यम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजक्यचार्ययाज्ञिकोपाध्यायश्रीपादशिष्यदत्तव-

शास्त्रतन्मशमकुमारसूनुधनपतिमूरिसुतशिवदत्तकृताया वेदान्त-

परिभाषार्थदीपिकाया विषयपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ७ ॥

आस्तीति । अज्ञानवत् प्रमातु जातस्याभेदानुलम्भस्य (स्मृत्कर्मणो कृतिः,
इत्यनेन कर्तारि पट्टी) तदभावस्य तस्य अभेदस्य अभावस्तदभावस्तस्य-अर्थात्
भेदस्य अनिर्वापकत्वात् । प्रमाणेनापि यथायंज्ञानं तत्तद्विद एव जायते, यथा
मणिहारस्यैव रत्नतत्त्वसाधारणरश्मिभुजा न गोपानामिति ध्येयम् ।

(२) पदानां वाक्यानां वा इति चेत् । प्रामाकारा हि निष्क्रान्तेऽन्यादि-
शेषोपकार्यान्वितानामेव पदानां प्रामाण्यं, तथा हि—'वस्तुमन्वान' इत्युत्तमवृ-

अथ प्रयोजनपरिच्छेदः ८

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते । यदवगतं सत्प्रवृत्तितयेष्यते
तत्प्रयोजनम् । तच्चद्विविधम्—मुख्यं गौणं चेति । तत्र सुख-
दुःखाभावौ मुख्यं प्रयोजनम् । तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयो-
जनम् । सुखं च द्विविधम्—सातिशयं निरतिशयं चेति । तत्र
सातिशयं सुखं विषयानुपपन्नजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यकृ-
तानन्दलेशाविर्भावविशेषः ।

अथ प्रयोजननिरूपणं प्रतिजानीते—इदानीमिति । एतत्तु
सन्ममेदं स्यादिति स्वतन्त्रबन्धितयेष्यते तत्प्रयोजनम्, तद्विभक्ति-
तच्चेति । तत्र—तयोर्द्वयोर्मध्ये । तदन्यतरसाधनं—तयोः सुख-
दुःखाभावयोरन्यतरस्य गुरास्य दुःखाभावस्य वा साधनं सुखादिरूपप्र-
योजनगुणराशौणम् । सुखास्यापि द्वैविध्यमाह—सुखं चेति । वप-
लक्षणमेतत् । दुःखाभावोऽपि द्विविधः—यत्किञ्चिद्दुःखाभावो यावद्-
दुःखाभावश्चेति । तत्र संसारदशायामाद्यो मोक्षावस्थायां द्वितीय इत्यपि
योष्यम् । विषयेति । विषयतानुपपन्नाद्विषये इत्यतस्त्रिरूपजनितान्त-
करणवृत्तितारतम्यं तत्कृतानन्दलेशाविर्भावविशेषः । तथा भूतवृत्त्या

इदानीमनुपपत्त्यं प्रवृत्तं मायमवृद्ध इष्टां श्रुतिस्तुर्वातः इदं वाक्यमेतद्विषयादी-
धर्मित्यनुमिनोति । यथा इदं समपनवेति सुखा प्रवृत्तं मायमवृद्ध इष्टां तद्वि-
षयस्य तत्त्विकाशेषकत्वमनुमिनोति । अथ च कथानपरोक्षपारपनवदन्ता-
पाद्यं वस्तुपदस्य पञ्चविधेयैः शक्तिमपि जानाति । एवं कथानादिरपदस्याध्याया-
पोदायाच्छक्तिज्ञानं भवति । तथा च सिद्धार्थानां पञ्चरत्नास्तीत्यादीनामपि 'त-
पदय' इत्यध्याहृतकार्यशेषकत्वमेवेति मन्यते । तानुपपत्ति-न चेत्पादिता ।
तं परवेत्यनप्यादत्तापि सङ्गतिमहस्य टीकापदविज्ञापकारेणोपपत्तेः । वादीनि-
श्रुतार्थशेषने गौरवाच्चेति भावः ।

‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीयन्ति’ (बृ० ४-३-३२) इत्यादिश्रुतेः । निरतिशयं मुख्यं च ब्रह्मैव । ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै० ३-६) ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृ० ३-१८) इति श्रुतेः ।

आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (सु० ३-२-६) ‘तरति शाकमात्मश्रित्’ (छा० १-१-३) इत्यादिश्रुतेः । न तु लोकान्तरावाप्तिः, तज्जन्यरैपयिकानन्दो वा मोक्षः । तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरात्थावृत्तेः ।

विषयावच्छिन्नाज्ञाननिवृत्तौ तदवच्छिन्नानन्दस्यैव प्रतिबिम्बनादानन्द-
समुदस्य ब्रह्मण आनन्दलेखाभिर्भावविशेष इत्यर्थः । अत्र श्रुतिं प्रमा-
णयति—एतस्यैवेति । आदिपदेन ‘एष एवानन्दयति’ (तै० २-७) इत्याशा श्रुतिरूपादेया । द्वितीयं मुख्यं लक्षयति—निरात-
शयसुखमिति । चक्षरात्साक्षिरादमुच्यमानानन्दात्मब्रह्मत्वेनात्मक-
त्वान् । ब्रह्मैवेत्यर्थः । अत्रापि श्रुतिं प्रमाणयति—आनन्द इति ।

भवत्वानन्दात्मकं ब्रह्म प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याऽनन्दरूप-
ब्रह्मावाप्तिः समूलसर्वानिर्घनिवृत्तिश्च मोक्ष इत्यवगतो मोक्षः स मम
भूषादिति स्ववृत्तितयेष्यते इति तस्य प्रयं जनत्वमित्याह—आन-
न्देति । शाकशब्दः सञ्चरणवन्धपरः । उभयत्र प्रमाणमाह—ब्रह्म
वेदेति । तरति—अशनयति । आदिपदेन ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’,
(तै० ३-१-१) ‘तरत्यत्रिंशः’—मित्येवाश्रुतिरादेया । तान्निष्ठकमत-
निरासमाह—न तिष्ठति । तस्या स्वतः पुद्गलार्थत्वाभावादाह—
तज्जन्येति । तदा लोकान्तरावाप्त्या अन्येत्यर्थः । उभयोर्मोक्षत्वाभावे
हेतुमाह—तस्येति । उभयविधमोक्षस्य ।

ननु त्वन्मतेऽप्यानन्दावाप्तरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तु न्यो
 दोषः, अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
 चेत् । न । सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेन
 तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानभूतमज्ञ-
 स्वरूपतया मिद्वैव । लोकेऽपि प्राप्तप्राप्तिपरिहृतपरिहारयोः
 प्रयोजनस्य दृष्टमेव । यथा हस्तगतविस्मृतसुवर्गादी 'तत्र हस्ते
 सुवर्गम्' इत्यामोषदेशादप्राप्तमिव प्राप्नोति । यथा वा एत-
 थितचरणायां रज्जौ सर्पत्वभ्रमघबो नायं सर्प' इत्याम गक्यान
 परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य
 प्राप्तिः, परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिः मोक्षः प्रयोजनम्
 स च हानैकसाध्यः 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युनेति

ननु त्वदभिमतो मोक्षः सादिरनादिर्वा? भाषे, दृढकारेणानिर्वा-
 मुक्तस्य पुनरावृत्तिनशब्दो दोषस्तु स्य । द्वितीये, धवणारिष्वेद-
 मिति तान्त्रिकं शङ्कते—नन्विति । द्वितीयपक्षमवलम्ब्य परिहार-
 नेति । नन्वानन्दरूपस्य ब्रह्मण सिद्धत्वेन तत्प्राप्तेस्तत्प्राप्तेऽप्यनर्थनि-
 वृत्तेरभावस्याया कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह—अनर्थनिवृत्तिर-
 पीति । ननु सिद्धस्य पुरुषार्थत्वादर्शनादेवविषयस्य मोक्षस्य उपसर्ग-
 न भविष्यतीत्याशङ्क्याह—लोकेऽपीति । कवेस्त्वपेक्षायामुदाहरति—
 यथेति । दृष्टान्तोक्तं प्रवृत्ते योजयति—एवमिति ।

स च मोक्षः किं कर्मसाध्यः किं बोधासनासाध्यः, आशेस्तिवदेत-
 रसमुच्चयसाध्यः, उक्त कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यः, किं बोधासनाज्ञानरज-
 पचयसाध्यः ? किं वा केवलज्ञानलाभ्यः ? इति विचिन्तयामी स च प्र-
 क्षानादिति प्रतिज्ञातमुपपादयति—स चेति । तमेव—स्वाप्तमानमेव,

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३-८) इति श्रुतेः, अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च । तच्च ज्ञान ब्रह्मात्मैक्यगोचरम् । 'अभयं वै जनकप्राप्तोऽसि' (बृ० ५-२-५) 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मि' (बृ० १-४-१०) इति श्रुतेः । 'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य माधनम्' इति नारदीयवचनाच्च ।

तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपम् । परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिरतकृत्यानुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति केचित् । मनननिदिध्यासनसंस्कृतान्त करणादेवेत्यपरे ।

तत्र पूर्वाचार्यागमयमाशय —संनिदापरोक्ष्य न करण-

निदिद्या—तं विदित्वैवेति वा, मृत्युं जन्म मरणलक्षणां मसृतेम्, ग्रस्येति—अतिक्रामति । अन्यः—कर्मादिरप, अयनाय—मोक्षाय, पन्थाः—मार्गो न विद्यते । 'हिरण्यदा असृत्सं भवन्ते' इत्यादिश्रुतेः कर्मसाध्यहरणरक्षणस्य प्रलयपर्यन्तस्थायित्वाभिप्रायत्वादितरवाक्यानां अपि परम्परया कर्मादिमोक्षमाधनत्वाभिप्रायत्वाच्चेति भावः । (१) मुक्तिमप्याह—अज्ञाननिवृत्तेरिति । ननु तज्ज्ञानमेदविषय तत्साधनं हि वाऽमेदगोचरमिति विचिकित्सायामाह—तच्चेति । तत्र भुक्तिं प्रमाणयति—अभयमिति । स्मृतिं प्रमाणयति—तत्त्वमस्यादीति ।

प्रज्ञात्मैक्यगोचरमपि तज्ज्ञानं परोक्षमपरोक्षं चेति विचिकित्सायामाह—तच्चेति । तज्ज्ञानं किं वाक्यादुत्पद्यत तनान्त करणादिति संशये पञ्चगदाचार्यगदितमाह—तच्चेति । वाचस्पतिमिधमतमाह—मननेति ।

ननु कथं वाक्यादपरोक्षज्ञानमित्याशङ्क्याह—तत्रेति । उपरा-

विशेषोत्पत्तिनिबन्धनम्, किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धनमित्युपपादितम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यज्ञानमप्यपरोक्षम् । अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपाय' (कौ० ३-२) इतीन्द्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य मग्नपरत्वे निश्चिते सति मामुपास्येत्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (म० सू० १-१-३१) इत्यत्र सूत्रे शास्त्रोपा दृष्टिः शास्त्रद्विविदि

दितं प्रत्यक्षपरिच्छेदेऽस्माभिरिति शेषः । तथाच—हानापरोक्षत्वस्य प्रमेयविशेषनिबन्धनत्वे सति । सन्निकृष्टविषयं शब्दजन्यमपि हानमपरोक्षमेवेत्युक्तम् । जीवगोचरज्ञानवत्तदभिन्नमग्नपरिषयमपि तदपरोक्षमेव, अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (म० सू० १-१-३०) इति सूत्रस्य भाष्यं प्रमाणमित्य शयेनाह—अत एवेति । शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वादेव । प्रतर्दनाधिकरणे—'प्राणस्तथाश्रुगमात्' (म० सू० १-१-२८) इत्यस्मिन्प्राणोऽस्मीत्यादियद्विषयवाक्यं तस्मिन् । तत्र विषयसंशयपूर्वपक्षसमाधानरत्नाद्वयपञ्चाङ्गान्दायस्याधिकरणेति संज्ञा । 'प्रतर्दनो ह वै देवोदसिः' इन्द्रस्य प्रियं नामेवमगम युद्धेन च पौष्ट्येण च' (कौ० ३-१) इत्यस्यां द्यौषीतविभ्रमणेन निषदान्नाताम्यायिकायां प्राणोऽस्मीत्यादेर्धूयमाणं वाक्यं विदयन्य प्राणशब्देन किं वायुरभिप्रेतं किं वा इन्द्र उत जीव आदोस्विपरतामेति संशयः । वाय्वादिरभिप्रेत इति पूर्वपक्षः । परमान्मेति मिश्रान्तः । वाय्वागुपासनं पूर्वपक्षे कर्त्तुं परमात्मोपासनमुत्तरपक्षे । प्राणाः-परमात्मा । तथाऽनुगतात्पौर्वापर्यालोचनया वाक्यस्य तत्पररथावगममिति प्राणशब्दस्य मग्नपरत्वे निश्चिते सति मामित्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य

तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति ज्ञानं दृष्टिशब्देनोक्तमिति ।

अन्येषां त्वयमाशयः—कणविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वम्, न विषयविशेषनिबन्धनम् । एकस्मिन्नेव सूक्ष्म-
वस्तुनि पदुकरणापदुकरणयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्श-
नात् । तथा च सवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया
न शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वम् ।

ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासनसंस्कृतं मन एव
करणम् 'मनसैरानुद्वष्टव्य' इत्यादिश्रुतेः । मनोऽगम्य-

धुतरत्वेन प्रवृत्ते यथा शास्त्रदृष्ट्याऽहं सूर्योऽमयमहं प्रचुरिति वाग्दे-
वस्य गर्भस्थस्य मुनेरुक्तिस्तथा शास्त्रदृष्ट्या मामितीन्द्रोपदेशोऽपीत्यर्थ-
कचूत्रे इत्यर्थः ।

अथाचार्यवाचस्पतिमिश्राणामाशयमाविष्करोति-अन्येषामिति ।
सूक्ष्मवस्तुनि-वर्णादौ । इन्द्रियजन्यत्वस्य-इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्य-
त्वस्य । अनुमितिज्ञानस्य मनस्त्वेन तद्वन्पत्वाच्च तज्जातिन्याप्तिः ।
अस्मिन्पक्षे 'इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था' (क० १-१०) इति श्रुतादिन्द्रियेभ्य
इत्यस्य चायेन्द्रियेभ्य इत्यर्थः । 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतावपि
सर्वाणि चार्हेन्द्रियाणीत्यर्थः ।

साक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मन एव करणमि-
त्याह—ब्रह्मेति । सर्वदा तदापतिभाषणद्वयाह—मनमेति । तत्र
प्रमाणमहं—मनसैवेति । 'दृश्यते त्वम्या बुद्ध्या' (क० १-३-१३)
इत्याद्याश्रुतिरादिपदादेया । ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' (ते० ३-४-१) इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्याह—मन
इति । ननु 'तं त्वौपनिषदं हृत्पं पृच्छामि' (इ० ३-१-१६) इति
श्रुतिरोधितनुपनिषन्मात्रगम्यत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति—

त्वध्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । न चैवं ब्रह्मण औपनिषदत्वानु-
पपत्तिः, अस्मदुत्तमनसो वेदनन्वज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया
वेदोपजीवित्वात् । वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव वेद-
गम्यत्वविरोधित्वात् ।

शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज-
कत्वादुपपद्यते । तदुक्तम्—

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।

शास्त्रदृष्टिर्मेता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः ॥ इति ।

नचेति । किं तदनुपजीव्यमानान्तरगम्यत्वे तदनुपपत्तिस्ततः उपजीव्य-
मानान्तरगम्यत्वे ? नाहः, दृष्टापत्तेः । न द्वितीयः, अर्थस्य तदुपजी-
व्यानुमानार्थापत्तिगम्यत्वेऽपि वेदगम्यत्वाभ्युपगमादित्याशयेनाह—
अस्मदिति । मनननिदिध्याग्नसदृशस्य मनसः ।

अस्मिन्पक्षे शास्त्रदृष्टिसूत्रविरोधं परिहरति-शास्त्रेति । तथा च
सत्र शास्त्रदृष्टिपदेन मानसं प्रत्यक्षमेव तत्प्रयोज्यत्वादुच्यत इत्यर्थः ।
वाचस्पतिमिश्रणामिदं महमित्यत्र कल्पतद्वद्धारसम्मतिमाह-तदुक्त-
मिति । शास्त्रार्थध्यानजा प्रमा शास्त्रदृष्ट्यापदेशो यामदेवादिह
सूत्रे शास्त्रदृष्टिशब्देनाभिमता तां तथाभूतां शास्त्रदृष्टि वाचस्पतिर्वा-
नाति गतः परः-सर्वोत्तरः । तथाभूता इमेव शास्त्रदृष्टिरित्यत्र को
हेतुरित्याशङ्क्योक्तम्-अपीति । 'अपि संराधने इत्यनुमानाभ्याम्'
(म० सू० ३-२-२४) इति सूत्रात् । अपि न्यनमात्मानं निरस्तसम-
स्तप्रपञ्चमप्यर्थं संराधनस्य भविष्यानप्रणिपन्नानुष्ठानस्य यत्ने
योगिनः परयन्ति । तत्र हेतुः इत्यनुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्याम् ।
तथा च श्रुतिः-‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धतात्वस्ततस्तु तं परयति निश्चयं’

तच्च ज्ञान पापक्षयात् । स च कर्मानुष्ठानादिति परम्परया कर्मणा विनियोगः । अत एव 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विप्रदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ० ४-४-२२) इत्यादिश्रुतिः, 'कषाये कर्मणि पके ततो ज्ञान प्रवर्तते' इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छते ।

एव श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि । मैत्रेयीब्राह्मणे 'आत्मा या अरे द्रष्टव्य' (बृ० २-४-४) इति दर्शनमनूद्यतत्साधनत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृ० २-४-४) इति श्रवणमनननिदिध्यासनाना विधानात् ।

ध्यायमान' (मु० ३-१-८) इत्याद्या । स्मृतिश्च—

य विनिद्रा भित्तवान्मा सन्तुष्टा सयतेन्द्रियः ।

एयोति पश्यन्ति गुणानास्तस्मै योगा मन नम ॥ इत्याद्या ।

तादृशज्ञानस्य किं साधनमित्यपेक्षायामाह—तच्चेति । स च-पापक्षयः । इत्येव परम्परया तत्त्वज्ञाने कर्मण विनियोगः । अत एव परम्परया विनियोगादेव । त पूर्णोक्तम्, एतम्-अनन्तरोक्त परमात्मानं, ब्राह्मणः वेदानुवचनादिभिर्निर्दिशति । वेदानुवचन-वेदाभ्ययनम् । अनाशकम् अनाशन हितमेतमेध्याशनम् । तत्र प्रवच्यतया प्रधानभूतयानुत्कृच्छाया वेदानुवचनादीना साधनतेति वाचस्पतिमित्राः । अद्वयं निर्गमिपनीत्यादाविव धा वर्यस्य वरनस्यैव प्राधान्यमाश्रित्य ज्ञाने तेषां साधनत्वमिति विवरणाचार्याः । 'यस्यैव चत्वारिंशत्सम्भारा' इत्यादिश्रुतिः, 'तपसा कर्मण हन्ति' इत्याद्या स्मृतिश्चादिपदादेयाः ।

यथा कर्मणा तत्त्वज्ञाने विनियोगस्तथा श्रवणमननमभीत्याह—परमिति । तत्र हृद्द्वारव्यवधुतिं प्रमाणयति—मैत्रेयीब्राह्मण इति । यादवत्त्वयस्य स्वभार्यया मैत्रेया सवादस्य प्रशस्ते ।

तत्र अवर्णं नाम चेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः । निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनाया विषयेऽप्राकृत्यमाणचित्तस्य विषयेभ्योऽपकृत्यात्मविषयस्यैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः ।

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारम् । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे० १-३) इत्यादिग्रन्तेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः, अकृतमननस्यार्थदाढ्याभावेन तद्विषये निदिध्यासनायोगात् । मनने च अवर्णं हेतुः, अरणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन शब्दज्ञानाभावेन अतार्थविषययुक्तत्वायुक्तत्वेनिश्चयानुकूलमननायोगात् । एतानि ग्रीष्मपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति केचिदाचार्या ऊचिरे ।

अपरे तु अवर्णं प्रधानम्, मनननिदिध्यासनयोस्तु

तत्र ध्वजादिकं लक्षयति—तत्रेति ।

तत्र किं प्रयणामपि साक्षात्कारसाधनत्वम्, उतान्यतमस्य ? तत्रापि वक्ष्येत्साक्षात्क्षयामाह—तत्रेति । 'ततस्तु तं परयति निःकलं च्यवान्' (मु०-३-१-८) इत्याद्या श्रुतिशदिपदोपादेया । निदिध्यासनस्य मननायत्तत्वात्तस्य च ध्वजाधीनत्वात् ग्रीष्मपि साक्षात्परम्परया च ज्ञानोत्पत्तिसाधनानीत्याचार्यवाचस्पतिमिधमत्तमुपसंहरति—एतानीति ।

अपरे—विवरणाचार्यास्तु । पराचीनयोः—अनन्तरभाविनो ।

श्रवणात्पराचीनयोरपि श्रवणकृतब्रह्मदर्शननिर्वर्तकतया धारा-
दुपकारकाद्वत्त्वमित्याहुः । तदप्यङ्गत्वं न (१)तार्तीयशेषत्व-
रूपम् । यस्य श्रुत्याद्यन्यनमप्रमागाम्यस्य प्रकृते ! श्रुत्याद्यन्यत-
माभावेऽसम्भवात् ।

तथा हि, 'ब्रह्मिभिर्यजेत' 'दध्ना जुहोति' इत्यादाविव
मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे न काचित्तृतीया(२)श्रुतिरस्ति ।
नापि 'बहिर्देवसदनं दामि' इत्यादिमन्त्राणां बहिः स्पर्शजन-
प्रकाशनसामर्थ्यवत् किञ्चि(३)ल्लिङ्गमस्ति । नापि प्रदे-

धारात्-सामोप्यात् । नन्वङ्गत्वमपि किं तार्तीयशेषत्वरूपमुन मूर्तिपञ्चा-
दक्षर्ये षटादौ चक्रादीनामिव सदकारिवारणस्वरूपमित्याशङ्क्य द्विती-
यमाधयिदुमायं निराकरोति-तदप्यङ्गत्वमिति । तार्तीय-तृतीया-
ध्यायस्यम् ।

श्रुत्याद्यभावः स्फुटयति—तथा होति ।

(१) तार्तीयशेषत्वरूपमिति । तृतीयाध्यायतृतीयापादप्रतिपाद्यमित्यर्थः ।
तत्र श्रीधारादीनां यागाङ्गत्वं तृतीयादिश्रुत्यादिप्रमापण्येन प्रतिपादित धर्म-
मीमांसाशास्त्रे 'श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्वान-समाख्यानं पारदौर्ब-
र्ण्यविप्रकर्षात्' इति सूत्रेण । श्रुत्यादीनि तु—

श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु नस्तानि ।

सा प्रक्रिया या कथमिवपेशा स्थान क्रमो योगबलं समाख्या ॥

श्रुत्यादीनि मूलेऽनुपद वक्ष्यमाणान्वनुमर्तन्त्यानि । अग्रेऽत्राभिः स्फुरीकुरिष्यन्ते ।

(२) तृतीयाश्रुतिरिति निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति सूत्रेणान्वयः । सर्वा
सामेव कारकविभक्त्या प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधने इतरानपेक्षत्वात् । तदोदे-
स्तुपलक्षणं सर्वाणां कारकविभक्त्योनाम् । तथा च 'ब्रह्मिभिर्यजेत' इत्यादी
श्रीधारादीनां यागाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या, 'ब्रह्मिभिर्यजेत' इत्यादी द्वितीयाश्रुत्या
श्रीधारादीनामवहननाद्वत्त्वमिति शेषम् ।

(३) लिङ्गमिति । 'अर्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम्' 'बहिर्देवसदनं दामि' देवा

शान्तरपठितप्रवर्गस्याग्निष्टोमे प्रवृणोति (१) वाक्यरुद्ध
यणानुवादेन मनननिदिध्यासनयोर्विनियोजक किञ्चिद्वाक्य-
मस्ति । नापि 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इति
वाक्यावगतफलसाधनत्वाकदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीना-
मिव फलसाधनत्वेनावगतस्य सव्यस्य (२) प्रकरणे मनन
निदिध्यासनयोराम्नातम् ।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन सव्ये विहिते सवि
फलस्यैव सव्यप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनननिदि-
ध्यासनयो प्रयाजन्यायेन प्रवरणादेवाङ्गतेति चेत् । न ।

प्रवरणाभावो नास्तीति शङ्कते—न-विति । अविरोधेन सव्य
नतया ध्रुवमाणेषु धवणादिषु किं प्रधानत्वापत्त्याकाङ्क्षायां ध्रुव
न्तरपलासिदिध्यासनस्यैव प्रधानत्वापत्त्या धवणस्य प्रकरणितसिदि-
रित्वाह—त इति ।

मन्त्रस्या शुभावात्मदर्शनान्तरं विधीयमानं धवणमेव प्रवर्ति-

सीदन्त्यदिमन्त्रिणि देवसदन देवानामामनाथ इ यदि त्वा वामि-दिन-
रत्थर्धरस्य मन्त्रस्य ऐदमन्त्रमथेनसामध्याह्नं बरिसेवनरूपकर्माह्वयम् ।

(१) वाक्यवदिति । परस्परान्वितवार्थप्रतिपादकपदानां संरक्षितोपदेशः ।
'वाक्य पशम्येव तु संदत्तानि' इत्युक्तं । यथा 'अरण्ये विहायदा एवरापन्ता
गवा सोम मी-गानि' इत्यत्र परस्परान्वितवार्थप्रतिपादकपदानां संरक्षितोपदेशः ।
वाक्यप्रमाणे सोममवाहयविति । यथा वा अग्निष्टोमे प्रवृ-क्ति एति
वाक्यप्रमाणे प्रदेवान्तरपठितप्रवर्गयोरवर्गमेवेत्युक्तव्यमिति ।

(२) प्रवरणा इति । 'सा प्रविदा वा वज्रनिष्पदेशा' । यथा 'दं-दुर्वा
मासाभ्या यजेत' इति प्रधानविधिबोधिते कर्मणि कथं पुनर्वादिवाक्यरुद्धा
सत्या तन्मन्त्रेण 'समिधो यजति' 'नूनवानं यजति' 'इतो व जति' 'वरिदे
जति' 'सवादी सारं यजति' इति सन्निधानानां पठितत्वात् सेवा प्रवरणरुद्धो-
पायापहरमिति ।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' इत्यादिश्रुत्यन्तरे ध्यानस्य
(१) दर्शनसाधनत्वेनावगतस्याद्वाकाद्वायां प्रयाजन्यायेन श्रवण-
मननयोरेवाद्वा तापत्तेः । (२) क्रमसमारूपे च दूरनिरस्ते (३) ।

किञ्च प्रयाजादावद्भ्रतृविचारः सप्रयोजनः । पूर्वपक्षे
विभूतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु तथापि तदनु-
ष्ठानमिति । प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचित्प्रकृतिः, येन मनन-
निदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानमद्भ्रतृविचारफलं भवेत् । तस्मात्त-
त्तार्तीयरोपत्वं मनननिदिध्यासनयोः । किन्तु यथा घटादि-
कार्ये मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता, चक्रादीनां सहकारि-
कारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः, तथा श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानामपीति मन्तव्यम् ।

ध्रुवन्तरस्यैतदनुसारिज्याह्वानसम्भवादिरयासङ्काह—किञ्चेति ।
विभूतिषु—सौर्यादिषु ।

(१) दर्शनसाधनत्वेनावगन्तव्यं ध्यानस्य-निदिध्यासनस्य प्रयाजन्यायेन
प्रकरणादित्यर्थः, यवाभननयोरेव तापत्तेः, अर्थात् श्रवणाद्भ्रतृ मनननिदिध्यास-
नयोर्व्यवस्थापदनि भवति मननाद्भ्रतृ श्रवणस्यायात भवेदित्यापत्तिः ।

(२) क्रमसमारूप इति । 'स्थान क्रमः' समानदेशतेत्यर्थः । यथा आध्व-
यैवकाण्डे आग्नेयोराशुयाग्नीषोमीयाह्वयकर्मणि क्रदेशान्तराणि, वासमाने
काण्डे तद्विषयाख्यो मन्त्रा क्रदेशोत्ताः । तत्र स्थानवलेन क्रमशः आग्ने-
यस्य प्रथममन्त्रः, उपाशुपाजस्य मध्यममन्त्रः, अग्निषोमीयस्यान्तिममन्त्रोऽ-
ह्नितिः । 'योगैव समारूपा' परस्परान्वितावयवार्थप्रतिपादकेति तत्त्वम् ।
यथा आध्वयैवम्, शीघ्रम्, औदृतावम्, इत्यादीनाम्-अध्वयुगा कर्तव्यमा-
ध्वयैवमिति प्रवृत्तिप्रत्यययोगवतादध्वयुर्गर्तं यत्न प्रतीयते इति दिक् ।

(३) दूरनिरस्ते इति । श्रवणाद्भ्रतृ मनननिदिध्यासनयोर्न क्रमेण न
वा समारूपयाऽऽह्वयितुमिति ह्यम्, समानदेशनारूपक्रमस्यात्रामावाह-
योगारूपसमारवायाशामावादिनि भावः ।

सूचितं चैतद्विवरणाचार्यैः—‘शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगम प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति, प्रमाज्जर प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तप्र प्रत्यगात्मप्रयुक्तासंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकामृष्टिकार्यद्वारेण प्रध्यानुभवहेतुतां प्रतिपद्यते इति फलं प्रत्यव्यवहितहरणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते मनननिदिध्यासने तदङ्गैः स्वीक्रियते’ इति ।

अथजादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः, काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् । मुमुक्षायां च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्येहामुपार्थफलभोगविरागस्य रामदमोपरतितितित्तासमाधानमद्वानां च विनियोगः ।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः रामः । बहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः । विज्ञेयाभाव उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितित्ता ।

ननु मनननिदिध्यासनयोस्तात्पर्योपपत्तं न, किं तु ध्वणवद्व्यतिरिक्तमितीदमेव विवरणाचार्याभिमतमिति कथं हातमित्यत्र चाह—सूचितं चेति । कथं त्वपेक्षायामावर्णकस्यं तद्व्यतिरिक्तं पठति शब्देनापह्नीयते इत्यन्तम् ।

ध्वणादौ कस्याधिकार इत्यपेक्षायामाह—अथजादिस्थिति । मोक्षरूपफलकामनया नियमानध्वणादिकमपि काम्यमिति भावः । नित्यानित्ययोरात्मानात्मवस्तुनोर्विवेकस्य, नित्यानित्ययोर्वस्तुतितित्ता नित्यानित्यवस्तु तयोर्नित्यत्वानित्यत्वधर्मयोर्वा विवेकस्य ।

रामादीर्क्षयति—अन्तरिति । ध्वणादिन्यतिरिक्तधिकारतुपयुक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः रामस्तादृशविषयेभ्यो बहिरिन्द्रियाणां धोयादीनां निग्रहो दमः । एहस्यादौनां ध्वणादावधिकारं

चित्तैकाग्र्यं समाधानम् । गुरुवेदान्तवाक्ये विश्वासं श्रद्धां
अत्रोपरमशब्देन सन्यासोऽभिधीयते, तथा च सन्यासिना-
मेव श्रवणाधिकार इति केचित् । अपरे तु उपरमशब्दस्य
सन्यासवाचकत्वाभावाद्विज्ञेयाभावमात्रस्य गृहस्थेऽपि सम्भ-
वात्, जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात्सर्वाश्रमसाधा-
रणं श्रवणादिरिधानमित्याहुः ।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षा-
त्कारे हेतुः । तदुक्तम्—

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वर ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ १ ॥

वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेयानिर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ २ ॥ इति ।

सगुणोपासकानां चाचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगतानां
सत्रैव श्रवणादुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारायां ब्रह्मणा सह मोक्षः ।

मन्यमानानां केषांश्चित्सन्यासिनां मतमाह—अत्रेति । शमादिष्वि-
त्यर्थः । वाचस्पतिमिश्रमतमाह—अपरे स्थितिः ।

ननु सगुणोपासनायां अपि मुक्तिफलदातृत्वभ्रवणाच्छ्रवणादिस-
मासादिततत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति वयमित्याशङ्क्याह—सगु-
णोति । निदिध्यासनात्मकचित्तैक्यागमयद्वारा, तत्र 'अन्तस्तद्वर्णोपदे-
शात्' (ब्र० सू० १-१-२०) इति सूत्रस्य कल्पतरुवचनमुदाहरति—
तदुक्तमिति । ये मन्दाः—अहृतसगुणोपासनत्वादवशीकृतचित्ताः ।

ननु येषां सगुणोपासकानामत्र ध्वन्याश्रमाभावात्साक्षात्कारो न जात-
स्तेषां का गतिरित्याशङ्क्याह—सगुरेति । आदिपदमहरादिमुद्रा-
दृश्यम् । अविशेषाभिधानिदेवतोपर्यादृशं येन मार्गेण गम्यन्ते तेनैवमप्रे-

धर्मिणः तु धूमादिमार्गेण पितृलोकगतानामुपभोगेन कर्मक्षये
सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुन
रुत्पत्तिः । तथा च श्रुतिः 'रमणीयचरणा रमणीया योनिमा
पद्यन्ते, कपूयचरणा कपूया योनिमापद्यन्ते' (छा० ५-१०-१)
इति । प्रतिपद्धानुष्ठायिना तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पापो
पचित्तत्तीव्रदुःखमनुभूय श्वशूकरादितिर्यग्योनिषु स्थायरादिषु
चोत्पत्तिरित्यलं प्रसङ्गादागतप्रपञ्चनेति ।

निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारयतस्तु न लोकान्तरगमनम्, 'न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । किन्तु यावत्प्रारब्धकर्म
क्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपन्नज्यते ।

ननु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पण्यरे'
(मु० ३-८) इत्यादिष्वृत्या । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म
सात्कुरुते तथा' (भ० गो० ४-३७) इत्यादिस्मृत्या च ज्ञान

ऽपीत्यर्थः । कर्मिणां तु नैवमित्याह—कर्मिणामिति । आदिपदेन
रात्र्यादिष्वहम् । ब्रह्मादीति । प्राप्नोति । रमणीय चरणाचरणा
यथा ते तथा, सुकृतकर्माणो रमणीया योनिमापद्यन्ते प्राप्नोति योनिं वा
क्षत्रिययानि वा वैश्ययानि वा । कपूय कुक्षित चरण येषां ते तथा
दुष्कृतकर्माणि कपूया योनिमापद्यन्ते श्वयोनि वा श्वशूकरयानि वा
गृध्रयोनि चेति ।

तदि ज्ञानप्राप्त्युत्तरक्षणे तस्य विदेहवैषम्य स्यादित्याराद्धते—कि
त्पिति । अप्रमज्यते—मुच्यते ।

प्रारब्धकर्मावस्था ५ श्रुतिस्मृतिविच्छेदमिति शङ्कते—नपिति ।
आदिपदं 'तद्यथैषीकृतममग्री श्रोतं प्रदूषते एव हास्य सर्वे पाप्मनः'
प्रदूषते (छा० ५-२४-३) इत्यादिमुक्तिष्वहम् । एतच्छ्रुति

स्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत् । न । 'तस्य नावदेव चिर यावन्न विमोचयेऽथ सम्पत्तये' (छा० ६-१४-२) इत्यादिश्रुत्या 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इत्यादिस्मृत्या चोत्पादितकार्यकर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चित-कर्मणां प्रेयः ज्ञानविनाशित्यावगमात् ।

सञ्चित द्विविधम्—सुकृतं दुष्कृतं चेति । तथा च श्रुति—'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुदृढं साधुकृत्या द्विपन्त पाप-कृत्याम्' इति । ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यं प्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तिः, कथं ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यते ? इति चेत् । न । अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकतया प्रारब्ध-कर्मरूपप्रतिबन्धरुदशायां ज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकारात् ।

नन्वेवमपि तत्तज्ज्ञानादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात्, अविद्यायां एकत्वेन तन्निवृत्तौ कचिदपि ससारायोगादिति

स्मृत्यनुरोधात्प्रारब्धातिरिक्तकर्मणां नाश इत्याह—तस्येति । यावत् विमोचये प्रारब्धकर्मणो न विमोचयते । अथ—प्रारब्धकर्मविमुक्त्यनन्तरम् । सम्पत्तये—सम्पत्स्यते । 'विमुक्तश्च विमुच्यते' 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' इत्याद्यां श्रुतिस्मृतय आदिपदादेयाः ।

ननु 'एव हास्य सर्वे पाप्मानं द्रव्यन्त' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण संहितानामपि पापकर्मणामेव नाश इति भ्रमव्युदासायाह—सञ्चितमिति । दाय—यत्नादिविभागम् । साधुकृत्यां—सुकृतम् । ननु शुभादाद्युक्तमपि प्रारम्भकर्मावस्थानं मुक्तिरुक्तं न भवतीति शङ्कते—नन्विति ।

* * * *

प्रतिबन्धकानगमे शानेनाज्ञाननिवृत्त्या सर्वमुक्तिरुच्यते इति शङ्कते—नन्विति । अविद्यायाः—(१) तदुपादानभूताया अज्ञानशक्तेः ।

(१) दुस्रो वेदु सर्वे 'अज्ञानस्य तदुपादानभूताया अज्ञानशक्तेः' इति

चेन् । न । इष्टापत्तेरित्येके । अपरे त्वेतदोपपरिहाराय 'इन्द्रो मायाभिः' इति बहुवचनभृत्यनुगृहीतमविद्यानानात्मज्ञो-
क्तव्यमित्याहुः ।

अन्ये त्वेकैवाविद्या, तथा एवाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्म-
स्वरूपावरणशक्त्यो नाना । तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः, न त्वन्यं प्रति
ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमाद् नैक-
मुक्तौ सर्वमुक्तिः ।

अत एव 'यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकानां'
(ब० सू० ३-३-१२) इत्यतिप्रधिकरणेऽधिकारिपुरुषाना-
मुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्या-
धिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं रिदेहकैवल्यमिति
सिद्धान्तितम् ।

तदुक्तमाचार्यवाचापत्तिभिर्धैः—

उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं ममाद्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति ।

एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मा-

इन्द्रा-परमात्मना, मायाभिः-अद्विष्टाभिः पुरुषस्य इत्यने बहुवचन-
प्रतीयते ।

अस्मिन्पक्षे गौरवमभिप्रेत्य मतान्तरमाह—अन्ये त्विति ।

अस्मिन्पक्षे मायामिरित्यस्य मायाशक्तिभिरित्यर्थः ।

कैः सिद्धान्तितमेत्यपेक्षानामाह—तदुक्तमिति । इत्यनेन सर्वं
ल्यगिति द्योतनायाह—एतश्चेति । तस्मादेवं तस्मात् ।

च ०.....० एतद्विदुः इत्यनेन वक्तुं तदपरे तस्य तदपरे सर्वं
एतद्विदुः निवेदितादित्यादिः शोचिष्य ।

देकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थो-
पपादनीया । तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः, स चानर्थनिवृत्तिर्निर-

व्यवस्था—बद्धमुक्त्यवस्था । परिच्छेदार्थं निगमयति—तदेवमिति ।

(१) मूनकृन्मूनुनाऽत्यक्म्परित्यक्तं च विस्फुटम् ।

ग्यास्यात् दूषितं तेन मयेदं च विभूषितम् ॥ १ ॥

(२) गोचारेडनकेडिरेडभिनुनो गोत्रात्मजैवाखिलेद् ,

व्याडेदाततनुः कवीडनगतद्विट् चण्डभेरुण्डहा ।

गोराट्टुद्वयियाविकस्तिडमलक्षीरोत्थविभ्राडन ,

स स्यादभ्रद्वभ्रवाडभिदुरं देवो ह्यो मे मृदः ॥ २ ॥

(३) स्वजनवदनचारी पापसंघापहारी

स्वजनवदनकारी प्रोक्षसद्गात्रधारी ।

विकचरदनसारी ण्योत्तिनकाऽऽनन्दकारी,

(१) एते श्लोकाः कपुस्तके न सन्ति ।

(२) गोचारेण । या पृथ्वी चरन्तीति गोचारा. (वमण्यण्) तेषामीश-
स्वामिनः (ईश ऐश्वर्ये इत्यन. कर्तरि क्तिन् एवमण्येऽर्) क सुखम्, न वमरु
दुःखम्, न अरुमस्मिन्नित्यनक्त स्वर्गः (अपाणिनीयमेतत्) तस्य ईशः पालकः ।
इरा पात्राल तस्या ईशः स्वामिनश्च तैरभिनुनोऽभिष्टुन , अर्थात् स्वर्गसूनु
पात्रालाधिपेः स्तुत इत्यर्थः । गोत्रात्मजा पार्वती तस्या ईशः । आखिलेद् अण-
दीशः । व्यालाः सर्पास्तेषामीदृशानुनिष्ठेनात्मा तनुयंस्य (अनुग्रामानुरोधेन
कल्प्योरभेदः) कवीनानीद् शुक्लस्मननुगता दैत्यास्तान्देशेति दैत्यारित्यर्थः ।
चण्डो यो भेरुण्डो दैत्यविशेषस्त एतौनि । गवा चन्द्रिद्येन राजनेऽगौ
गोराट् । शुद्धयिया अविरत्विद् अनीरिक्तकान्तिः । अमणो निष्कण्डूः क्षीरो-
त्थशन्द्रः तेन विभावते इति । अत्रः अजन्मा । अभ्रे स्वर्गे रोहन्ति जायन्ते
इत्यभ्रहो देवास्तेषामभ्रवाटिन्द्रः महादेव इत्यर्थः । सः लोहवेदप्रसिद्धो मृदं
देवः अभिदुर सन्त्य यथा तथा मे दूदः स्याद् इत्यर्थः ।

(३) स्वजनेति । विकचानां विकसितानां रदनानां दन्तानां चार

विशयमहानन्दवातिश्चेति सिद्ध प्रयोजनम् ।

इति श्रीधर्मराजदीक्षितविरचितायां वेदान्तपरिभाषा-
यामष्टमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ८ ॥

मदनमुपमकारी सोऽस्तु मे रक्षिहारी ॥ ३ ॥

गोश्राडवमुत्तारेशमिते (१८६७) संवत्सरे शुभे ।

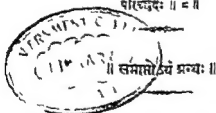
फाल्गुने चित्रपक्षस्यां पृथे सिद्धा गुरावियम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यपालगोपालतीर्थधीपादशि-

ष्यदत्तांशावतंतामडुमारसुनुधनपतिस्मृतिसिष्यदत्त-

रुतायां वेदान्तपरिभाषादर्पदीपिकायामष्टमः

परिच्छेदः ॥ ८ ॥

यस्य सोऽजयाश्चोति । मदन मुपम सुन्दर कोटि मरनात् सुखमवाप्तीति वा ।
अन्वदिति ।

इति श्रीमत्पद्मनभंशधराधराशास्त्रभूषणोपनिषत्पुत्र-

पदम्बरामशास्त्रिवेदान्तार्चकहृता

टिप्पणी समाप्ता ।